

Peer Reviewed

ISSN : 2362-1400

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

A Journal on Research and Development

Vol 6, No. 1, Dec. 2024

**Solukhumbu Multiple Campus Research Development
and Management Committee**

Salleri-5, Solukhumbu, Nepal

Email: journalsolu@gmail.com

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

The Notion in Equivalence in Translation: Observing the Translation of *Muluki Ain*, 1963**Achyutananda Bhattarai**

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Achyutananda Bhattarai Email: achyutbhattarai987@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcjr.v6i1.74500>

Abstract

This research examines the notion of equivalence in translation by observing Muluki Ain, 1963 of Nepal. It explores different types of equivalences used in the English translation of the Ain. Maintaining equivalence semantically and pragmatically with equivalent effects between the source language (SL) law and the target language (TL) law is challenging to the legal translator. This study searches how the SL (Nepali) law is translated equivalently into the TL (English) to communicate with the target readers. The language and legal system between Nepali and English are different and face cultural interference in conveying the SL messages equally in TL for the TL readers. This research uses Nida's formal and dynamic equivalence, and Becker's different types of equivalences at word level, above word level, grammatical equivalence, textual equivalence, and pragmatic equivalence for the theoretical framework. The primary data are collected from Muluki Ain, 2020 (1963), and its authorized English translation version. The secondary data are taken from the critical and theoretical view of translation equivalence. It uses the corpus-assisted method as the research methodology to find the textual and contextual equivalence between SL and TL. The major finding of the research is that institutional translators have applied different types of equivalences to convey SL legal messages into the TL. It concludes that a translation needs to be equivalent in every aspect of the language pair.

Keywords: messages, communicate, source language, target language, version

Introduction

Translation equivalent is the most controversial issue. However, it occupies a central place in translation. Scholars have discussed various translation equivalences and formulated the theory of equivalence in translation to facilitate the readers on the translation equivalence. The major translation equivalences are formal equivalence, dynamic equivalence, textual equivalence, grammatical equivalence, and pragmatic equivalence (Baker 1992). How the issues of non-equivalence are solved in translation is still in debate. Non-equivalence occurs frequently in legal translation that interferes communicating the author's meaning to the readers. Due to the linguistic and cultural differences between the SL and the TL, full equivalence in translation goes to an imagination. All language pairs in translation do not face the same type of equivalence challenges due to the linguistic and cultural differences of languages, which differ from language to language. Baker (1992) pointed out, "The choice of a suitable equivalent will always depend not only on the linguistic system or systems being handled by the translator but also on the way both the writer of the source text and the producer of the target text, i.e. the translator, choose to manipulate the linguistic systems in question" (p. 25). The challenges of equivalence lie in the hands of the SL author and the TL author (translator) who can manipulate the text by choosing the vocabulary appropriate in the translation. Translation equivalence also depends on how the author creates the text for the target readers. The translator equates the source text (ST) with the target text (TT) textually and contextually for equal communication to the target readers as the source language readers are supposed to understand. A translator can recreate or manipulate the SL message in TL for natural communication to the TL readers. The domestication of foreign text is natural for communication purposes. When translating Nepali laws into English, some Nepali legal concepts are culture-based and do not correspond one-to-one in English. So, the dynamic equivalence or the functional equivalence is required in translation. The translation of *Muluki Ain of 1963* used different types of equivalence to recreate the text in TL.

What equivalences are used in the translation of the *Muluki Ain, 1963* of Nepal?, how do the TL readers get equal knowledge of Nepali law? These are some research questions that this study attempts to answer. It analyzes how the translators have used different types of equivalences in the English version of the *Muluki Ain*. How Nida's formal equivalence and dynamic equivalences, and Baker's textual and pragmatic equivalences are used in the translation is searched by selecting some sample chapters of the act. According to Nida, the formal equivalence is SL-oriented and dynamic equivalence is TL-oriented. Baker suggests translation should be equivalent not only at word and above word level but also needs pragmatic equivalence.

Review of Literature

Legal translation communicates SL legal messages to TL readers as they are unfamiliar with the source language and the legal system. Maintaining equivalence in law between the ST and the TT needs knowledge of both the SL and the TL legal systems and the linguistic

convention. The translator has to search for the author's meaning in the text plunging into the linguistic structure and the culture reflected in language. Scholars agree that no two languages are identical in every aspect, hence, transferring information from one language to another is always partial. To transfer all legal information of ST into TT creating full equivalence in translation is a matter of fiction. The form and content of a text reside inseparably and transferring both in the target language completely is challenging and almost impossible. So, translation is known as a game of approximation and cannot transfer all the forms and contents of ST into TT. Nida (2000) remarked, "The content of a message can never be completely abstract from the form, and form is nothing apart from content" (p. 127). A translation requires transferring the content and the form of SL into the TL. If only the content is transferred without the form, the translation is incomplete. For instance, in translating the court decision, a translator has to transfer the content of the case and the form (decision writing style). To transfer the form of ST, the formal equivalence of translation is more applicable. Nida (2000) revealed, "Formal equivalence focuses attention on the message itself, in both form and content. In such a translation one is concerned with such correspondences as poetry to poetry, sentence to sentence, and concept to concept" (p. 129). However, the translator needs to focus on the message of the ST in the TT. For example, *aputali* is a Nepali legal concept translated into "on inheritance" in English maintaining formal equivalence. However, it does not clarify the total meaning of the SL concept and needs further explanation in the footnote. Conceptually, it is a property that shall be transferred to others after death when someone does not have a legal heir. If a married man dies and he does not have his wife and children, his movable and immovable property transfers to the nearest relatives within the seven generations from the paternal side. Further, the accuracy and correctness of a translation are assessed on the comprehension of the delivered message by TL readers as equally as the SL readers comprehend the SL text. A translation needs to be equivalent linguistically and culturally.

In the course of discussing different types of equivalence, Nida presents two types of translation equivalence: i) formal equivalence, and ii) dynamic equivalence. Formal equivalence differs from dynamic equivalence on the basis of the priority given in the translation. The former gives more in emphasis on the form and content of SL in TL, while the later prefers translation to be free to convey the SL content in the TL paying minor attention to the fidelity of the translation. It believes a translation automatically invents its linguistic forms to deliver SL messages to the TL readers who accustomed to their own languages and cultures. Translation moves ahead in a straight line and only intersect somewhere with the SL at some point just like a tangent touch. Benjamin (2000) added, "Fidelity in the translation of individual words can almost never fully reproduce the meaning they have in the original" (p. 21). Due to the change in the readership and new circumstances, full equivalence of an individual SL item is almost impossible in the TL. Moreover, SL does not detect TL but only persuade to TL providing content of translation. The TL has its native language system and culture to communicate to the TL readers.

Additionally, the dynamic equivalence emphasizes the equivalent of the meaning of the whole text rather than the corresponding to a single word, phrase, or sentence. Nida (2000) noted, "A translation of dynamic equivalence aims at complete naturalness of expression, and tries to relate the receptor to modes of behavior relevant within the context of his own culture; it does not insist that he understands the cultural patterns of the source-language context in order to comprehend the message" (p. 129). There is no watertight relationship between the SL and the TL but simply a persuasive one in dynamic equivalence. The dynamic equivalence freely fulfills its purpose within the target language and culture. Nida illustrates ahead that dynamic equivalence focuses on "the principle of equivalence effect" and is not much concerned with the matching of the receptor-language message to the source-language message, but with the dynamic relationship, that the relationship between receptor and message should be substantially the same as that which existed between the original receptors and the message (p. 129). Dynamic equivalence is TL-oriented and emphasizes the TL language and culture paying insignificant attention to the fidelity of the SL culture to understand the translation.

Different from Nida's equivalence Baker insists that a translation needs to be equal linguistically and extra-linguistically. Linguistically, the SL corresponds to the TL at the word level, above the word level, and grammatical equivalence. Extra-linguistically, a translation has to be equal contextually and pragmatically (Baker, 1992, pp. vii-viii). The word level equivalence is the smallest meaningful unit of SL in speech or writing to be equivalent in TL. The meaning embedded with the SL term is taken into the TL identically comprehending the SL legal meaning higher than the understanding of the common reader. According to Baker, "Notwithstanding the 'fuzziness' inherent in language, s/he must attempt to perceive the meaning of words and utterances very precisely in order to render them into another language" (p. 17). The translator requires developing reading and comprehension habits to transfer the meaning of SL into TL despite the blurring nature of the languages. When the equivalence in the word level is in question, the translator brings the equivalence above the word at the textual level. Equivalence in grammar is to follow the equivalence in TL grammar in use. Some SL grammatical patterns do not correspond with the SL grammar. In the lack of individual grammatical equivalence, the translator brings the textual equivalence for cohesion and coherence. For instance, in the Nepali-English translation pair, the Nepali language does not consist of prepositions and articles but the translator brings equivalence at the textual level. Translation requires equivalent linguistically and extra-linguistically.

Extralinguistic equivalence of translation insists on transferring the SL culture into TL. When ST is translated into TT, the intention of the source author is to be transferred to the TT, or in the case of law the spirit of the SL law is to be transferred to the TL. A textual meaning requires to be inferred contextually. The translator is to be competent in transferring the main idea of ST equivalently into TT. The pragmatic equivalence, unlike the semantic equivalence, attempts for the equivalence of the contextual meaning of a text that lies beyond the individual word or sentence. Pragmatics, according to Levinson (1983), is the study of the relations

between language and context that are basic to an account of language understanding" (p. 21). He suggests understanding a text by analyzing the context of the text encoded in linguistic signs for bringing the nearest equivalence in the TL. To maintain pragmatic equivalence, the knowledge of speech act, implicature, and presupposition of the text is praiseworthy.

As far as the translation equivalence in the translation equivalence of Nepali *Muluki Ain* of 1963 is concerned, previous researchers lack meaningful research in this domain. Researchers have done research in literary translation but not in the legal translation of Nepali law though it contributes significantly by speaking the voice of the nation. The *Muluki Ain, 1963* (first amended) of Nepal was translated into English for global communication and now it is replaced by the National Civil Code 2017, and the National Criminal Code 2017. Still, it has a due influence on the new Codes as some previous legal provisions are transferred to the new codes with some modification. There is no good research conducted to evaluate the objective of the translation of this law. The translators translated the text into English and left to understand it equivalently by the TL readers. Whether the translation of this Nepali code has met its objective of translation is not investigated meaningfully. Whether the law was translated equivalently or not needs to be searched. The mistranslation or incomprehensive translation of law makes confusion to the target readers for the use of the law in practical life such as in the case of marriage, divorce, adoption, acquisition of fixed property, and many others. If a foreigner wanted to marry with Nepali nationality, he/she would have the translated version of this civil code to produce to the concerned authority for the legality of the marriage registration. It also applies in the case of divorce and adoption, therefore, translating source law equivalently in TL is demanding in this globalized world.

Materials and Methods

This qualitative research collects primary data from the *Muluki Ain* of 1963 and the authorized English translation version. Scholars agree that qualitative research is especially effective in obtaining culturally specific information about the values, opinions, behaviors, and social contexts of particular populations (Mack et al., 2005, p. 1). The selected chapters of the *Muluki Ain* 1963 and its authorized translation are presented and analyzed from an equivalence point of view. The different types of translation equivalences applied in the code are examined using a corpus-assisted approach to derive the contextual meaning of the text. The visible words and sentences may not bring the author's meaning and the translator as a reader has to go beyond the words and find the context of the text for the intended meaning. It explores the different types of equivalence at the word level, above word level, textual, and pragmatic equivalence. It uses secondary data from critics' views stored in books and journal articles.

Results and Discussion

Maintaining the nearest equivalence in legal translation is challenging to the translator as the translation demands different types of equivalences to transfer the SL meaning into TL in

law. The translation of the law needs to be equivalent and create an equivalent effect in the TL culture. The formal equivalence emphasizes the equivalence of form and content of SL in TL, the dynamic equivalence focuses on the equivalence effect to the TL readers as equal to the source text readers. The pragmatic equivalence concentrates on the contextual equivalence between the ST and TT which are discussed below.

Formal Equivalence in *Muluki Ain*:

Formal equivalence in translation is SL-oriented and preserves the SL form and content focusing on the equivalent of the SL message in the TL. Bhattarai et al. (2014) mentioned, "The formal equivalence is basically source-oriented and focuses on the accuracy and correctness. It is designed to reveal as much as possible the form and content of the original message" (p. 93). The formal equivalence attempts to preserve the foreign style of the foreign text. For instance, chapter fourteen of the *Muluki Ain 1963* regulates female share property as :qL c+z wgsf] / *stri ansha dhanko*/ (women's share and property) formally equivalents between SL and TL. The source term *stri* includes three statuses of the women: unmarried, married, and widow. Hong (2006) approved Nida's concept that while preserving the meaning, the form must be changed in need. He revealed, "This is also a crucial point as it may happen in translation practice which a meaning that is expressed by a single word in one language may require a phrase or even a clause to express in the target language" (p. 14). The meaning of *stri* of SL is in a single term is equivalent to multiple TL terms unmarried, married, and widow and preserved the SL legislative intent. Section 1 allowed:

SL: कन्या, सधवा वा विधवा स्वास्नीमानिसले आफ्नो आर्जनको चल अचल आफ्नो खुश गर्न पाउँछन् ।

(*Kanya, sadhawa wa bidhawa swasnimanisale aaphno aarjanko chal achal aaphno khus garna pauchhan*)

TL: An unmarried woman, a woman having a husband, or a widow may use and dispose of the movable or immovable property which they have earned at their discretion

The SL term "*kanya*" is translated into "an unmarried woman" as a formal equivalence replacing the alternative girl or maid. This SL-oriented equivalence of "unmarried woman" refers to the fact that if a girl is unmarried and lives in her parent's home her earning of movable and immovable earning is indivisible in the partition share. She can use it willingly to sell or donate. Not only the unmarried even the married and widow can use their earnings at discretion. The married woman in SL is ;wjf/ *sadhawa*/ "woman having a husband" in TL refers to a woman got married and received a partition share on behalf of her husband can use it on her choice. She can also sell, donate, or transfer the property to anyone. So, The term :qL c+z wg /*stri ansha dhan*/ "women's share and property" is movable and immovable property that she received from her parents and husband individually. This shows that the translation of *stri ansha dhan* into "women's share and property" is SL-oriented formal equivalence that equivalently translates the SL term and its form into TL.

Dynamic Equivalence in *Muluki Ain*

Dynamic equivalence (D-E) is TL-oriented and focuses on the equivalence of translation effect to the TL readers. The translator reads the SL text comprehensively to reconstruct it in the TT to bring the TL readers equal effect as the SL text have brought to the SL readers. Dynamic equivalence is the equivalence of response rather than the equivalence of the form. Nida (2000) remarked:

However, since a D-E translation is directed primarily toward equivalence of response rather than equivalence of form, it is important to define more fully the implications of the word natural as applied to such translations. Basically, the word natural is applicable to three areas of the communication process; for a natural rendering must fit (1) the receptor language and culture as a whole, (2) the context of the particular message, and (3) the receptor-language audience. (p. 136)

Nida's dynamic equivalence distillates on the equivalence of the TL reader's language and culture. When reading a translation, the TL readers feel not reading a translation but original writing by the native author. The translator brings the content from the ST but presents it naturally in the TL. The way dynamic equivalence is applied in *Muluki Ain, 1963* is presented with a sample of the translation. For instance, लेनदेन व्यवहारको /lenden byabaharko/ "On General Transactions" of section 1 of Chapter 17 is presented with transliteration and translation.

कानून बमोजिम लिखत नगरी लेनदेन व्यवहार गरेकोमा नालिस लाग्न सक्तैन । रजिष्ट्रेशन पास भै राखेकोमा बाहेक अरु कुनै लिखत दैवी परेमा सो परेको मितिले बाटाका म्याद बाहेक सात दिनभित्र दुई प्रति दरखास्त लेखी आफ्नु सहिछाप गरी आफ्ना नजीकको प्रहरी कार्यालयमा दिनुपर्छ । (kanoon bamojim likhat nagari lenden byabahar garema nalis lagna sakdaina. Registration pass vai rakhekama bahek aru kunai likhat daibi parema so pareko mitile bataka myad bahek sat dinvitra dui prati darkhast leki aaphanu sahichap gari aaphana najikako prahari karyalayama dinuparchha.)

If any transaction is carried out without making a deed in accordance with law, no suit shall be entertained. Except where a deed has been registration passed, if any other deed is subject to a divine act, the person concerned shall set down and sign or seal an application in duplicate and submit it to the nearby police office not later than Seven Days, excluding the time required for journey, after the occurrence of the divine act.

The translation maintains the dynamic equivalence as the SL term लेनदेन/lenden/ is translated into "deed" that the TL readers understand naturally in their language and culture. It abandons the alternative term "loan" or "lend" that common SL readers understand simply. "Deed" is a business term used for business transactions between the parties. लेनदेन/lenden/ consists of giver and receiver so "deed" equivalents dynamically in translation. The next रजिष्ट्रेशन पास /Rajistresan pas/ is translated into "registration pass" creating dynamic equivalence. However, these SL terms are borrowed from TL and translated back as a back-

translation into the TL. This particular law has an equivalent effect on TL readers if they need a registration pass in Nepal. It brings equal effect and consequences to the TL readers as to the SL readers.

Similarly, the translation of सात दिनभित्र /*sat dinvitra*/ is translated into "not later than Seven Days" flows natural equivalence to the TL readers. "Naturalness" to the TL readers is a component of the dynamic equivalence. Language keeps on changing the meaning of a word over time. So, the meaning given to a word at a particular time may change after a time gap. For instance, the meaning of "offence" given in a particular time is not equal today, and a new meaning is added or deleted. For instance, kissing in a public place was a crime in the past but it is common now. So, the meaning of "kiss" is not identical now and then. Venuti argued, "Meaning is a plural and contingent relation, not an unchanging unified essence, and therefore a translation cannot be judged according to mathematics-based concepts of semantic equivalence or one-to-one correspondence" (p. 18). If the meaning of the SL term changes, the meaning in the TL changes and requires new correspondence. The meaning of a word is socially and culturally constructed.

Pragmatic Equivalence in *Muluki Ain*

Pragmatic equivalence is the equivalence of the implied or contextual meanings of the text. What a text delivers in words and sentences is explicit but more than this the text consists of the implied or the contextual meaning hidden and not represented in linguistic signs. So, the translator needs to infer from the ST and reconstruct it into TT. Pragmatic equivalence is first introduced by Baker (1992) presenting different types of equivalence in translation in her book *In Other Words*. According to her, pragmatics is the study of language in use, and meaning is generated not only by linguistic systems but conveyed and manipulated by the participants in a communicative situation (p. 217). For instance, if a police announces, "You are under arrest" the explicit meaning is that the addressee's freedom is limited, but its implicit meaning is that his liberty is suspended temporarily, he is under trial, and the rights of accused activate on him. A text is made up with explicit and implicit meaning to perform a communication. Even the same utterance or sentence may have different meanings to different persons who are from diverse conditions. For example,

A: The parliament is dissolved.

B: Good!

The explicit meaning that B expresses is happiness for the dissolution of the parliament, but it also has an implied meaning as well. If the interlocutors are from the opposition, they are happy to increase their seats in the immediate election. If they are monarchist, they mean the weakness of the parliamentary system. If they are employees, they mean they can additional income in the election. Hence, the meaning of an utterance/sentence is not identical to all people in all situations. It differs from person to person and from one situation to another situation. How meaning is formed Farwell and Helmreich (1993) summarized:

Language, however, is used not simply to report events in the world. It is also used to convey the rich mental models that individuals and cultures bring to bear on the communication process. It is the claim of a pragmatics-based approach that texts do not have meanings, but rather that in producing texts, people intend meanings. Thus, a text can only be approached through an interpretation. That is to say, the translator attempts to understand the author's intent in creating the source text for the original audience and then recreates, to the extent possible, that intent for the target audience using the target language. (p. 2)

Pragmatic equivalence in translation comes when the translator understands the content and context of ST and reconstruct it equivalently in TT. It is possible for manual translation but impossible for the machine translation lacks understanding the context of the text. The knowledge of pragmatics is essential in language and translation to understand the context of the text and search for the nearest pragmatic equivalent in translation. Here, how the translation of the *Muluki Ain* used the pragmatic equivalent is analyzed from a sample translation of the Code on वेरीतसंग थुन्दाको /beritsang thundako/ "Illegal Detention" (part 4, chap. 8, sec. 1) .

ऐनले थुन्नु पर्ने मुद्दामा पक्राउ भएका मानिसलाई थुन्दा अन्न पानी समेतको खानेकुरा खानपीन दिई वा ऐन बमोजिम सिधा लगाई खान दिई मात्र थुन्नु पर्छ । सो बमोजिम नगरी वा ऐनले थुन्न नहुने मानिसलाई खानपीन दिई वा नदिई थुनेमा समेत बात लाग्छ । (Ainle thunnu parne muddhama paktrau vayeka manisalai thunda anna pani sametako khanekura khaanapina dii wa ain bamojim sidha lagai khana dii matra thunnu parchha. So bamojim nagari wa ainle thunna nahune manisalai khaanpin dii wa nadii thunema samet bat lagchha)

In cases where a person has to be arrested and detained under the Act, the person shall be given food and water to eat and drink or the victuals (Sidha) as referred to in the Act. If a person is detained otherwise or against the provisions of the Act with or without providing food and beverages, it shall be considered to be an offence.

Whether this translation is pragmatically equivalent or not is examined by analyzing the translation textually and contextually. Textually, it warns that detention becomes illegal if someone is detained without providing food and water, and against the Act. The context of the text is people were in detention or jail without food and water, and occasionally State detained persons without a crime. The translation has contextual equivalence as the translator has understood the context of the SL and transferred it to the TL. The detainee has the right to have victuals (*sidha*) as per the law. The implied meaning of the law is that nobody shall be detained against the law and the accused's right activates in custody. The translator has conveyed the identical message of SL to the TL readers inferring from the source text. The translation is comprehensive to the TL readers and it has maintained cohesion and coherence. The TL "shall" denotes the prescriptive nature of the legal language. The normative language of SL is equivalently matched with the TL. The language of law aims to achieve the special purpose of law. Cao (2007) revealed, "Laws are written in language the function of which is

not just to express or convey knowledge and information, but also to direct, influence or modify people's behaviour, whether it be a legal enactment, judicial pronouncement or a contract" (p. 13). Legal language delimits people's behavior as well as it reports the legal events. This text of translation is pragmatically equivalent from this point of view. The SL term "*sidha*" is kept inside the parenthesis to foreignize the SL culture embedded with the legal terms

Conclusion

The notion of equivalence in translation is a highly controversial but evergreen discussion from the beginning. The main objective of a translation is to communicate the ST by code-switching in TT, however, the types of equivalences applied in translation differ from text to text or from text to context. Some translations are formal while others are dynamic equivalence. Nida advocates translation equivalence from formal and dynamic equivalence perspectives, while Newmark classifies it as semantic and communicative equivalence. Baker's textual and pragmatic equivalence are crucial for analyzing the translation. No translation is completely equivalent due to the linguistic and cultural differences between the SL and the TL. The translation of *Muluki Ain, 1963* of Nepal has brought different types of equivalences to communicate Nepali law to the TL readers.

The legal translation that maintains only textual equivalence is not enough and needs to create an equal legal effect for the TL readers either in monolingual or multilingual jurisdiction. However, the objective of the translation of the *Muluki Ain 1963* into English is not normative but informative purpose. Newmark (1988) pointed out that the "equivalent effect" is the desirable result rather than the aim of any translation. The equivalent effects are unlikely to result when the purpose of the SL text is to affect and the TL translation is to inform (p. 48). The translation of the *Ain* aims to inform the TL readers so an equivalent effect is not desired in TL. So, the institutional translators have used different types of equivalences in the translated version of the code to communicate to the TL readers to their best. This mini-research only analyzes some provisions of the *Ain* so it needs further research to investigate the other types of equivalences practiced in the legal translation.

References

- Baker, M. (1992). *In other words*. Routledge.
- Benjamin, W. (2000). The task of the translator: An introduction to the translation of Baudelaire's *Tableaux Parisiens* (H. Zohn, Trans.). In L. Venuti (Ed.), *The translation studies reader* (pp. 15-25). Routledge.
- Bhattarai, G.R., Adhikari, B.R., & Phyak, P. B. (Eds.). (2014). *Across languages and cultures*. Vidharthi Prakashan.
- Cao, D. (2007). *Translating law*. Multilingual Matters Ltd.

- Farwell, D., & Helmreich, S. (1993). *Pragmatic and translation*.
<https://core.ac.uk/download/pdf/16355926.pdf>
- Hong, V. V. (2006). *Translation: Theory and practice- A textbook for senior student of English*. Vietnam Educational Publishing House.
<https://www.researchgate.net/publication/336945282>
- Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press.
- Mack, N., Woodsong, C., Macqueen, K.M., Guest, G., & Namey, G. (2005). Qualitative research methods overview. *Qualitative research methods: A data collector's field guide*. Family Health International. <https://www.fhi.org>
- Muluki Ain of 1963*. http://dopm.gov.np/rules/muluki-ain-eng_1487673761-1640069340.pdf
- National Code (Muluki Ain) 2020(1963)*.
<https://www.lawcommission.gov.np/index.php/en/acts-nepali/doc/208/raw>
- Newmark, P. (1988). *A textbook of translation*. Shanghai Foreign Language Education Press.
- Nida, E. (2000). Principles of correspondence. In L. Venuti (Ed.), *The translation studies reader* (pp. 126-140). Routledge.
- Venuti, L. (1995). *The translator's invisibility: A history of translation*. Routledge.

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

Evaluating the Text Book on Integrated Skill: Reading and Writing

Farmud Miya

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Farmud Miya

Email: farmoodkhan012@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74505>

Abstract

The research attempts to find out the relation to reading and writing skill from grade 9 textbook. There are four basic skills i.e. listening, speaking, reading, and writing which are strongly prescribed in the textbook. Here, the researcher has tried to explore the two major skills, namely reading and writing and their relation while practicing in the textbook. This research uses a descriptive qualitative research. The data source of this research is English textbook entitled 'English 9'. The text has allotted marks for each skills in the syllabus. The reading text of grade 9 comprises 40% marks while writing comprises 35% of total marks. There are ten outcomes that are supposed to be achieved by students under reading section. This number is equal in writing section as well. By this, the course has adopted the sequential approach to reading and writing instruction, i.e. reading leading to writing. However, most of the contents given in the reading section do not collaborate with the writing part. There are ample examples where the students feel difficulties while producing writing part given in the text book. The collected data was interpreted using descriptive approach. It was found that most of the tasks given in the text book in relation to reading and writing are in segregated form. This idea of segregation is quite different from what the modern scholar say about skills of language learning.

Keywords: Relation; source; collaborate; examples; literate

Introduction

Textbooks are undoubtedly most crucial resources (Topalov & Bojanic, 2016) in the field of teaching and learning for students and teachers especially leaning a language in general and

English language in particular. The textbooks become even more vital in our context where there are diversities in relation to access, approach, and physical facilities. They are undoubtedly proved as a boon for the students where they can enjoy multiple activities through them. Textbooks provide work-sheet, learning activities and many more to the learners. According to Richards (2001:251) Instructional material serve as the basis for much of the language input since learners receive and the language practice in the classroom. English is used in Nepal as compulsory subject from grade one to bachelor level. There are some common objectives of all the levels: enable the learners to be good enough in four skills. The four skills are listening, speaking, reading and writing. The researcher here only discusses the two major skills, i.e. reading and writing. Conventionally they were regarded as receptive and productive skill in the process of language learning. Reading skill comes prior to writing was the concept deep rooted to academia few decades ago.

Reading

Reading is one of the primary skills for whole language development. Reading opens multiple opportunities especially those who learn it as a second or foreign language. The ability to read encourages readers to get acquainted with world's literature, culture and many more (Pysarchyk & Yamshyaska, 2015, P. 79). The teacher can encourage the readers to read with a number of activities and warm up the students to explore further in the area of reading. Different stages of reading like: pre-reading, while-reading and post-reading can be well observed by the students when they are assigned tasks related to it.

As Snow (2002) states reading is the process of simultaneously extracting and constructing meaning through interaction and involvement with written language (p. 11). According to him reading involves three major interrelated elements: the reader, the text, and the activity of reading task and all of these situated to a broader sociocultural context. Therefore, a reader must have knowledge ability to understand the text which is based on specific tasks given in the textbook. To put in other words, the readers must be engaged in different tasks to comprehend the text (Snow, 2002).

Writing

Writing is one of the prominent skills of language. Conventionally, it is regarded as productive skill and final stage of language learning. This skill is important to learn because there is well structured examination based on this skill. This skill helps learners to be independent, fluent and creative in writing. It is an important ability to put one's thoughts in a meaningful form (Sim, 2010, p. 134).

Syllabus from school to college level has allotted marks for writing skill. The students are engaged through different tasks to develop their writing ability from reading passage to writing comprehensible answers. This is important because it improves level of confidence, widen knowledge and finally improves communication skill.

But dichotomizations of these skills have left the learners behind to achieve the real goals of these skills. In general it is understood that the two skills listening and reading are receptive skill and the other two: i.e. speaking and writing are productive skills. This trend presents language skills as being tied in a natural order, i.e., the order of acquisition of skills (Krashen, 1981).

Although there are many modern media that are invented to support teachers and students in teaching-learning process, such as tape recorder, overhead and LCD projector, video, and book, many schools still buy and use printed textbook and references. The probably reason why schools still buy and use textbook is that the textbook is cheaper and easy to carry.

Students need a textbook to support their learning. English textbooks support the teachers to provide materials. As Mikk (2000: 17) highlights, “students have many sources of information available, if their textbooks are dull, they are unwilling to study them. Interesting and enthusiastic textbooks develop curiosity and interest in the subject”.

According to Tarigan (1986:13) “textbooks are books of lesson in certain field of study as a standard book arranged by the experts of field for instructional purposes and compiled by harmonious teaching media and easy understood by the user in schools and colleges to receive teaching program”. Therefore, textbooks can be a real means for both the learners and the teachers. They are designed to achieve specific goals at particular level. One should not forget to include the materials that are relevant to language skills, particularly reading and writing. Their spiral movement can bring changes among the learners.

Textbooks are widely accepted as a common feature of classrooms worldwide and are important vehicles for the promotion of curricula. Consequently their content and structure are very important for the promotion of a specific vision of curriculum.

Given the above thinking, the English textbook that has been analyzed using this criteria shown that in general all the materials had integrated all these four skills in each topic. Take for example, in unit I about Poon Hill Yoga Trek in Nepal, these four skills were integrated as well.

After presenting the reading content, the learners asked to write a similar type of writing. The given exercise in the writing section is relevant to the reading section. For example; the writing section demands to write the plans for going a three-day trek. The researcher claims that such writing will not be difficult for the learners as they have reading lesson related to this. This is a good example of integrated learning task.

The Agency for Textbook Development

Curriculum Development Centre (CDC), an academic center, under the Ministry of Education is established with an aim to develop curricula, textbooks along with other instructional materials for school education in order to achieve the national goals of education.

The present curriculum of grade nine has been revised and developed in line with the aims and objectives of the National Curriculum Framework for School Education, 2076 BS.

The present textbook based on Secondary Education Curriculum (2078) of grade nine aims to bring the following outcomes under reading and writing skills:

Reading Outcomes

1. Understand texts that consist of high-frequency everyday language
2. Understand straightforward factual texts
3. Understand the description of events
4. Extract relevant information from texts
5. Understand and identify main ideas

Writing Outcomes

- 1) Describe experiences, feelings and events
- 2) Write stories, letters, emails, notes, notices, advertisements, and recipes
- 3) Write account of experiences describing feelings, experiences and reactions in connected texts
- 4) Write short descriptive, narrative, expository and persuasive essays
- 5) Interprets charts, tables and diagrams

Although curriculum has allotted 10/10 outcomes for reading and writing skills, the researcher has taken five from each to make a collaborative study between the syllabus the course has designed and the activities given in regard to achieve them in the textbook.

The external assessment of reading skills contains 40marks and writing is of 24 marks. When grammar part (11 marks), is included, writing skills comprises altogether 35 marks which is of course less than reading skill (CDC, 2078). The curriculum although tries to integrate reading and writing, writing has less weightage than reading.

When we see the units given in the text book, particularly the reading and writing sections, most of the lessons have less collaboration with the reading and writing section. The reading sections presents one item while the writing sections demands the students to write something different. We know reading and writing have a mutual effect on students' cognitive development as reading builds the foundation for readers to write and of course writing provokes readers to build schemata to read with (Tuan, 2012).

Based on this claim, the researcher claims that there should be integration between reading and writing tasks. It is believed that to improve writing, one has to improve reading

and eventually there should be skills that demand the integrated skills of both reading and writing.

Statement of the Problem

The writing part of students either in school or college level is not found very strong (Bhandari, 2024) in the context of Nepal. There may be many reasons behind it. But one of the striking reason is lack of integration between reading and writing skills. Therefore, there is dual need for enhancing students' engagement with reading texts and integrating reading and writing activities in everyday lessons.

Several literatures emphasize the integration of reading and writing skills that oppose Krashen (1985) theories of language learning which advocate about learning language skills separately. The dichotomizations of the language skills have put the learners to adapt the skills in segregated way and most of the tasks in textbook are not in relation with each other. They are presented in segregated form. The reading tasks do not match with writing tasks in several places. The current school textbook has included the tasks i.e. reading and writing in quite different ways. As a result we see the performances in these language skills are not very satisfactory. The reading sections do not demand the writing sections. In other words, the learners do not feel easy to write the assignment after reading the text. Thematically organized, these units first should engage students in intensive reading activities before engaging them reading based writing activities. But, there is a big gap what has been presented in reading section and writing section. Although scholars have discussed largely about different skills of language learning, very few have discussed about the integrated skills of learning language.

Literature Review

Several scholars have demanded for the integration of the language skills to boost up knowledge of the learners. People with well reading comprehensibility can undoubtedly do better in writing skill. Tuan (2012), for example, argues that reading and writing have a mutual effect that reading produces knowledge of diverse kinds of writing, and writing reinforces knowledge in a way that builds schemata to read with''. This can be achieved by the integrated lessons which must be in the textbook. The reading comprehensive paragraphs must lead to writing. The students would enjoy writing, of which in most of the occasions they avoid, if the writing texts would be related to reading. We know writing is constantly anchored into reading and it is the process of writing that conceptualizes the reading. In this regard they are interwoven with each other. In the words of Morely (2007) reading and writing have 'the double helix'(x). It means reading leads to writing. And writing feeds to reading. These two skills cannot be segregated as they have been proved beneficial for the learners for the long run.

Yang and Shi (2003) suggest that students engage in a sequence of interrelated tasks help the learners to interpret contents, select key ideas, connect related ideas, and overall structure

the writing skill. Once the learners become familiar with the reading tasks, they feel easy to interpret and present in their own ways in the writing sections.

Similarly different studies conducted on reading integrated writing show that these two cultivate positive learning environment among the students. For instance, in Plankan's (2008) experimental study, 'reading-to-write' tasks engaged students in a more interactive process of writing –only approach. The result shows that students get engaged in writing tasks after reading the tasks. In other words, they prefer reading-writing to writing only tasks. The students are found interactive while giving to them tasks based on reading. They bring varieties in their writings and actually love to write when they are assigned the tasks in accordance with reading.

Reading courses focused on subskills, such as identifying main ideas versus supporting details, understanding organizational patterns, identifying facts versus opinions, making inferences, and drawing conclusions which pave the path for writing.

There was a similar study conducted by Yuan and Zhang (2022) which demonstrated that integrated reading-writing tasks can be used to engage ESL/EFL students in the continuous and interactive process of discovery meaning. These study show that the integrated approach can be utilized to guide students to comprehend and develop both vital skills, i.e. reading and writing.

Another study carried by Smith (2009) presents natural dependency between the skills. According to him, reading and writing activities are important to child's learning to read and write. The children can perform better when the activities are assigned in integrated form i.e. reading integrated writing tasks.

While summarizing research on the connectivity of reading and writing skills, Stotsky (1984) found some consistent correlation, namely, "better writers tend to be better readers" that "better writers tend to read more than poorer writers," and that 'better readers tend to produce more syntactically mature writing than poorer reader (7-24)'. This is only possible when the tasks given in the textbook are in the integrated form. In other words, the tasks to develop reading and writing should be in mutually interlinked.

Similarly, it was found that lack of integration between reading and writing skills reduce the performance of the students (Adhikari&Shrestha, 2023). The achievement of learners in these two primarily skills can be effected if the tasks are not designed in collaboration to each other. One effects other was seen in most of the research works carried out by the above researchers.

Methodology

This research was carried out by using descriptive qualitative research design focused on analyzing and describing the data collected from the textbook of grade 9. Descriptive qualitative research is used to describe the textbook based on the existing literature. Maxwell

(1996: 17) states that the strength of qualitative research is: It derives its data from inductive approach. It focuses on specific situation or people and its emphasis is on words rather than the numbers. The researcher used textbook entitled 'English 9' for ninth grade of secondary level and it was analyzed on the basis of two different skills of language; i.e. reading and writing. Therefore, the source of data collection was the textbook. There was a short focused group discussion with the learners regarding the two skills.

Findings and Discussion

This part is intended to elaborate the findings and discussions of the data obtained from the textbook of ninth grade. The vital research question that is going to be discussed is: **Do the lessons follow the principle of integrated learning tasks, i.e. reading and writing?** There are many lessons presented in the text that do not follow the principle of integrated task of reading and writing. The research claims they do not make the learners as independent writers since the textbook contains different reading and writing task. There is no mutual effect, as even demonstrated by experiences of ELT teachers including the researcher himself. For example: units 3, 5, 11, 13, 14, 15, 16, 18 present some irrelevant writing to reading skills for the learners. For example, the following writing is given in page n. 197 as writing task after presenting chapter: 'The Rautes'.

Write an essay on the effects junk foods have on children. Use the clues given below.

Introduction to junk food

causes: advertising, lack of education, etc.

Negative / harmful effects of junk food on health (headache, heart attacks, dental problems, high blood pressure, obesity, high cholesterol, etc.)

Effects on the economy (more expenditure / extra burden to family, etc.)

Effects on other factors like socialisation, poor academic achievement, etc.

Similarly, a writing task presented in page n. 114 demands the students to study and interpret the chart which is of course not related to the lesson given in unit 9 'Work and Leisure'. There is no something that encourages the learners to write the text related to the reading text. Actually, these irrelevant tasks discourage the learners to learn skills of writing rather than help to teach to write.

In unit 3, there has been presented a story about a family but learners are asked to write a letter to the head teacher. Beyond this, the writing task demands to write something about sports and games which the researcher thinks is irrelevant to the reading task.

3 Family, Market and Public Places

ing started

do you think these pictures are related to? How do people make requests in these situations?

ng !

Look at the picture below and answer the following questions.

What do you see in the picture?

What is more important for you; family or work or both? Why?

Thomas and Jerry

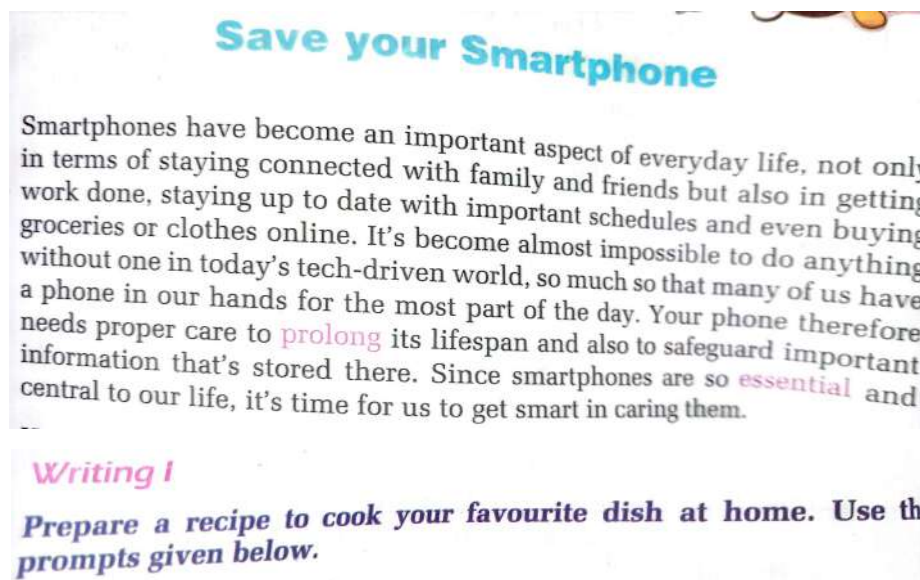
Upon a time in a village, there was a man named Jerry. He hadn't seen a friend who lived in the city for a few years and wanted to meet him. He started

Writing I

Write a letter to the head teacher of your school on behalf of your class requesting him/her to organise an inter-house volleyball tournament in your school. Make requests for managing all required sporting goods for the tournament.

An interesting example that shows irrelevant task based on reading is smartphone. The chapter talks about the ways to protect the smartphones which is undoubtedly very important reading section but the writing part that follows it is quite irrelevant.

The above few examples show that there is dire need of revisions of the tasks given in the reading related writing tasks. The dichotomization of language skills otherwise is sure to be practiced which is of course against the present trend of teaching language skills in integrated form (Tuan, 2012).

Similarly, Stein, Dixon and Isaacson (1994) suggest that 'many writing weakness may derive from too little time allocated to writing instruction or from writing instruction inadequately designed around the learning needs of the learners' (p.392).

Therefore the writing tasks must be designed in the peripheral of reading tasks so that the learners do not feel any difficulties for writing tasks especially in our context where reading and writing tasks are rarely welcomed either by learners or instructors. While discussing with students including the researcher's daughter, it was found that they face difficulties to present writing task particularly the topics, they are unknown about. They appreciated some of the unit which have integrated task i.e. reading to writing.

Grabe and Zhang (2013) suggest that the teachers' lectures in particular should model how to integrate reading/writing and how to paraphrase in their classes. There should ample tasks where learners get opportunities to practice these skills. They suggest scaffold-integrated reading and writing tasks can accelerate learners' performance. Therefore, the writing tasks should be designed accordance with the reading tasks.

Whatever the reasons may be, the major thing is that students do not possess the skills necessary to communicate effectively in a written format. The exercises that are provided in the writing sections against the norms of integrated tasks. There is a significant need for students at all levels not only to be good communicators in written form, but also to understand the importance of good writing skills.

Conclusion

Reading and writing have multi-dimensional and multi—modal processes, commonly aimed at developing these two skills in students' level of learning language skills. In this sense, reading and writing have a mutual effect, as reading builds the foundational knowledge for readers to write, and writing reinforces the knowledge in way that builds schemata to read with. There are multiple benefits of integrated skills approach of teaching and learning skills primarily reading and writing. These two skills maximize the effectiveness of studying language. Actually, integrated skills enables the learners to use the language skills effectively in different contexts. When tasks are presented in collaboration to different skills, they not only encourage the learners to communicate effectively but also they bring confidence among the learners. The tasks therefore presented in the text should be in relation to each other. The interrelated tasks encourage the learners to accelerate their performance in different skills particularly in reading and writing.

References

- Adhikari, B. & Shrestha, K.N. (2023). Practice and Challenges of Teaching Reading at the B.Ed. Level: A Case Study. A research report submitted to University Grants Commission, Nepal.
- Bhandari, B. (2024). Challenges of teaching and learning writing skills in Nepalese English classes. *Tribhuvan University Journal*, 39(1), 50-62. Doi:10.3126/tuj.v39i1.6667
- Defanzio, J., Jones, J., Tennant, F. & Hook, S.A. (2010). Academic literacy: The importance and impact of writing across the curriculum- a case study. *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*, 10(2), pp. 34-47.
- Grabe, W. & Zhang, C. (2013). Reading and writing together: a critical component of English for academic purposes teaching and learning. *TESOL Journal*, 4(1), pp.9-24.
- Krashen, S. (1981). Second language acquisition and second language learning. Oxford: Pergamon Press.
- Kuehner, A. & Hurley, J. (2019). *How integrating reading and writing supports students success*, pp. 20-26. *Journal of Development Education*.
- Maxwell, J. (1996). Qualitative research design, an interactive Hal Roach. California: Sage Publication.

- Mikk, J. (2000). Research and writing. Oxford: Lang
- Monica, S. (2015). Some thoughts on writing skills. *Annals of the University of Oradea: Economic Science*, 1(1), 134-140.
- Morley, D. (2007). The Cambridge introduction to creative writing. Cambridge University Press.
- Pysarchyk, O.L., & Yamshynska, N.V. (2015). The importance integrating reading and writing for the EFL teaching. *Advanced Education*. Doi: 10.20535/2410-8286.44298.
- Richard, J. (2001). Curriculum development in language teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
- Snow, C. (2002). *Reading for understanding: Towards an R&D program in reading comprehension*. Santa Monica, CA: Rand Corporation.
- Stein, M. Dixon, R.C. & Isaacson, S. (1994). Effective writing instruction for diverse learners. *School Psychology Review*, 23(3), 392-405.
- Stotsky, S. (1984). Researching on reading/writing relationship: A synthesis and suggested directions. *Composing and Comprehending*, pp. 7-22.
- Topalor, J & Bojanic, B. (2016). Text books in the EFL classroom: Defining, assessing and analyzing. *Zbornik Radova Filozofskog Fakulteta Upristin*, 137-153. Doi.org/10.5937/ZRFFP-12094
- Tuan, L.T. (2012). Teaching Writing through reading integration. *Journal of Language Teaching & Research*, 3(3), 489-499.
- Yang, L & Shi, L. (2003). Exploring six MBA students' summary writing by introspection. *Journal of English for Academic Purposes*, 2(3), pp.165-192.
- Yuan, R. & Zhang, T. (2022). Applying big ideas to facilitate reading-writing integration in language classroom. *Language Teaching Research*, 21(2), 217-240.

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

Enhancing Equity through Curriculum Differentiation Practice in Nepal

Krishna Bahadur G.C.

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Krishna Bahadur G.C. Email: gckrishna1986@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74521>

Abstract

Diversity is an inherent reality of today's classrooms, where students represent a wide range of backgrounds, abilities, and socio-cultural dynamics. The issue of equity has gained significant attention from researchers and curriculum developers as they seek to address such diverse phenomena in the curriculum development process. This study explored the status of equity through curriculum differentiation practice in the school, its major problems, and coping strategies for addressing the challenges. The study was conducted in two different types of schools (public and private) from Kathmandu Valley. Building on a qualitative research approach and case study design, four teachers from the two selected schools were purposively selected to derive the data. In this study, open-ended interviews, non-participant observation, and focus group discussions were used as the data collection tools. The obtained data were analyzed and interpreted using thematic analysis procedures. The findings show that there is enough practice of curriculum differentiation regarding the content, strategy and methods, learning environment, and student output in the schools. However, there are rare intentional practices of curriculum differentiation to promote equity in schools. Instead, these practices primarily focus on addressing the equity of the learners related to their learnability. The study also indicates that schools have faced some problems like poor resources, proper training, and collaborative instruction during the differentiation practice of curriculum. Therefore, equity can be enhanced in educational institutions through curriculum differentiation practices by effectively managing resources, providing adequate training, and fostering collaborative instruction. The study suggests that enhancing equity in schools requires not only the efforts of teachers but also the active involvement of administrators, parents, and students.

Keywords: Connectivism, constructivism, curriculum differentiation, equity

Introduction

According to McGee Banks and Banks (1995), equity means making sure that every student has access to the curriculum, assessment, pedagogy, and challenges that they require. This is done by acknowledging and responding to individual differences and the sociopolitical context of teaching and learning (Smith & Chestnutt, 2021). Equity reflects social justice and there are various ways for it among them one is the curriculum differentiation practice. Generally speaking, the goal of curriculum differentiation is to accommodate the diversity of students. This is because students in a class typically come from various cultural, social, and economic backgrounds. They also have varying talents, including below-average, average, and above-average skills; they also learn various knowledge, skills, and so on.

Normally in the inclusive classroom, equity is ensured in the institutions. To create inclusive classrooms that improve learning outcomes for all students, the pedagogical approach which is intended to serve the various needs of children is essential (Matiyenga & Ajani, nd). It makes the learning situation inclusive and supports enhancing equity in the process of learning. In the context of learning, every child has a unique learning style and set of coping mechanisms for the challenges of classroom instruction. Individuals categorized as underachievers require specialized remedial instruction to provide them additional time to complete the educational resources. To promote optimal growth, individuals with above-average skills require appropriate educational programs (Adebisi, 2024; Saleh, 2012). Individualized approaches that offer diverse instruction, chances for diverse peer interaction, and differentiated results in a welcoming, inclusive learning environment are necessary for students with learning disabilities. Similarly, students have grown up in case of their learning abilities with the support of the mentor in their learning area as well. If the instructor uses varying talents in the learning process, the equity of the learners is increased on one side and the learning ability also increased on the other. So, curriculum differentiation is one of the techniques to augment equity in the learning process.

Equity is one of the major techniques to enhance the curriculum differentiation process (Kafle & Luitel, 2020). In higher education, the status of equity is increasing through various ideologies i.e. access to higher education, awareness, broader thoughts towards differentiated learners, and so on. Equality is just a framework of justice for every child in education but equity is a reality-based means of justice to them. The curriculum and the instructional techniques of teachers can balance the equity in the learning process. Assessment and the learning environment are also influencing factors to improve equity in the learning process. Curriculum differentiation models are some of the equity management techniques in the education sector (Ronksley-Pavia, 2010). Apart from these techniques, the individualized approaches are more reliable and contextual to enhance equity in the teaching and learning process.

There are various models of curriculum i.e. Kaplan model, Maker's model, and the Williams model (Ronksley-Pavia, 2010). Since there are various models and practices of

curriculum differentiation in the education sector to enhance equity and provide justice for the diversified child, the single technique is not enough. So, there are various ways and techniques of efforts to balance the diversification through the curriculum. In this regard, how equity is improved in the instructional process, and what are the techniques of providing equity in the instructional process raises the problem in this context.

Curriculum differentiation practice is one of the crucial techniques for enhancing equity in the educational arena. There are various tools and techniques for enhancing equity and equality through a differentiation process. Content, strategies, learning environment, and output are some of the dimensions of curriculum differentiation along with the teacher in a pivotal role. To enhance equity, a single technique of curricular dimension is not preferable in the instructional process. Similarly, there are no suitable practices of curricular differentiation for the varying backgrounds of learners. These situations reflect the research gap of the study.

In the present context of Nepal, this study is useful to the policymakers for improving the curricular policy for school-level learners. Similarly, teachers who are now engaged in the instructional process, they are also benefit from this study by analyzing the different models and dimensions of curriculum dimensions. The learners who have no idea about the equity and equality process in education and the curricular differentiation process are also taking advantage of this study. Finally, the researchers have generated their ideas in case the curriculum differentiates practice in the Nepalese context shortly.

Research questions

What is the situation of equity through curriculum differentiation practice?

What are the major problems of curriculum differentiation practice?

How to cope with the challenges of curriculum differentiation practice?

Review of Related Literature

Curriculum differentiation is a way of adjoining varied ability students in the learning process. It has various models and techniques which provide a sense of equity for the various abilities of students in the same places. It is a means of providing justice to every child which supports enhancing equity. To support these arguments, the literature of this study is essential. In this regard, the theory and the empirical review of the study are presented below.

Theoretical review

Connectivism is one of the theories concerning the learning process which deals with the varied ideas in a single platform. There are different ideas of learners from varied socio-cultural backgrounds. They need to connect with other's knowledge and skills in the classroom. In this regard, curriculum differentiation practice including its models may be a better technique that provides justice and enhances equity in case of the diversified abilities of the learners. This is a learning theory because firstly, Siemens (2004) defines connectivism as

the improvement of a student's learning process by the acquisition of knowledge and perspective through the inclusion of a personal network. Only by using these personal networks which the student gain the perspective and range of opinions necessary to develop critical decision-making skills. The learner can share and gain knowledge through teamwork because it is difficult to experience everything. Secondly, a learner cannot possibly know everything required to critically analyze certain situations due to the overwhelming volume of material available. A learner is empowered to pursue additional knowledge when they have fast access to vast knowledge bases. Such an aptitude for learning can help in pattern interpretation and research in case of their varied abilities (Duke et al., 2013). There are connections between varied theories and learning abilities in the classroom especially in the context of digital pedagogy today. So, this is a network that connects the students with their varied knowledge, attitudes, and skills with the others and different theories as well. On one side this theory connects the minds of the learners intra-personally and it can also connect them with their knowledge and skills interpersonally.

Connectivism advocates that learning begins when a learner connects to his/her surroundings and contributes to a learning community, thereby activating knowledge. According to Siemens (2004), "A community is the grouping of related interests that enables communication, sharing, discussion, and collaborative thought (Kop & Hill, 2008). Through the connective process of varied knowledge students have linked their knowledge with the social paradigm and the educational context.

To enhance equity through differentiation in the classroom, the socio-cultural backgrounds of the varied learners must be known by the instructor. The knowledge construction process is influenced by their background (Vygotsky, 1978). The learners generate the meaning of knowledge and comprehend it through their ability.

Vygotsky (1978) claims that social and cognitive development are integral components of human growth, and students can engage with classmates the knowledgeable others (TKO) and learn new ideas through their interactions which makes the real practice of curriculum differentiation (Bidari, 2021). The ability and knowledge of the varied learners can support each other to enhance their abilities which makes equity more contextual.

Empirical review

A balance between students' learning potential and experience level must be established to provide a curriculum that both challenges and engages gifted children (Braggett, Morris & Day, 1999). The curriculum diversification models developed by Kaplan (1986) and Williams (1986) show how material, instruction, and learning procedures can be modified to adequately address the educational needs of gifted learners (NSWDET 2003); (Ronksley-Pavia, 2010). Without sharing the knowledge and abilities of the varied learners, the teacher cannot manage the actual differentiated learning environment in the classroom. Different curriculum models of diversification are also helpful to enhance the equity of the learners. There is a portfolio

model that is used these days in which the portfolio of the learners reflects their learnability which makes it easier to ensure equity in their learning areas (Kiel, 2015). In some cases, it supports to generation of the idea of an educational community which is useful for running educational institutions.

In recent years, a variety of inclusive educational strategies have emerged in the world. One of the most well-known inclusion strategies including in developing countries, is differentiated instruction, which modifies education so that all students are included (e.g. Mastropieri & Scruggs, 2018; Tomlinson, 1999; Westwood, 2016); (Nepal, 2021). Differentiated instruction, according to renowned scholar Tomlinson (1999), who is well-known for her substantial work on differentiation, is an approach that gives students multiple options for how and where they can receive and process information to make learning happen. This is something that one-size-fits-all settings cannot do.

Similarly, in case of the equity enhancement through curriculum differentiation, there are different types of practices of instruction by the teachers. In the context of Nepal, they have adopted within-classroom practices known as differentiated teaching to meet the requirements of children at a wide range of academic achievement levels. By using a variety of strategies that adapt curriculum and instruction to each student's unique requirements, differentiation aims to accommodate the diversity of learners in the classroom (Renzulli, 1977; Tomlinson, 2000). Students differ in their aptitudes, passions, and past experiences. By tailoring the curriculum, education, and evaluation to each student's needs and interests, differentiation helps to address this variation and it supports enhancing the equity of the learners (Reis & Renzulli, 2018). In the passion of the teachers within their recent knowledge and practices of skills, they have enough possibility of utilization of differentiated curriculum which makes the equity of the learners better.

To analyze the diversified abilities of learners, the teachers should know their levels of learning, different knowledge, interests, skills, and attitudes. By analyzing the varied abilities of the learner's teacher can manage the appropriate instructional techniques and enhance the equity in the classroom. From the various techniques, teachers can examine how gifted and non-gifted students view diverse curricula and instruction. Generally, they are divided with disparities in the requirements for grades and subject areas; heterogeneous or homogeneous groupings that occur within or outside of the assigned or regular classroom; and execution by the basic classroom teacher or a specially designated specialist, such as a resource teacher, coach, or "teacher of the gifted" (Kaplan, 2022). This is another way to verify the diversified children in the classroom. It supports to analysis of the variation of the learning and their abilities which makes the learning environment equitable and provides justice for them.

There are various dimensions of curriculum differentiation. To enhance equity in the instructional process, the instructor can apply any of the dimensions. Content, instructional strategy, classroom environment, products, and teachers are the major dimensions of

curriculum differentiation practice (Reis & Renzulli, 2018). So, not only a single dimension of differentiation is enough to enhance equity in the educational process.

Methodology

The methodology includes the tools and techniques of the study. Research methods may be understood as all those methods or techniques which are used for the conduction of research work (Kothari, 2004). Generally, it includes the essential tools of information generation, design, and techniques. A qualitative design is used to complete this study. A case study is the approach of this design in which the study area is purposively selected and the study is completed as a case. Four cases (schools) were selected through the purposive sampling method in this study. Among them two schools were public and the rest of them were private. By using an observation checklist, focus group discussion guidelines, and interview guidelines, the information was generated in the study and validated through triangulation and theoretical support. The examination of a case in a current, real-world situation is known as case study research (Yin, 2009). Some refer to case study research as a methodology, a strategy of inquiry, or a comprehensive research strategy (Denzin & Lincoln, 2005; Merriam, 1998; Yin, 2009), despite Stake (2005) stating that it is not a methodology but rather a choice of what is to be studied (i.e., a case within a bounded system, bounded by time and place) (Creswell et al., 2007). So, it is not a simple methodology but a choice of the researchers about what is to be studied. Finally, it is a single case study and it has used the thematic analysis procedure in detail. The subject teachers and the students of different classes were the participants of this study and due to the limited time, resources, and materials, this study was delimited to the four secondary schools of Kathmandu Valley. Focus group discussion guidelines were used to generate the information from students and interview guidelines were used to subject teachers whereas the observation checklist was used to generate the information from the classrooms. Similarly, the collected data were analyzed through thematic analysis with theoretical support.

Results and Discussion

Drawing on the thematic analysis of the data, the results have been presented in the following themes and discussed in relation to the prevalent theories and comparing them to the previous research in the same field.

The situation of equity through curriculum differentiation practice

Curriculum differentiation practice is a way of enhancing equity in the instructional process. There are different ways to enhance equity in the learning process. One of them is curriculum-differentiated practice. Any of the institutions have used any kind of differentiated dimensions of curriculum whichever is appropriate (Ronksley-Pavia, 2010). So, educational institutions can produce and use any of the differentiated techniques and dimensions. Some of the aspects related to the differentiated techniques are awareness, providing training, providing opportunities to varied learners, and so on. Mostly, the curricular differentiated

practice in which contents, strategies, output, and the learning environment can be made appropriate to the learners' level of proficiency and age group. In this regard, the instructor can play a pivotal role in managing the balance of equity through differentiated practice. There are five dimensions of curriculum differentiation i.e. teaching arrangements, learning environment, teaching methods, support materials, and assessment (Roiha & Polso, 2021). In this regard, the major dimensions of curriculum differentiation practices are explored to relate the equity through this practice.

Curriculum content and design

Content and design are some of the major indicators or dimensions of curriculum differentiation to enhance the equity of the varied learners. Teaching arrangement is related to the content and design in which the teacher can arrange the seating management in the classroom along with the related subject matter. Generally, teaching arrangements, allude to different macro-level solutions in how teaching can be organized. Both arrangements that demand resources and structural adjustments as well as those that can be utilized by individual teachers are included in this dimension. In this manner, the dimension expands the duty of distinction to encompass the entire school community as well as the administration (Roiha & Polso, 2021). In this dimension, not only the physical structure of the students be arranged but also the content and the study design in the macro-level solutions can be organized. Some of the pieces of evidence from the field show the real practice of curriculum differentiation in the case of this dimension:

A community school teacher said as :

There is a large reflection of cultural and linguistic diversity in the classroom and the teacher can manage the teaching content throughout the multilingualism. Though it is one of the most challenging tasks, the teacher has managed well because of his/her training skills. Seating arrangement is also a managing part but it can be done properly.

This is an argument of community school teachers in which the content and the design dimension are more appropriate for enhancing equity through the differentiation practice. Similarly, a private school teacher has this type of experience;

We have also a strong variation of students from the cultural and linguistic diversity. Though we have a huge number of students in a single classroom, we have managed the content and design dimension through our experience and training in multilingualism. The seating arrangement is one of the best solutions for enhancing equity which we have managed well.

The training for multilingual classrooms and cultural diversity in public and private schools have balanced the practice of curriculum differentiation practice through the teaching arrangement. Teaching arrangement reflects the physical arrangement but it is related to the multilingualism and the content dimension. Connections of the different languages along with the diversified brains and content reflect the well-managed practice of curriculum

differentiation which supports enhancing equity in the instructional process of secondary-level students.

Teaching methods and strategies

Teaching methods and strategies are interrelated and it refers to the learning process. In this dimension, materials can be included. Teaching methods and strategies can play a vital role in delivering the content. In case of the multilingual and multicultural background students, appropriate methods and strategies can be managed to enhance the equity of the learners. Teaching methods should always mirror both the topic as well as the individual needs of the students in question (Roiha & Polso, 2021). In the instructional strategies, teachers can well manage the teaching methods and materials. In the case of instructional strategies, one of the teacher participants from the public school recounted his/her experiences as,

We have a poor training situation for all the teachers to use the appropriate teaching methods and strategies. Similarly, some of the newcomers have used modern, digital, and 21st-century-related techniques, methods, and ideas to deliver the content while the old experienced teachers have just used traditional techniques to deliver the content. In this situation, equity is in shadow from this perspective who have used the teacher-centered techniques.

The view of a private school teacher is,

We have newcomers and sharp teachers to teach the difficult subjects i.e. social studies, science, mathematics, and English and Nepali languages. We have digital practice and result-based teaching-learning practice. Though we have centralized our ideas on passing the examination, we are encouraging students to learn through diverse strategies and methods along with materials. Through these techniques, teachers are more practiced with the new techniques and they have ensured equity in the instructional process.

Instructional methods and strategies along with the materials are crucial dimensions of curriculum differentiation practice to enhance equity in the instructional process. From the socio-cultural and diverse backgrounds, students have learned varied abilities. Through the knowledge of others, they have expanded their knowledge area. The constructivist view of Vygotsky emphasizes the construction of new knowledge through the background of the learners and their knowledgeable others i.e. the surroundings, teacher's peers, etc. So, to enhance equity in the instructional process, the instructional methods and strategies with the relevant materials play a vital role.

Learning environment

The learning environment is another important dimension of curriculum differentiation practice. Learning environments can be broadly divided into physical and psycho-social

environments (Roiha & Polso, 2021). The physical learning environment refers to the physical spaces where learning happens and the tangible objects in them. Similarly, the psycho-social environment refers to the feelings and emotions associated with learning. Regarding this study, the public schools have less managed the learning environment rather than the private schools both inside and outside the classroom. In this regard, the public school teacher stated

“The classroom is fully supportive from its environmental perspectives but resources are partially available which are needed to deliver the content and in the instructional process”.

In the same way, the teacher from a private school is perceived as

“We have well well-equipped classroom and a managerial classroom. We have free Wi-Fi zones in the school area. We have well-managed resources and materials. In the case of the learning environment, private schools have a better situation.

This evidence has shown that private schools are far better at managing their learning environment rather than public schools. Enhancing the equity of the learner's learning environment plays a crucial role but this is well managed in the private schools rather than the public schools due to various causes.

Student outcomes

Student outcomes are another dimension of curriculum differentiation practice. This dimension guides students learning more than any other factor (Hayward 2012; Hodgson & Pang 2012) making its differentiation of paramount importance (Roiha & Polso, 2021). This is one of the important dimensions in which the learners can get feedback from their learning task. It is related to the full and partial achievement of the learners from their abilities. It can be roughly divided into pre-assessment, formative assessment, and summative assessment. They all have an important role in learning and a wide range of methods can be employed in all of them. Regarding this, a teacher from a public school shared,

We have a few practices of assessment according to the needs of students but if we assess them in a formative or corrective way, we must provide feedback. It is frequently used but in the summative assessment, we can't provide feedback because it is the judgmental evaluation or the final assessment.

Likewise, the private school teacher's experience was,

We have formative and summative assessments continuously. We have frequently taken different assessments by the learners which may be supportive to enhance the equity in their learning process. In the formative assessment system, we must provide feedback frequently, and in summative assessment, we can provide feedback but that may be less effective. Though the formative assessment system is more effective we have summative assessment practice in a certain percentage which makes the learners more laborious and hardworking.

This set of evidence provides the assessment system is an important dimension of curriculum differentiation practice but the formative assessment system is better rather than the summative assessment due to its feedback system. Connectivism connects ideas not only intra-personal but also interpersonal. Learners can connect their ideas from their inner minds and hearts, which is more effective in the formative assessment system. They have connected their ideas from one person to another, which is usable to generate or construct knowledge and learn skills. These practices seem to be supportive of enhancing equity in their learning process.

Problems encountered in curriculum differentiation practice

There are some problems of curriculum differentiation practice in the community and private schools in Nepal. Some of the problems of this practice explored through the information have been presented and discussed in the following sub-headings.

Poor teacher training : One of the major problems of curriculum differentiation is poor teacher training to the school teachers. Due to some causes, there is poor training held in the schools i.e. lack of consciousness of the administrative person, poor interest of teachers, political influences, and formality for the career development (which is in the community or the public schools only). Private schools are reluctant in the proper teacher training. Some of the training packages are very important e.g. the differentiation practice on content and the design of the bi-lingual and multi-lingual students. Though the training on the construction of the materials is held as TPD (teacher's professional development) training, it is not properly used in real situations. The information from both schools has supported poor teacher training in the schools which may be a cause of poor differentiated practice of curriculum and its influence in the process of equity of the learners. It seems the teachers are unable to connect their theoretical knowledge with the practical skills of the learners in various cases. That makes the differentiation practice poor.

Lack of resources : Some different resources and materials make the curriculum differentiation practice easy in the instructional process. Due to managing and collecting resources, the schools have faced the problem of curricular differentiation. Some of the materials can be prepared at the local level but the teachers have poor interest in it. Similarly, different agencies have provided a lot of instructional materials in the schools but the teachers have poorly used them. Firstly, there are lack of resources and materials for the differentiated curriculum and secondly, if they have materials, teachers have used them very poorly. This seems to make curriculum differentiated practice very poor which is also hampering the equity of the learners in the process of learning. Constructing knowledge through the use of materials is also not in progress. Both schools have shown a lack of resources in the schools and are rarely used in the classroom.

Inadequate policy support : Policy level support is essential to implement the differentiated curriculum. Though the curriculum is prepared based on the needs and interests

of the learners at the secondary level, it is essential to update frequently. However, this practice is poor in the Nepalese context which raises the problems of the exact differentiated practice of curriculum and it may influence the equity of the learners. The evidence from the field has shown that if the policy for the differentiated curriculum is updated every two years, it would be better for the learners and it ensures equality in the learning process. The three tiers of the government have played a vital role in addressing the policy-wise issue but the federal government and its working speed are so poor they do not capture the aims of differentiated curriculum practice based on the contextual learners' need and their equity in the learning process.

Ways to cope with the challenges of curriculum differentiation practice : To minimize the problems, there are some ways to cope with the challenges in terms of the curriculum differentiated practice. Some of the means of coping with the challenges to enhance equity through curriculum differentiation practice are as

Well management of teacher training : Teacher training is an important tool for the proper practice of curriculum differentiation. Training supports to development of the professionalism of the teacher on one side and it supports proper curricular differentiation which ensures equity. The regular TPD training is not enough for secondary-level teachers. So the evidence from the field has shown that frequent teacher training should be conducted for the better differentiation practice of curriculum.

Proper management of resources : Resources and materials should be properly managed in the schools which is the basic requirement for equity through the curricular differentiation practice. There is lacking of resources and materials in the schools firstly and if there are resources, they are not in use secondly. So, this situation should be improved through administrative support along with the teachers. The evidence shows that community schools have some materials but not in use there are poor resources and materials in private schools but if they are, they are used properly. It seems supports to equality in the learning process. So this situation should be improved in the schools.

Support from the policy formation level : Policy-wise support is also essential to implement the curriculum properly. Though, it is essential to enhance equity through the curriculum, it is not in the control of the teacher and the administrative persons. So, the desire of the teachers of the secondary level of Nepal has reflected the proper policy-wise support to implement the curriculum in a differentiated way.

Collaborative instruction : In the present context, the collaborative instruction is also essential for enhancing the equity through the curriculum differentiation practice. Not only a single teacher is perfect to practice the differentiated curriculum in any subject. So, the evidence from the field has shown that collaborative instruction is essential which makes the equity balance in the learning process through the curriculum differentiation practice. Even parental support also essential for collaborative instruction to manage the materials and resources along with their proper usage.

Conclusion and Implications

One of the major ways of enhancing equity in the learning process is curriculum differentiation practice. Curriculum differentiation refers to the content, strategy, environment, and output of the learning process in which the crucial role is the teacher. To manage social justice and ensure the equity of the learning process, teachers can play differential roles. Such a role of a teacher can reflect the various abilities of learners and secure the equity in which the students can not feel what we do and whatever for it. So, the pivoting role of a subject teacher manage the learning environment to address the diversity of the learners and also ensure equity in the process of learning as a formal institution.

In terms of content and design, public and private schools have better practices because of the bilingualism and multilingualism in the single classroom. Strategy and the methods are well managed by the subject teachers in the schools which ensures the equity of the learners. The learning environment of the schools is well managed in this context which reflects the better curriculum differentiated practice. The output of the students also reflects the well-differentiated curricular practice but it is poor in the summative assessment system of the schools. Lack of proper teacher training, poor resources, and poor policy-wise support are some of the major problems of differentiated curricular practice in schools. To manage the proper training, resources, and materials, policy level support and collaborative instructions are some of the measures to cope with the challenges and it seems well-differentiated practice along with enhancing the equity of the learners.

This is one of the references for newcomers in the field of research regarding the differentiation of curriculum practice. This study does not cover all the aspects of curriculum differentiation and the equity process. So, for the policy level concerns it is applicable to know the information about the differentiation practice of curriculum at the secondary level and it is useful to the teachers and researchers in their concerned field to get feedback around it. Related concerned areas will be being the field of research shortly i.e. the dimensions of curriculum differentiation and its practices, ensuring equity or equality through the differentiation of curriculum, why curriculum differentiation, etc.

References

- Adebisi, R. O. (2024). Equality and diversity in learning through differentiated instructions. *KnE Social Sciences*, 75–86-75–86.
- Bidari, S. (2021). Nepalese EFL teachers' perception and practices of differentiated instruction. *The European Conference on Education 2021: Official Conference Proceedings, September*.

- Creswell, J. W., Hanson, W. E., Clark Plano, V. L., & Morales, A. (2007). Qualitative research designs: Selection and implementation. *The counseling psychologist*, 35(2), 236-264.
- Duke, B., Harper, G., & Johnston, M. (2013). Connectivism as a digital age learning theory. *The International HETL Review*, 2013(Special Issue), 4-13.
- Kafle, B.D. & Luites, C.P. (2020). School leadership support on quality pedagogy in Nepal. *CASIRJ*. 11 (4), 11-22.
- Kaplan, S. N. (2022). Factors affecting the perceptions and practices of differentiated curricula and pedagogies for gifted and talented students. *Education Sciences*, 12(1), 41.
- Kiel, D. (2015). Equity through differentiation. *Law & Education Inequality: Removing Barriers to Educational Opportunities*, 1.
- Kop, R., & Hill, A. (2008). Connectivism: Learning theory of the future or vestige of the past? *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 9(3), 1-13.
- Kothari, C. (2004). *Research methodology: Methods and techniques*. New Age International.
- Matiyenga, T. C., & Ajani, O. A. Integrating differentiated instruction into pre-service teacher curriculum: in pursuit of equity and inclusion in English language education.
- Nepal, S. (2021). *Differentiated instruction: Understanding of pre-service teachers* Queensland University of Technology]Global.
- Reis, S. M., & Renzulli, J. S. (2018). The five dimensions of differentiation. *International Journal for Talent Development and Creativity*, 6, 87-94.
- Roiha, A., & Polso, J. (2021). The 5-dimensional model: A tangible framework for differentiation. *Practical Assessment, Research, and Evaluation*, 26(1), 20.
- Ronksley-Pavia, M. (2010). Curriculum differentiation: A Practical Approach, Mindscape, 30 (2). *Curriculum Differentiation*, 4-11.
- Saleh, C. (2012). Curriculum differentiation based instruction for gifted and talented (g/t) students: mainstreaming curriculum differentiation within mixed ability classroom.
- Smith, A., & Chestnutt, C. (2021). Differentiation for equity. *Journal of Higher Education Theory and Practice*, 21(6).

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

**Transforming ELT with ICT: Empowerment
or Encumbrance****Krishna Prasad Katel**

---

*Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024**Author : Krishna Prasad Katel   Email: katelkrishna100@gmail.com**DOI: <https://doi.org/10.3126/smcj.v6i1.74522>*

Abstract

This study, "Transforming ELT with ICT: Empowerment or Encumbrance," investigates the impact of Information and Communication Technology (ICT) on English Language Teaching (ELT) in Nepalese secondary schools. The research integrates qualitative research design and semi-structured interviews to evaluate the practical integration of ICT. Participants include 3 secondary level English teachers from public schools in urban, semi-urban and rural areas of Nepal. The findings reveal that ICT significantly enhances student engagement and language proficiency through interactive tools and multimedia resources, contributing to more personalized learning experiences. However, challenges such as inadequate infrastructure, inconsistent internet access, and insufficient teacher training persist, creating disparities in technology access and impacting equitable benefits. Addressing these issues through improved infrastructure, targeted training, and equitable access strategies is crucial for optimizing ICT's potential in ELT. The implication of the research highlights ICT's potential to enhance student engagement and language proficiency in ELT but emphasizes the need for better infrastructure, consistent access, and teacher training to ensure equitable benefits for all learners.

Keywords: ICT Integration, English Language Teaching (ELT), Empowerment, Digital Divide

Introduction

The integration of Information and Communication Technology (ICT) in English Language Teaching (ELT) has emerged as a significant global trend, reshaping traditional

pedagogical practices. ICT tools, ranging from interactive software to online platforms, offer dynamic resources that can enhance language acquisition, foster student engagement, and facilitate individualized learning ([Klimova, 2021](#)). The global shift towards digitalization in education has particularly accelerated in response to the COVID-19 pandemic, underscoring the necessity of ICT in maintaining continuity in teaching and learning ([Dhawan, 2020](#)). However, the incorporation of ICT in ELT is a double-edged sword, presenting both opportunities and challenges. While it holds the potential to revolutionize language education, there are concerns about its efficacy, accessibility, and the digital divide that may hinder its equitable implementation. Internationally, the use of ICT in ELT has been embraced in various forms. Developed countries have largely benefited from advanced infrastructure and access to cutting-edge technology, which supports the effective integration of ICT in classrooms ([Pun, 2014](#)). Research has shown that the use of ICT can significantly enhance learners' motivation, promote autonomous learning, and facilitate the development of critical thinking skills ([Balta, 2018](#)). For instance, in countries like South Korea and Finland, where ICT infrastructure is robust, students have access to a wide range of digital tools that supplement traditional language instruction ([Kim, 2022](#)). These tools include language learning apps, virtual reality environments, and online collaborative platforms, which provide students with immersive and interactive learning experiences.

However, the successful implementation of ICT in ELT is not uniform across the globe. In developing countries, particularly in rural and underprivileged areas, the lack of infrastructure, training, and resources poses significant challenges ([Tadesse, 2021](#)). In such contexts, the digital divide exacerbates educational inequalities, with students in low-resource settings being left behind in the digital transformation of education. Moreover, teachers' lack of digital literacy and pedagogical training in the effective use of ICT tools can further hinder the successful integration of technology in language teaching ([Ghavifekr & Rosdy, 2015](#)).

In the Nepalese context, the adoption of ICT in ELT has been gradual, with varying degrees of success and challenges. Nepal, like many other developing countries, faces significant barriers to the widespread use of ICT in education. The country's diverse topography, coupled with socio-economic disparities, contributes to unequal access to technology, particularly in rural and remote areas ([Paudel, 2021](#)). Despite government initiatives to promote ICT in education, such as the "ICT in Education Master Plan 2013-2017," the implementation has been inconsistent, with many schools lacking the necessary infrastructure and trained personnel to effectively integrate ICT into their teaching practices ([Thapa & Mahat, 2022](#)).

Nevertheless, there is a growing recognition of the potential of ICT to transform ELT in Nepal. Teachers and students in urban and semi-urban areas, where access to technology is relatively better, have started to embrace digital tools for language learning ([Baral & Poudel, 2022](#)). The use of online platforms, educational apps, and multimedia resources has introduced new possibilities for interactive and student-centered learning in these areas.

However, the disparity in access and the uneven quality of ICT integration across the country highlights the need for a more comprehensive and equitable approach to utilizing technology in language education. The integration of Information and Communication Technology (ICT) in English Language Teaching (ELT) in Nepal has been promoted as a tool for enhancing educational outcomes and modernizing teaching methods. However, the practical challenges faced by educators, particularly in resource-constrained environments, raise concerns about its effectiveness. This research aims to critically examine whether the use of ICT truly empowers teachers and students or introduces additional complexities that hinder the learning process. I chose this area because ICT has the potential to transform English Language Teaching (ELT) in Nepal by enhancing student engagement and personalized learning. However, disparities in access and infrastructure highlight the need for equitable solutions. Studying ICT's role in ELT is essential to identify effective strategies that empower teachers and students, ensuring technology benefits all learners, especially in resource-limited settings. This study aims to analyze the impact of Information and Communication Technology (ICT) integration on the effectiveness of English Language Teaching (ELT) and to examine the challenges and opportunities presented by ICT tools in enhancing or hindering English language acquisition among students in Nepalese secondary schools. This analysis will provide insights by evaluating both the positive and negative impacts of ICT integration in Nepal's ELT context. It will assess how ICT tools enhance student engagement, language proficiency, and personalized learning, while also examining the challenges such as limited infrastructure, unequal access, and inadequate teacher training. By highlighting these factors, the study will reveal whether ICT serves as a catalyst for educational transformation or exacerbates existing inequalities and complexities.

Literature Review

Albert Bandura's Social Learning Theory emphasizes that learning occurs through observation, imitation, and modeling, highlighting the significant role of social interactions in the learning process. In the context of English Language Teaching (ELT) and the integration of Information and Communication Technology (ICT), this theory provides a compelling framework to examine how digital tools and platforms may empower or encumber language learners and educators. Bandura's Social Learning Theory provides a valuable lens to understand the potential of ICT to transform ELT through observation, imitation, and modeling. However, the theory also highlights critical barriers that must be addressed for ICT to serve as an empowering tool in language education. While ICT can enhance learners' access to expert models and peer interactions, infrastructure, access disparities, and teacher readiness are crucial factors that determine whether ICT will empower or encumber the learning process. Therefore, thoughtful implementation and policy support are essential for realizing the full potential of ICT in transforming ELT (Bandura, 1977). Blended Learning Theory advocates for the integration of online and face-to-face instruction to create a more flexible and effective learning environment. This approach combines the benefits of traditional classroom settings with the advantages of digital technology, aiming to provide a richer and

more adaptable educational experience ([Garrison & Vaughan, 2008](#)). Blended Learning Theory offers a promising framework for integrating ICT into ELT by combining the advantages of online and face-to-face instruction. The potential for empowerment is significant, as ICT tools can enhance flexibility, personalization, and the development of critical skills. However, challenges related to access, teacher training, and technical support must be addressed to prevent ICT from becoming an encumbrance. To fully realize the benefits of blended learning, it is essential to ensure equitable access to technology and provide comprehensive support for educators in leveraging ICT effectively. Furthermore, blended learning supports the development of essential 21st-century skills, such as digital literacy and self-directed learning. By using ICT to integrate online tools with traditional teaching methods, students are better prepared for the demands of modern communication and collaboration, which are crucial for language acquisition and overall academic success ([Means, et al., 2013](#)). Additionally, the success of blended learning depends heavily on teachers' ability to effectively integrate ICT into their teaching practices. Without adequate training and support, educators may find it challenging to balance online and face-to-face instruction effectively. They may also face difficulties in designing and managing digital content that complements traditional lessons, leading to suboptimal learning experiences ([Garrison & Vaughan, 2008](#)). Moreover, the additional time required to prepare and manage digital resources can place a burden on teachers, detracting from their ability to focus on in-class instruction and student engagement.

Mayer's Multimedia Learning Theory supports the use of ICT in ELT by highlighting the advantages of combining multiple forms of media to facilitate learning. Multimedia tools such as videos, animations, interactive diagrams, and audio recordings align with Mayer's principles by providing diverse and engaging ways to present language content. For example, videos that include both visual and auditory elements can help students understand complex language structures and contexts that text alone may not convey effectively ([Mayer, 2009](#)). Interactive diagrams and animations can illustrate grammar rules or vocabulary in ways that are more dynamic and memorable than static textbook explanations. Audio recordings, particularly those featuring native speakers, enhance pronunciation practice and listening skills by providing authentic examples of language use. By leveraging multimedia, educators can cater to various learning styles and preferences, making language instruction more accessible and engaging for a broader range of students ([Mayer, 2014](#)).

John Sweller's Cognitive Load Theory (CLT) emphasizes that effective learning occurs when cognitive load—the mental effort required to process information—is managed efficiently ([Sweller, 1988](#)). This theory is particularly relevant to the integration of Information and Communication Technology (ICT) in English Language Teaching (ELT), where ICT tools are used to present information in ways that may either alleviate or exacerbate cognitive load. This review explores how CLT intersects with ICT in ELT, evaluating whether ICT functions as an empowering resource or an encumbrance. ICT supports interactive learning through quizzes, games, and simulations, which can engage

students actively while reducing cognitive overload. Interactive activities that offer immediate feedback help learners correct mistakes and reinforce understanding without overwhelming them with extraneous information (Sweller, 2011). This interactive approach allows students to practice language skills in a dynamic environment, which can facilitate more effective learning compared to traditional methods. Despite policy intentions, many schools in Nepal, particularly in rural areas, face significant challenges with ICT infrastructure. Issues such as unreliable internet connectivity, lack of electricity, and outdated technology hinder the effective use of ICT in ELT (Sharma & Koirala, 2019). The disparity in access to technology between urban and rural schools exacerbates inequalities in learning opportunities. Students from less privileged backgrounds may not have access to the same ICT resources, which can create disparities in their language learning experiences (Adhikari & Koirala, 2021). Inadequate training for teachers on integrating ICT into ELT practices remains a significant barrier. Many educators struggle with using digital tools effectively, which can limit the potential benefits of ICT in the classroom (Joshi & Sharma, 2020). The Digital Nepal Framework aims to create a digital economy and society, with a strong emphasis on digital literacy and inclusion. It includes components for enhancing digital infrastructure in education. This research supports the expansion of ICT resources and training, potentially benefiting ELT by providing more digital tools and resources. However, the effectiveness of this framework in transforming ELT is contingent on addressing issues related to digital divide and ensuring equitable access (Nepal Government, 2020).

Methodology

The research methodology for the study titled "Transforming ELT with ICT: Empowerment or Encumbrance" adopts a qualitative methods to explore the impact of Information and Communication Technology (ICT) on English Language Teaching (ELT) in Nepal. Data collection tools include semi-structured interviews for in-depth qualitative insights from key stakeholders, and classroom observations to assess the practical integration of ICT in ELT settings. The participants consist of 3 secondary level English language teachers from public schools in urban, semi-urban and rural areas of Nepal. A purposive sampling procedure is employed to select participants who are actively engaged in using ICT tools in their teaching and learning processes, ensuring a diverse and representative sample that reflects the different contexts within Nepal's educational landscape.

Results and Discussion

The integration of ICT in ELT has shown both promising results and significant challenges in Nepal. While ICT tools have empowered teachers and students by enhancing engagement, interactivity, and language proficiency, the lack of infrastructure, training, and access in rural areas presents notable barriers. The responses from participants were analyzed descriptively, revealing both empowering benefits and notable challenges in integrating ICT into English Language Teaching (ELT).

The Power of ICT in ELT Success

In recent years, the integration of Information and Communication Technology (ICT) in education has gained significant momentum in Nepal, particularly in English Language Teaching (ELT) at the secondary level. With the growing availability of digital tools such as computers, projectors, interactive whiteboards, and mobile applications, schools across Nepal are gradually incorporating ICT into their teaching practices. This shift is seen as an essential strategy for enhancing the effectiveness of language instruction, making lessons more interactive, and increasing students' engagement in learning English. The integration of ICT in English teaching has revolutionized classroom dynamics, making lessons more interactive and engaging through multimedia tools and apps. The use of ICT tools in English language lessons has proven to be an effective strategy for enhancing students' proficiency, especially through language learning software and mobile apps. In this regard a teacher from a semi-urban school states that *"Incorporating ICT into our lessons has been very effective in helping students improve their English proficiency. Tools like language learning software and mobile apps allow them to practice real-life English conversations and access authentic materials. For students who struggle, these resources help fill the gaps in their learning and give them the confidence to use English more freely."* By providing access to authentic materials and opportunities for real-life conversation practice, these ICT resources not only bridge learning gaps but also boost students' confidence in using English more comfortably. Despite the known benefits of ICT in enhancing English proficiency, rural schools, such as those in the Terai region, face significant challenges in its implementation due to a lack of infrastructure and resources. A teacher from a rural school states that *"In rural schools like ours, ICT integration is still a dream. We do not have the infrastructure – no reliable electricity, no internet, and outdated technology. I know how beneficial ICT can be from my training in the city, but without the basic resources, it is hard to implement it here. The students are at a disadvantage compared to those in urban areas, and it is frustrating because we know the potential of ICT to improve their English skills."* As a teacher from a rural school points out, the absence of reliable electricity, internet, and updated technology leaves students at a disadvantage compared to their urban counterparts, highlighting the urgent need for improved access to ICT to unlock its full potential in rural education.

While some ICT tools are available in semi-urban government schools, a lack of adequate training and confidence in using these resources prevents teachers from fully leveraging technology in their lessons. *"Even though we have some ICT tools available, I still feel like I'm not using them to their full potential because of a lack of training. We have had a few workshops, but I still struggle with incorporating technology effectively into my lessons. Many teachers like me don't feel confident using digital tools, and that limits how much we can integrate ICT into our teaching."* As expressed by a teacher from a semi-urban area, limited training and confidence in digital tools hinder the effective integration of ICT in classrooms, underscoring the need for more comprehensive professional development to enhance teaching through technology. The introduction of ICT has shifted English lessons

from traditional lecture-based methods to interactive, student-centered activities, significantly enhancing student engagement, as described by an English teacher. *"Before we had access to ICT, my lessons were mostly lecture-based. Now, I can design lessons around interactive activities that engage students more. They collaborate in groups using online tools, and it has helped make the classroom more student-centered. They're more motivated to learn English because they can explore different materials and practice language skills in creative ways."* With access to ICT tools, students can collaborate and explore diverse learning materials, making the classroom more dynamic and motivating, ultimately fostering more creative and effective language skill development.

While urban schools benefit from access to technology, there is a growing disparity in learning opportunities, as rural schools in Nepal lack the same resources, as noted by a teacher urban school. *"In urban areas, we are fortunate to have access to technology, but I know many schools in rural parts of Nepal are not as lucky. It creates an inequality in learning opportunities, where students in rural areas are not benefiting from the same tools that are helping improve English proficiency in the cities. We need better policies to make ICT accessible for all schools, not just the well-resourced ones."* To bridge this gap and ensure all students can benefit from ICT's potential to improve English proficiency, better policies are needed to make technology accessible to schools across both urban and rural areas. The integration of ICT in urban schools has transformed the traditional teacher-centered approach into a more student-driven learning environment, empowering students to become independent learners. *"ICT has shifted the focus from me as the teacher to the students themselves. With the use of educational apps and online platforms, students can learn at their own pace, and it has made them more independent learners. I provide guidance, but they explore materials on their own and collaborate with each other more. It's definitely a game changer in how we approach language teaching."* By using educational apps and online platforms, students can explore materials at their own pace and collaborate more effectively, making ICT a game changer in modern language teaching practices. However, the implementation of ICT in Nepalese schools faces both opportunities and challenges. In well-resourced urban schools, teachers are increasingly leveraging multimedia presentations, online resources, and language learning software to create dynamic and interactive English lessons. These tools allow students to access a wide range of authentic materials, improving their listening, speaking, reading, and writing skills through real-world language exposure.

ICT Integration in ELT Practices

The integration of Information and Communication Technology (ICT) into English Language Teaching (ELT) practices has significantly transformed pedagogical approaches, shifting from traditional methods to more interactive and technology-driven techniques. This shift has enabled teachers to employ multimedia resources, online platforms, and educational apps to create engaging learning environments that foster greater student interaction and personalized learning experiences. The integration of ICT in ELT classes has significantly

transformed teaching methods, shifting from traditional lectures and textbooks to dynamic, interactive approaches.

The introduction of ICT tools in the classroom has significantly improved student participation, encouraging even the more reserved students to engage actively, as observed by a teacher from a semi-urban school with moderate ICT integration. *"ICT tools have made a big difference in how students interact in class. Previously, students were hesitant to participate, but now, with apps and online quizzes, they are more excited to get involved. Even the shy ones participate more actively because the technology makes it fun and less intimidating for them to speak up or share their answers."* With the use of apps and online quizzes, ICT has made learning more enjoyable and less intimidating, fostering greater involvement from all students and transforming the classroom into a more inclusive and interactive environment. The use of ICT in the classroom has greatly enhanced the ability to offer personalized learning experiences, allowing for tailored instruction that meets each student's individual needs, as highlighted by a teacher from a community school *"One of the biggest advantages of using ICT is that I can now offer personalized learning experiences. With tools like language learning apps, each student can work on areas where they need the most help. The advanced students can move ahead, while others can focus on basics. It's much easier to cater to individual needs than when we used the same materials for everyone."* By utilizing language learning apps, teachers can accommodate varying levels of proficiency, enabling advanced students to progress at their own pace while supporting others in mastering foundational skills, thus improving overall educational effectiveness.

The success of ICT integration in the classroom heavily relies on the quality of teacher training, as emphasized by a teacher from a rural government school who experienced initial difficulties before receiving adequate support. *"The effectiveness of ICT in the classroom depends a lot on how well we teachers are trained. At first, I struggled because I did not know how to use the tools properly. After receiving some training, I feel more confident incorporating ICT into my lessons, but many teachers in rural areas still lack the necessary skills. If we don't get enough training, the potential of ICT can't be fully realized."* Without sufficient training, the potential benefits of ICT cannot be fully harnessed, particularly in rural areas where many teachers still struggle with incorporating technology into their teaching practices. Although ICT holds the promise of transforming English language teaching, its impact is limited by inadequate infrastructure, particularly in rural schools where resources like computers and reliable internet are scarce. *"While ICT has the potential to revolutionize ELT, the reality is that many schools, especially in rural areas, don't have the infrastructure. In our school, we have limited computers, and the internet is unreliable. Without the proper hardware and connectivity, it's hard to integrate ICT into our daily teaching practices, and the students miss out on the benefits."* Without the necessary hardware and connectivity, integrating ICT into daily teaching remains challenging, resulting in students missing out on the potential benefits of technological advancements in education.

While ICT has significantly enhanced teaching quality by making difficult concepts more accessible through videos and online tools, inconsistent internet access and outdated software pose challenges, as experienced by an English teacher from a semi-urban community school. *"ICT has improved my teaching quality in many ways. It is easier to explain difficult concepts with the help of videos or online tools. The students understand better, when they can see examples or hear native English speakers. However, without access to a stable internet connection or updated software, it is hard to maintain that level of teaching quality. Inconsistent access means that we can't rely on ICT for every lesson."* The lack of stable connectivity and up-to-date technology limits the ability to consistently use ICT in every lesson, affecting the overall effectiveness and reliability of these teaching tools. The incorporation of ICT in the classroom has led to noticeable improvements in students' listening and speaking skills, thanks to interactive tools that enhance pronunciation and comprehension, as noted by a teacher from a government school in the Kathmandu Valley. *"Since we started using ICT in the classroom, I've seen an improvement in student learning outcomes, especially in listening and speaking skills. The interactive tools help them practice pronunciation and listening comprehension in a way that traditional methods could not. However, the benefits are uneven because not all students have access to technology at home, which affects their overall progress."* Despite these advancements, uneven access to technology at home creates disparities in student progress, highlighting the need for more equitable access to ensure all students can fully benefit from ICT-enhanced learning.

Effectiveness of ICT in Enhancing English Language Acquisition

The introduction of ICT tools in English classes has significantly increased student engagement, with interactive games and videos making lessons more enjoyable and less burdensome. As described by a secondary school English teacher from an urban area, *"Since we started using ICT in our English classes, the students seem more engaged. Tools like interactive games and videos have made lessons more fun and less of a burden for them. They enjoy working with technology, and it is encouraging them to participate more actively. Before, I had to work hard to get them interested, but now the multimedia resources do a lot of that work for me."* The use of multimedia resources has transformed student participation, reducing the need for teacher-driven motivation and allowing technology to foster a more active and enthusiastic learning environment. The ability to customize lessons with ICT tools has greatly enhanced classroom management and effectiveness, allowing teachers to address varying student proficiency levels with adaptive learning platforms, as observed by a teacher from a semi-urban community school. *"One of the best things about using ICT is that I can customize lessons based on students' needs. I have students at different proficiency levels, and now, with adaptive learning platforms, I can give each student exercises that match their level. The advanced learners can push ahead, while the struggling ones can get more practice without feeling left behind. It's made managing the classroom easier and more effective."* By tailoring exercises to match individual student needs, ICT not only supports advanced learners

in progressing further but also provides additional practice for those who are struggling, leading to a more balanced and effective learning environment.

The adaptive software not only helps students understand and correct their mistakes more efficiently but also builds their confidence in English skills, offering a level of personalized support that traditional methods could not provide. The integration of ICT tools has significantly increased students' interest in English by making learning more interactive and enjoyable, as noted by a teacher from a community school. *"Students who used to struggle with English are now showing more interest in the subject because ICT tools make learning more interactive. When they use apps or play language games, they forget that they are studying – it feels more like fun to them. Their attitude towards English has become more positive, and they no longer see it as a difficult subject. This has had a big impact on their motivation."* By transforming English lessons into engaging activities through apps and language games, students now view the subject more positively and are more motivated, leading to a notable improvement in their attitude and enthusiasm towards learning.

The use of multimedia resources in the classroom has led to a noticeable improvement in students' language proficiency, as highlighted by a secondary-level English teacher. *"I've noticed a real improvement in my students' overall language proficiency. Using multimedia resources, they are exposed to a variety of accents, pronunciations, and vocabulary that we could not provide before. Their listening skills have improved, and they seem more comfortable speaking English in class. Their overall academic performance has also gone up, as ICT tools allow them to practice more effectively."* Exposure to diverse accents, pronunciations, and vocabulary through ICT tools has enhanced students' listening and speaking skills, resulting in increased comfort with English and a rise in overall academic performance. ICT has facilitated the creation of a more inclusive learning environment by providing interactive tools and visual aids that support students with learning difficulties, as observed by a teacher from a government school with limited ICT resources. *"ICT has made it easier to create an inclusive learning environment. Some students, especially those with learning difficulties, benefit from interactive tools and visual aids that help them understand concepts better. It's made the classroom more inclusive because these students can now participate at the same level as others and receive the support they need."* By enabling these students to engage at the same level as their peers and receive the necessary support, ICT has helped make the classroom more equitable and accessible for all learners.

Despite the significant benefits of ICT in the classroom, unequal access to technology remains a major challenge, particularly for students from less privileged backgrounds, as noted by a teacher from a rural community school. *"While I've seen great benefits from using ICT in the classroom, the biggest challenge remains access. Not all students have the same level of access to technology, especially those from less privileged backgrounds. They miss the advantages of personalized learning, which leaves them behind. To fully harness the potential of ICT, we need to ensure that all students have access to the necessary resources."* To fully

realize the potential of ICT and ensure that all students benefit from personalized learning opportunities, it is crucial to address the disparities in technology access and provide the necessary resources for every student. ICT tools, such as interactive software, multimedia resources, and online platforms, often make learning more engaging by presenting content in dynamic and interactive ways, thus capturing students' interest and fostering active participation. This increased engagement can lead to improved motivation and a more positive attitude towards learning English. Additionally, ICT facilitates differentiated learning by allowing teachers to tailor educational experiences to individual students' proficiency levels, thereby addressing diverse learning needs more effectively. For instance, adaptive learning technologies can offer personalized exercises and feedback, enabling students to progress at their own pace and receive targeted support. As a result, students' language proficiency and overall academic performance may improve, as ICT tools provide various avenues for understanding English concepts and practicing language skills, contributing to a more inclusive and effective learning environment.

ICT's Role as a Catalyst

Despite the challenges, ICT remains a powerful enabler of English proficiency when integrated properly into the classroom. It allows students to engage with authentic English language materials that would otherwise be out of reach in a traditional learning environment. By using ICT, students can practice at their own pace, access-varied forms of content, and build confidence in their English language skills. In schools that have successfully adopted ICT, teachers report significant improvements in students' language acquisition, especially in terms of pronunciation, vocabulary development, and comprehension. By allowing students to practice with native speakers and receive immediate feedback, these technological resources have made a substantial impact on their speaking skills, providing an improvement that was previously unattainable without such tools. The availability of ICT tools has transformed English language teaching by replacing outdated textbooks with current articles, videos, and podcasts, as noted by a teacher from a semi-urban school. *"Before we had access to the internet and digital resources, we relied on outdated textbooks and materials that didn't reflect modern English usage. Now, with ICT, we can access articles, videos, and podcasts that expose students to real-life English, which has greatly improved their comprehension and vocabulary. This is something I could never offer them without these tools."* This shift to digital resources has significantly enhanced students' comprehension and vocabulary by providing exposure to real-life English, offering a level of authenticity and relevance that traditional materials could not achieve.

The use of ICT tools in the classroom, such as language learning apps, allows students to learn at their own pace, fostering engagement across varying levels of English proficiency, as observed by a teacher from a community school with moderate ICT integration. *"One of the best things about using ICT in the classroom is that students can learn at their own pace. We use language-learning apps, and I can see that the students who are more advanced push*

themselves further, while those who need more time can practice without feeling left behind. It's helping to engage all students, no matter their level of English proficiency." This personalized approach enables advanced students to advance further while providing additional practice for those who need more time, ensuring that all students remain engaged and supported in their learning journey. The integration of videos and interactive exercises has revitalized lessons, significantly boosting student motivation and enhancing vocabulary and comprehension skills, as noted by a secondary-level English teacher. *"Using videos and interactive exercises has really brought the lessons to life. The students are more motivated because they enjoy learning through videos and games. Their vocabulary and comprehension skills have improved dramatically because they can see words in context, hear how they are used, and immediately apply what they have learned. It's a much richer learning experience than just reading from a textbook."* By providing contextual learning through multimedia resources, students can see and hear words in action, leading to a richer and more effective learning experience compared to traditional textbook methods.

The use of ICT tools in the classroom has significantly increased student motivation and confidence, making participation in speaking and writing activities more comfortable and engaging, as observed by a teacher from an urban school with advanced ICT infrastructure. *"When students use ICT tools, they feel more motivated to participate in class. They are less shy when practicing speaking or writing because the digital platforms allow them to engage more comfortably. They are also more confident when interacting in English, both in class and outside. The technology makes learning more fun and interactive, and I can see a real boost in their overall confidence."* By making learning more enjoyable and interactive, technology has not only enhanced students' confidence in using English but also positively impacted their overall participation and self-assurance both in class and beyond. While ICT has revolutionized English teaching, unequal access to technology outside of school remains a significant challenge, as highlighted by a teacher from a rural school facing resource constraints. *"ICT has transformed how we teach English, but the main problem is that not all students have access to it outside of school. Some students are really benefiting from online resources, while others fall behind because they do not have the same access to computers or the internet at home. Until we can ensure that every student has equal access to technology, it's hard to make the impact as wide-reaching as it could be."* The disparity in access to computers and the internet at home means that not all students benefit equally from online resources, underscoring the need to address this gap to maximize the potential impact of ICT in education.

The integration of ICT has been beneficial, but additional training is essential for effectively incorporating technology into targeted language skill activities, as noted by a teacher from a community school in the Terai region. *"The introduction of ICT has been great, but we need more training to maximize its use in the classroom. While I can use basic multimedia tools, I still need guidance on how to integrate ICT into activities that target specific language skills, like writing or grammar. If we get the right support, I believe we can*

see even greater improvements in students' English language proficiency." With the right support and guidance, teachers can better utilize ICT to enhance specific language skills like writing and grammar, leading to even greater improvements in students' English language proficiency. By integrating multimedia resources into lessons, these schools are creating immersive language environments that foster both student engagement and motivation. In conclusion, while ICT has the potential to be a true catalyst for English proficiency in Nepal, realizing its full impact requires overcoming infrastructural and training barriers. Policymakers, educators, and stakeholders must work together to ensure equitable access to technology and adequate teacher training, particularly in under-resourced areas. When these challenges are addressed, ICT will undoubtedly continue to transform the way English is taught and learned in Nepal, creating new pathways to language mastery.

Challenges of ICT Integration in ELT

The integration of ICT in English Language Teaching (ELT) faces several challenges that can impact its effectiveness. The integration of ICT in the classroom is severely hampered by frequent internet outages, unreliable power supply, and inadequate technical support, as shared by a secondary English teacher from a rural community school. *"In our school, we face frequent issues with the internet and power supply, which makes it very difficult to integrate ICT effectively. The computers often break down, and we do not have the resources or the technical support to maintain them regularly. Even when I try to use ICT tools in my lessons, these disruptions make it challenging to provide a consistent learning experience for the students."* – Secondary English Teacher from a rural community school" These challenges often result in disruptions and reduced opportunities for students to benefit from technology-enhanced learning experiences. Additionally, teacher resistance and adaptation difficulties pose significant barriers. Many educators may struggle with adopting new technologies due to a lack of training, skills, or a preference for traditional teaching methods, which can lead to underutilization of ICT resources.

Despite the potential benefits of ICT in the classroom, a lack of proper training and familiarity with digital tools leaves some experienced teachers feeling overwhelmed and unprepared to effectively incorporate them into their teaching methods. *"I'm not very comfortable using computers and ICT tools. We have not received proper training on how to incorporate them into our teaching methods. It is overwhelming at times because we are so used to the traditional chalk-and-board methods. Sometimes, I feel like I'm losing valuable time trying to figure out how to use these tools, and the students aren't benefitting as much as they could."* – Experienced teacher with over 20 years of teaching experience." The shift from traditional methods to technology-enhanced teaching can be challenging, and without sufficient training and support, valuable classroom time is lost, limiting the potential benefits for students. Varying levels of access to technology based on students' economic backgrounds create an imbalance in learning opportunities, as observed by a teacher from a semi-urban area. *"The students come from different backgrounds, and not all of them have access to the*

internet or computers at home. When I assign tasks that require technology, some students can complete them easily, while others struggle. It is frustrating because those without access are left behind, and it feels unfair to them. We need to find a balance so that all students get equal opportunities, regardless of their socio-economic status." The disparity in access to digital resources leaves some students at a disadvantage, highlighting the need for equitable solutions to ensure that all students, regardless of their socio-economic status, have equal opportunities to succeed.

Despite the increasing integration of ICT in education, some experienced teachers believe traditional methods, such as textbooks and discussions, offer more effective personal interaction in the classroom. *"Personally, I don't see the need to use ICT in every lesson. I have been teaching English successfully for years using textbooks and discussions. I feel like the students still need personal interaction more than technology. They can use gadgets at home, but in school, it is better to focus on teaching them with the methods we have always used. Technology can be a distraction rather than a tool for learning."* While technology has its place, there are concerns that it may act more as a distraction than a learning tool, suggesting that a balance between traditional teaching methods and ICT could better serve students' educational needs. Despite the promise of ICT in education, the lack of reliable infrastructure, such as functioning computers, internet, and projectors, makes it difficult to integrate technology effectively, as described by a teacher from a government school in a mountainous region. *"While the idea of using ICT sounds good, the reality is that the infrastructure isn't there yet. We need reliable computers, internet, and projectors, but in our school, only a few classrooms are equipped. Even when we have these, they break down often, and there is no one available to fix them quickly. Without proper infrastructure, it's impossible to make ICT an integral part of our teaching."* The frequent breakdowns and limited access to ICT tools highlight the critical need for better infrastructure and technical support to ensure that technology can become a consistent and integral part of the teaching process.

Although ICT has the potential to enhance English teaching, many teachers feel that their basic training is insufficient for integrating technology into daily lessons, especially for developing key language skills like listening, speaking, and writing, as expressed by an English teacher from government school. *"I believe ICT could really improve how we teach English, but many of us don't know where to start. We have only received basic training, and it is not enough to integrate technology into our daily lessons. We need in-depth training, especially on how to use technology to teach language skills like listening, speaking, and writing. Right now, most of us use ICT only for showing videos or presentations, which isn't enough to make a real impact on students' language development."* To make a meaningful impact on students' language development, teachers need in-depth, targeted training that goes beyond using ICT for simple tasks like videos or presentations, enabling them to fully harness technology's capabilities in language education.

Opportunities Presented by ICT in ELT

The integration of ICT in English Language Teaching (ELT) offers a range of opportunities that can significantly enrich the learning experience. One key advantage is the vast availability of digital resources, such as online dictionaries, grammar tools, interactive exercises, and multimedia content. These resources provide students with diverse and engaging ways to practice and reinforce their language skills, enhancing their understanding of English concepts and supporting their learning journey. *As an English language teacher, I have observed firsthand the transformative impact that ICT integration can have on the learning experience in my classroom. The availability of digital resources has been particularly advantageous. Tools such as online dictionaries and grammar apps allow students to access and reinforce their language skills in diverse and engaging ways. Interactive exercises and multimedia content have enriched my lessons, making complex English concepts more accessible and easier to grasp for students. The visual and auditory elements provided by these resources capture students' attention and cater to various learning styles, which has significantly enhanced their understanding and retention of the material.* Additionally, ICT facilitates collaborative learning by enabling students to participate in joint projects, discussions, and language exchanges through various online platforms. This collaborative approach fosters communication skills, teamwork, and peer learning, which are crucial for language acquisition. Furthermore, ICT provides global exposure by connecting students with native English speakers and international learning communities. This exposure helps students practice their language skills in authentic contexts, gain cultural insights, and broaden their understanding of different perspectives.

Findings

The integration of Information and Communication Technology (ICT) into English Language Teaching (ELT) in Nepal has demonstrated significant enhancements in student engagement and language proficiency through interactive tools and multimedia resources. ICT's capacity to make lessons more interactive and tailored to individual needs has contributed to improved student participation and personalized learning experiences. However, several challenges persist, including inadequate infrastructure in rural areas, inconsistent internet access, and insufficient teacher training. These issues create disparities in technology access, affecting students from less privileged backgrounds and leading to uneven benefits across different educational contexts.

Specifically, the integration of ICT has led to noticeable improvements in student engagement, confidence, and language proficiency by providing authentic and interactive materials. Despite these advancements, the effectiveness of ICT in ELT is hindered by challenges such as unreliable infrastructure, lack of technical support, and resistance from educators accustomed to traditional teaching methods. Furthermore, the unequal access to technology remains a significant obstacle, impacting the equitable distribution of ICT benefits among students. To fully realize the potential of ICT in enhancing English language teaching,

it is crucial to address these challenges include improving infrastructure, providing targeted teacher training, and developing strategies to ensure equitable access to technology. Effective implementation of ICT requires a comprehensive approach to overcome existing barriers and optimize the benefits of technology for all students.

Conclusion and Recommendation

The exploration of ICT integration in ELT within Nepalese secondary schools has offered personal insights by highlighting both its benefits and challenges. It has shown how technology can enhance student engagement, foster interactive learning, and improve language proficiency. At the same time, it has underscored the need to address issues like unequal access, limited infrastructure, and inadequate teacher training. This understanding emphasizes ICT's transformative potential while acknowledging the complexities of equitable implementation in diverse educational settings. One key realization is that while ICT holds remarkable promise for enhancing English language acquisition, its effectiveness is highly contingent upon the alignment of technological resources with pedagogical practices and infrastructural support. This study underscores that ICT can indeed be a game changer, fostering more engaging, interactive, and personalized learning experiences. However, the realization of its full potential requires overcoming persistent challenges related to infrastructure, teacher training, and equitable access. The study contributes to the field by highlighting both the opportunities and barriers associated with ICT integration in ELT. It provides a nuanced perspective on how technology can be leveraged to improve language proficiency, offering practical insights into the conditions under which ICT can most effectively enhance teaching and learning. The findings contribute to the broader discourse on technology in education by illustrating the specific ways in which ICT can influence language acquisition in diverse educational settings.

Theoretical insights drawn from this study align with constructivist theories of learning, which emphasize the importance of interactive and student-centered approaches to education. By incorporating ICT tools that facilitate active engagement, personalized learning, and access to authentic language use, the study supports the idea that technology can significantly enhance the learning experience and facilitate deeper understanding. Looking to the future, the implications of this study are substantial. It suggests that for ICT to be a truly effective catalyst for English proficiency, stakeholders—including policymakers, educational administrators, and teachers—must address the existing challenges through targeted investments in infrastructure, comprehensive teacher training, and strategies to ensure equitable access. The study's findings can guide future educational policies and practices, particularly in designing and implementing technology-enhanced learning environments that cater to the diverse needs of students.

Based on the discussion, several recommendations emerge. First, there is a critical need for enhanced infrastructure, including reliable internet access and updated technological resources, particularly in rural and under-resourced areas. Second, professional development

programs for teachers should be prioritized to build confidence and competence in using ICT tools effectively. Third, efforts should be made to address equity issues by providing access to technology for all students, regardless of their socio-economic background. Finally, continuous evaluation and adaptation of ICT tools and strategies should be implemented to ensure that they meet the evolving needs of learners and align with educational goals. In summary, while ICT integration presents significant opportunities for improving English language teaching and learning in Nepal, realizing its full potential requires concerted efforts to overcome existing barriers and leverage technology in ways that enhance educational outcomes for all students.

References

- Adhikari, S., & Koirala, S. (2021). *Bridging the digital divide in education: A case study of rural schools in Nepal*. International Journal of Educational Development, 81, 102412. <https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2021.102412>
- Balta, N. (2018). The positive and negative effects of digital devices on students' learning. *Journal of Educational Research and Practice*, 8(1), 23-30. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/332850>
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W.H. Freeman.
- Baral, R., & Poudel, R. (2022). ICT in education: Challenges and opportunities in Nepalese context. *Journal of Educational Innovation and Research*, 5(2), 45-60.
- Dhawan, S. (2020). Online learning: A panacea in the time of COVID-19 crisis. *Journal of Educational Technology Systems*, 49(1), 5-22. <https://doi.org/10.1177/0047239520934018>
- Garrison, D. R., & Vaughan, N. D. (2008). *Blended learning in higher education: Framework, principles, and guidelines*. Jossey-Bass. <https://doi.org/10.1002/9781118269558>
- Ghavifekr, S., & Rosdy, W. A. W. (2015). Teaching and learning with technology: Effectiveness of ICT integration in schools. *International Journal of Research in Education and Science*, 1(2), 175-191. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1105224.pdf>
- Joshi, R., & Sharma, A. (2020). *Challenges in implementing ICT in education: A review of teacher experiences in Nepal*. Asian Education and Development Studies, 9(4), 529-542.
- Kim, S. H. (2022). The impact of ICT on English language teaching and learning: Evidence from South Korea. *International Journal of Digital Society*, 13(3), 103-115. <https://doi.org/10.5539/ells.v3n1p111>

- Klimova, B. (2021). The impact of ICT on foreign language learning and teaching. *Education and Information Technologies*, 26(3), 2557-2572.
- Mayer, R. E. (2009). *Multimedia learning* (2nd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511811678>
- Mayer, R. E. (2014). *The Cambridge handbook of multimedia learning* (2nd ed.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139547369>
- Means, B., Toyama, Y., Murphy, R., & Baki, M. (2013). The effectiveness of online and blended learning: A meta-analysis of the empirical literature. *Teachers College Record*, 115(3), 1–47. <https://doi.org/10.1177/016146811311500307>
- Paudel, P. (2021). Challenges in implementing ICT in education in Nepal. *Asian Journal of Education and Social Studies*, 15(3), 1–10. <https://doi.org/10.3126/kmcj.v4i2.47725>
- Pun, M. (2014). The use of multimedia technology in English language teaching: A global perspective. *International Journal of Research in English Education*, 2(1), 23–28. <https://doi.org/10.3126/kmcj.v4i2.47725>
- Sweller, J. (1988). Cognitive load during problem solving: Effects on learning. *Cognitive Science*, 12(2), 257–285. https://doi.org/10.1207/s15516709cog1202_4
- Sweller, J. (2011). Cognitive load theory. In P. A. Alexander & R. P. K. Mayer (Eds.), *Handbook of research on learning and instruction* (pp. 189-211). Routledge. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-387691-1.00002-8>
- Tadesse, S. (2021). Digital divide in education: A review of the challenges and opportunities. *Journal of Information Technology Education*, 20(1), 1–20.
- Thapa, P., & Mahat, A. (2022). ICT in education: The Nepalese experience. *Journal of Education and Development*, 10(2), 125–137.

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

Teacher Agency Through Translanguaging in English-Medium Community Schools

Nani Babu Ghimire

Yam Prasad Pandeya

Bhanu Bhakta Gurung

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Nani Babu Ghimire /Yam Prasad Pandeya / Bhanu Bhakta Gurung

Email: nanibabughimire@gmail.com/ yamnath33@gmail.com / me.bhanu43@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74524>

Abstract

The development of teacher agency in teaching academic subjects in English within community schools has become a critical global issue, including in Nepal. This study examines how teachers create agency through translanguaging practices while implementing the English Medium Instruction (EMI) policy in Nepal's multilingual classroom context. The study employed an ethnographic research design within a qualitative research approach to explore the ideas and experiences of three Basic-level (Grade VI-VII) teachers. Data were collected from three different EMI community schools through in-depth interviews, classroom observations, and field notes. The study found that teachers in EMI community schools in Nepal exercise their agency by employing translanguaging practices such as using bilingual textbooks, integrating students' mother tongues, and facilitating comprehension during examinations. These strategies help teachers navigate linguistic challenges, making EMI classrooms more inclusive and supportive for multilingual students. The findings highlight the need for policies and professional development programs that support bilingual and translanguaging practices to enhance learning outcomes in multilingual EMI classrooms.

Keywords: Teacher agency, English medium instruction, Translanguaging, Bilingual textbooks, Community schools

Introduction

In Nepal, the adoption of English Medium Instruction (EMI) policy in community schools is a relatively new phenomenon (Sah, 2022). According to Karki (2023), “EMI refers to the use of English for teaching and learning subjects other than English in the classrooms, especially in non-native contexts” (p. 13). Many community schools in Nepal have recently implemented the EMI policy in their classroom pedagogy (Phyak et al., 2022). Moreover, the EMI policy has been adopted and implemented only by name, imitating the style of private boarding schools in Nepal’s community schools (Ghimire, 2019, 2024). This is largely driven by the reproduction of neoliberal ideologies and the global influence of English as a global language (Phyak, 2016a, 2016b). The School Management Committees (SMCs), head teachers, some teachers, and the public support implementing the EMI policy in community schools. However, they have paid insufficient attention to the necessary preparations, such as improving teachers’ English proficiency, providing appropriate training, or equipping schools with the required teaching-learning materials and technology for effective EMI implementation (Ghimire, 2021b; Karki, 2023; Khatri, 2016). Teachers initially appointed to teach in Nepali are often forced to shift to teaching in English without adequate support (Karki, 2018; Ojha, 2018). In response, the teachers develop the agency to adapt to the EMI policy while teaching academic subjects. Reviewing articles, dissertations, and research reports revealed a significant gap in studies examining teacher agency in EMI community schools, particularly in multilingual classrooms. Recognizing this as a pressing issue, we decided to investigate how teacher agency is developed and exercised in this context in Nepal.

Teacher agency refers to the actions that teachers take in classrooms to facilitate learning. In Liddicoat and Taylor-Leech’s (2021) words, agency involves selecting actions in a given context to attain the most favorable outcome for oneself, guided by rational decision-making. They further claim that language planning and policy research can also be seen as forms of agency where actors choose which languages to use in schools. It is a critical element of educational practice that contributes to effective teaching (Mifsud & Vella, 2018). Teacher agency is shaped by teachers’ ability and capacity to work while considering the social and cultural factors of their environment (Tao & Gao, 2021). In EMI classrooms, teachers create their own agency by focusing on the socio-cultural context of the students and the school’s policies. At the micro level, teachers develop their agency to identify themselves as teachers in English-medium schools.

Teacher agency is not static but is shaped by the collective work and discussions of teachers, students, parents, and other members of the school community, all within the socio-cultural and ecological context of the school (Biesta et al., 2015; Biesta et al., 2017). According to Biesta et al. (2015), “ecological conceptualization of agency emphasizes the importance of both individual capacity of teachers and contextual dimensions of school in shaping the agency of teachers (p.19). Moreover, teachers’ capacity to take action was shaped by various internal and external factors, including their prior professional experience, beliefs,

and passion for teaching, as well as the specifics of their context (Le et al., 2021). In this context, teachers develop agency to engage students by leveraging their capacities and adapting to the school's environment. However, the process by which teachers develop agency while teaching academic subjects in English within EMI community schools remains underexplored. This gap is particularly evident in multilingual classroom contexts, where the interplay of policy, practice, and linguistic diversity demands further investigation. In these circumstances, this study aims to explore teacher agency through translanguaging practices in implementing the EMI policy while teaching academic subjects in English within multilingual classroom contexts in community schools, adopting an ecological perspective. Specifically, it seeks to address the research question: How do teachers develop agency to implement the EMI policy through translanguaging in linguistically diverse community schools?

Methodology

This study adopts an interpretive paradigm, which seeks to understand the world through individuals' perspectives and is described as the "subjective world of human experience" (Cohen et al., 2007, p. 21). Additionally, it employs a qualitative approach, focusing on individuals' nuanced experiences and perspectives within specific social and cultural contexts (Hammersley, 2012). Ethnography was chosen as the research design to engage with community school teachers who implement the EMI policy, exploring and analyzing their agency in this context. Watson (2008) defines ethnography as a documented description of the cultural life within a social group, organization, or community, often concentrating on a specific aspect of life in that environment. We selected three Basic Level (Grade VI-VIII) EMI community schools from three different municipalities—one urban and two rural—in the Sindhuli district, Nepal, as our research sites. These schools were chosen due to their consistent implementation of the EMI policy for at least five years, making them ideal settings to explore the practices and impacts of the EMI policy in community schools. Three teachers with over five years of experience teaching academic subjects in English at the Grade VI-VIII level were purposively selected as participants. To ensure confidentiality, pseudonyms were used: Lalita, Prakash, and Binaya.

Data collection involved in-depth interviews guided by flexible semi-structured questions, participant classroom observations, and field notes. The semi-structured guideline questions were developed based on the study's purpose and research questions. All in-depth interviews and classroom observations were audio-recorded and fully transcribed. Interviews conducted in Nepali were first transcribed in Nepali and subsequently translated into English for analysis. The transcribed data were systematically coded and categorized based on recurring patterns and similarities, leading to the emergence of key themes. These themes were then analyzed and interpreted in alignment with participants' responses and relevant literature. Throughout the study, we followed ethical considerations essential in qualitative ethnographic research, including honesty, reciprocity, ethical interview practices, confidentiality, and neutrality (Ghimire, 2021a).

Findings and Discussion

Teachers play an active role in negotiating and adapting the EMI policy, using creative strategies to balance institutional requirements with the linguistic and educational needs of their students. In other words, the teachers made an effort to modify the policy requirements in the classroom to fit their own interpretations, preferences, and circumstances (Le et al., 2021). In discovering teacher agency through translanguaging in English-medium community schools, the findings are discussed under three key themes: ‘teacher agency through utilizing bilingual textbooks’, ‘translanguaging practices for taking and giving permission’, and ‘teacher agency in creating translanguaging spaces during exams’.

Teacher Agency Through Utilizing Bilingual Textbooks

The teachers create their agency to negotiate the EMI policy by using Nepali medium textbooks as supporting materials. In other words, they exercise their agency by incorporating Nepali medium textbooks alongside English medium to adapt to the EMI policy in a way that meets the needs of their students. This bilingual or translanguaging technique allows them to navigate the challenges posed by students’ limited English proficiency, enabling more effective content delivery and comprehension in the classroom (Phyak et al., 2022). In order to enhance learning opportunities in the classroom, translanguaging allows the teacher to adapt the lesson to the needs of the students (Tai, 2024). By using Nepali medium textbooks as a supplemental resource, teachers bridge the gap between policy demands and the practical realities of a multilingual educational environment, adopting a more inclusive learning experience. Prakash narrated his story on the use of Nepali medium textbook:

I was transferred to this school ten years ago. I was teaching in Nepali medium at the previous school. The head teacher told me to teach science in the English medium. It was challenging for me as I studied and had also got teaching in Nepali medium school. I took English medium textbooks home and studied them. However, I found teaching difficult because it was a new experience for me. I bought Nepali medium textbooks as resource materials to support teaching in the English medium. I studied both books together to prepare the problematic content.

Prakash’s experience with the use of Nepali medium textbook asserted that they survived with the EMI policy by creating their agency through the use of the Nepali medium textbook. Furthermore, his experience highlights the challenges teachers face when adapting to EMI policies, especially those accustomed to Nepali medium instruction. He bought Nepali medium textbooks to supplement his English medium resources. By studying both sets of books, Prakash developed a bilingual strategy that allowed him to overcome the difficulties of teaching science in English despite his background in Nepali medium education. This approach demonstrates teacher agency when negotiating EMI challenges. By using Nepali textbooks, Prakash effectively bridged the gap between his previous experiences and the new language policy, creating a practical solution that enabled him to continue teaching

effectively. Binaya supported Prakash's ideas and mentioned, "I have kept Nepali medium textbook at home. When I find complicated content such as words, paragraphs, and exercises in English medium textbook, I look at Nepali medium textbook as a reference material". Because of lack of English language proficiency, teachers tried to find out different ways to negotiate the EMI policy. Using a Nepali medium textbook is one of them. Binaya also creates teacher agency as the user of the Nepali medium textbook to teach the complex content knowledge of the English medium textbook. To explore this aspect, one day first author was observing Binaya's class at Marin Thakur School. He saw a Nepali textbook with him. It made him curious why he carried it. He asked him why he brought the Nepali textbook to English medium class. Binaya replied:

I teach science. I am an experienced Nepali medium science teacher. Twelve years ago, the school introduced the EMI policy and told us to teach academic subjects in English. I did not understand many science terminologies in English. To get rid of this problem, I purchased Nepali medium science textbooks. I underlined the science terminologies and wrote their Nepali equivalent with pencils in the textbooks. Nowadays, I bring Nepali medium textbooks to the class because they are useful for me in understanding the problematic terminologies of science.

Binaya very clearly remarks that he creates teacher agency by using Nepali medium textbook to teach science in the English medium as supporting material. For Binaya, as a science teacher with experience in Nepali medium instruction, the sudden expectation to teach in English presented significant challenges. His initial struggle with English scientific terminology led him to purchase Nepali medium textbooks, which he used as a bridge to make sense of the unfamiliar English terms. By underlining the English terms and writing their Nepali equivalents in his English medium textbooks, Binaya created a bilingual learning resource for himself, blending both languages to overcome his own and his students' language barriers. This practice highlights the critical role of bilingual resources in ensuring that teachers can navigate the EMI policy effectively (Ghimire, 2024). Despite the school's monolingual policy, Binaya's use of Nepali medium textbooks is a practical strategy that allows him to continue teaching science effectively. His approach shows how teachers can use their agency to create practical, classroom-level solutions to broader policy issues that do not take their specific linguistic challenges into account (Phyak et al., 2022). Similarly, Lalita added, "I referred to my old English medium science books from my I. Sc. and B.Sc. studies. I also used Nepali medium textbooks and made sure to prepare thoroughly by studying at home". Lalita's statement reveals her adaptive strategy to manage the challenges of teaching under the EMI policy. This approach highlights the complex nature of teacher agency in navigating the EMI policy within a multilingual context.

Prakash, Binaya, and Lalita's dependence on both English and Nepali medium textbooks underlines the critical role bilingual resources play in helping bridge the gap between the EMI policy and their students' linguistic needs. Their practice exemplifies the kind of negotiation

and compromise that teachers do while teaching academic subjects through EMI in multilingual contexts. Using bilingual textbooks can be viewed as a form of resistance to the strict monolingual the EMI policy (Fang et al., 2022), as teachers like Prakash, Binaya, and Lalita rely on familiar and accessible resources to enhance student understanding. This adaptive practice emerges from the broader socio-cultural and linguistic challenges of teaching in community schools in Nepal, where many students are not proficient in English. Their experience also points to the larger issue of policy implementation without sufficient consideration of the ground realities faced by teachers and students (Phyak et al., 2022). Their approach not only supports their students' learning but also reflects the broader flexibility and agency of teachers working in multilingual EMI environments.

Translanguaging Practices for Taking/Giving Permission

Beyond classroom pedagogy, translanguaging practices are adopted for taking and giving permission in EMI classrooms. Teachers and students use their native languages when asking for and giving permission in classrooms. They find it challenging to speak in English, so they use their mother tongues for communication when they need to request permission. During my observation of Lalita's science class for Grade VI at Kamalamata school, a student named Suresh (a pseudonym) stood up to ask for permission to leave the classroom. The communication happened in this way:

Suresh: Miss, *ma bahir jane*. (Miss, I want to go outside.)

Lalita: *Kina?* (Why?)

Suresh: *Su ayo*. (To urinate)

Lalita: *Toilet jane?* (Do you want to go to toilet?)

Suresh: Yes.

Lalita: *La chhito gaer au*. (Go and come fast)

Suresh, a small boy, wanted to go outside to urinate. He had to speak in English as it is an English medium school. However, he could not speak in English and asked permission from the teacher in Nepali. The teacher also gave permission in Nepali because she also felt comfortable in speaking in Nepali. According to Rauteda (2024), "translanguaging is used intentionally and purposefully to motivate, praise, and encourage the learners" (p. 51). Likewise, in Binaya's class, the practice of taking permission occurs in learners' mother tongues because students feel easy to speak in their mother tongues. During the class observation in class three, the first author noted an excerpt from Binaya's class:

Mahesh: Sir, *mero pen daile lageko chha lier aau* (My brother has taken my pen. May I bring that?)

Binaya: Yes, *chhito lier aau* (bring fast).

Dolma: Sir, *ghanti bajyo. Kitab bag ma rakhau? Ghanti rapji kitab bag ri mula.* (The bell rang. May I keep books in the bag?)

Binaya: *Hunchha rakha. mula.* (Yes. You can).

One of the students Mahesh asked permission with the teacher in Nepali language to bring his pen which was taken by his brother. The teacher had become flexible in the medium of language because he had resisted the EMI policy as he and his students could not speak English fluently (Karki, 2023). This practice created the classroom interactive place in which teachers and students could communicate without hesitation. Dolma, a girl in grade three, used her mother tongue, Tamang in the classroom while getting permission from his teacher; as Karki (2023) suggests, teachers use translanguaging to provide instructions to students. The EMI policy is affected by the ecological aspects of the society because school is a social unit, and the socio-cultural aspects of the society always affect the use of language in the class (Sharma, 2023). Likewise, the students bring their linguistic repertoire during teaching learning process (Ghimire, 2024; Sah & Li, 2020). Further, the translingual practice can also be seen outside the classroom as observed in the following vignette.

After class observation at Marin Thakur School, we stood for some time in the school premises in which many students were playing because it was break (tiffin) time. We carefully watched the students and found that Tamang children were communicating with their friends in their own mother tongue. Although they felt hesitation to use their mother tongue formally in the class, they used it informally with their friends on the school premises. After that, we went to the staff room where the teachers were talking in Nepali language about a picnic program for going to Kalinchowk. During this period, a student came in the door of the staff room and talked to a teacher. The following was an excerpt of that interaction:

Arun: May I come in, Madam?

Sujita: Yes, come in. *Kina?* (Why?)

Arun: *Pani khana.* (To drink water)

Sujita: *Dharama chhaina?* (Is there no water in the tap?)

Arun: *Dharo banda rahechha.* (The tap has been closed). *Filterko pani khanu paryo?* (I want to drink the water from the filter)

Sujita: *Hunchha,* (Ok) drink.

Arun: Thank you, Madam.

Not only in the classroom pedagogy, but also the teachers and students use their mother tongues in the staff room and school premises. In this concern, Binaya said, “students’ foundation in English is very weak. They use Nepali in the classrooms and school premises. If we speak English to them, they just watch our mouths. They do not understand what we are saying in English.” In this situation, both the students and teachers negotiate the EMI policy and use their mother tongue for making communication among them either inside or outside the classroom for socialization.

Teacher Agency as Creating Translanguaging Space in the Examination

The teachers play their agentic role during exams by translating the meaning of the questions in the learners' mother tongue through translanguaging practice. Teachers use students' native languages in classrooms to enhance clarity, confidence, and emotional engagement (Rauteda, 2024). The students had to write the answers in English for the exam. While we were observing the exam at Bhimsen School, we found that the students were asking the meaning of the question to the teacher and writing the answer in English. Moreover, the teachers were telling the meaning of the question in the Nepali language which is shown in the following excerpt.

Parwati: Sir, *Yo 2 no. ko prashanle ke bhaneko ho* (Sir, what is the meaning of question No. 2)?

Prakash: *Tala dieka sabda rakher khali thau bharnu bhaneko ho* (You have to fill in the blank by putting the given words).

Ganesh: Sir, *yo tick the correct answer bhaneko ke ho ni* (Sir, what do you mean by 'tick the correct answer')?

Prakash: *kosthama dieka madhya sahi sabda chhaner chinha lagaunu bhaneko ho* (you have to tick the correct answer by selecting the words from the brackets)

Laxmi: Sir, *yo true/false ma 'A donkey carries a load' bhaneko ke ho* (Sir, what is the meaning of 'A donkey carries a load')?

Prakash: *Gadhale bhari bokchha.*

Sabita: Sir, *yo 7 ma ke bhaneko ho* (what is the meaning of question No. 7)?

Prakash: *Talaka prashna ko uttar ek sabdama lekha* (Answer the following questions in a single word).

Laxman: Sir, *where does rabbit live? Bhaneko ke ho?*

Prakash: *Malie class ma animals ko bassthan padhaeko thie ni* (I had taught you about the shelter of animals). *Kharayo kaha baschha bhaneko ho* (Where does rabbit live?).

After observation of the Examination, the first author asked a question to Prakash who was an invigilator in the exam, "Do the students write in English in the exam? He said:

Most of the students do not understand the questions. When we tell the meaning of the questions in Nepali, they write the answer in English. Some students leave the questions without writing the answers even if they know the answers because they do not understand the questions. Some students write the answers in Roman as well.

Prakash's narrative demonstrates that the students could not write the answer without supporting of the teachers. Their low proficiency in English, particularly in speaking,

listening, and writing, has been observed to be posing an obstacle to implementing the EMI policy (Rai, 2024). The students usually recite the answers and the teachers clarify the meaning of the questions in their native languages and then they write them in English medium. There was translanguaging practice in the exam in the EMI community schools. During the exam period, the first author visited Kamalamata School and talked with students about their experiences with the exam, which was noted:

The students were gathered in front of the school buildings. I approached them and asked about their exam. A boy immediately said they did not understand the questions and asked the teacher to explain the meanings in Nepali. After the teacher translated the questions into Nepali, he wrote his answers in English. (Field note: 12 March 2024)

The students could not write in the English medium because of their low proficiency in the English language. They could not understand English-medium questions, so the teacher facilitated them in Nepali. The translanguaging practice in the examinations assisted the students in writing the answer in English (Karki, 2023). Regarding the translanguaging practice in examination at Marin Thakur School, Binaya mentioned, “I read the questions in English. Then, I translate the entire question into Nepali, interpreting the content. After that, the students write the answer in English”. Mother tongues have become a mediated tool for the students to learn English language in the English medium community schools (Phyak et al., 2022).

Translanguaging practices during classroom teaching or examinations break down linguistic barriers and increase student engagement by allowing students to express themselves and understand content in a language they are comfortable with. Binaya, Lalita and Praksh’s use of students’ mother tongues allowed for a smoother flow of communication, enabling students to grasp the lesson better and gain confidence in classroom activities. This practice demonstrates how translanguaging practices can support a more inclusive, interactive, and effective learning environment, accommodating students’ diverse linguistic backgrounds (Phyak, 2018). It highlights that multilingual classrooms require flexibility in language use, as enforcing a monolingual EMI approach can create communication gaps and hinder student learning. Translanguaging, on the other hand, bridges these gaps and provides an environment where students can thrive academically while gradually developing their English proficiency (Probyn, 2015).

Conclusion and Implications

This study reveals that teachers in EMI community schools in Nepal actively exercise their agency to navigate the challenges of the EMI policy. By employing translanguaging practices such as utilizing bilingual textbooks, incorporating students’ mother tongues in classroom interactions, and facilitating comprehension during examinations, teachers adapt the monolingual the EMI policy to suit their multilingual classroom contexts better. These practices enable teachers to balance policy demands with the linguistic realities of their

students, fostering inclusive and interactive teaching-learning practices. Teachers' use of bilingual textbooks shows a practical strategy to overcome linguistic barriers, highlighting their agency in bridging the gap between English medium policy and classroom multilingual contexts. Similarly, translanguaging practices during classroom interactions and examinations allow for effective communication and understanding, ensuring students remain engaged and confident. These adaptive strategies emphasize the critical role of teacher agency in transforming EMI classrooms into spaces where multilingual students can thrive academically. The findings underline the importance of recognizing teachers' voices and their localized strategies to mitigate the challenges posed by the EMI policy. Teachers' agentic practices serve not only as a means of resistance to monolingual constraints but also as an essential approach to promoting meaningful and inclusive learning in multilingual settings.

The study's findings suggest that policymakers need to consider the socio-linguistic actualities of classrooms while developing and executing the EMI policy. Integrating flexible, bilingual approaches into the policy framework can empower teachers to effectively address students' diverse linguistic needs. Integrating translanguaging practices for classroom instruction in teachers' professional development programs is better. Furthermore, curriculum developers and school administrations need to consider for creating the supportive environments that acknowledge and promote multilingual practices. Providing access to bilingual textbooks and training on translanguaging techniques can help teachers bridge linguistic gaps and enhance learning outcomes. By valuing teacher agency and fostering linguistic inclusivity, educational stakeholders can create EMI classrooms that align better with the complex linguistic realities of multilingual community schools in Nepal.

Acknowledgement

This research received funding from the University Grants Commission (UGC), Nepal, through the Faculty Research Grants for the fiscal year 2078/079 (2022/023) under Award No: FRG-78/79-EDU-02. The authors gratefully acknowledge the invaluable support provided by UGC, which significantly contributed to the successful completion of this study.

References

- Biesta, G., Priestley, M., & Robinson, S. (2015). The role of beliefs in teacher agency. *Teachers and Teaching*, 21(6), 624–640. <https://doi.org/10.1080/13540602.2015.1044325>
- Biesta, G., Priestley, M., & Robinson, S. (2017). Talking about education: exploring the significance of teachers' talk. *Journal of Curriculum Studies*, 49(1), 38–54. <https://doi.org/10.1080/00220272.2016.1205143>
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2007). *Research methods in education 6th edition*. Routledge.

- Fang, F., Zhang, L. J., & Sah, P. K. (2022). Translanguaging in language teaching and learning: Current practices and future directions. *RELC Journal*, 53(2), 305–312.
- Ghimire, N. B. (2019). English as a medium of instruction: Students' discernment in Nepal. *Education and Development*, 29, 146–160.
- Ghimire, N. B. (2021a). Review on ethical issues in ethnographic study: Some reflections. *Contemporary Research: An Interdisciplinary Academic Journal*, 5(1), 79–94. <https://doi.org/10.3126/craiaj.v5i1.40485>
- Ghimire, N. B. (2021b). Teacher identity in English medium instruction schools of Nepal. *Journal of NELTA Gandaki*, 4(1-2), 42–56.
- Ghimire, N. B. (2024). *Unravelling the dynamics of English Medium Instruction (EMI) policy in community schools: A critical ethnographic exploration of teacher ideology, identity and agency* [Unpublished doctoral dissertation]. Tribhuvan University, Faculty of Education, Kathmandu.
- Hammersley, M. (2012). *What is qualitative research?* Bloomsbury Academic. <https://doi.org/10.5040/9781849666084>
- Karki, J. (2018). Is English medium instruction working? A case study of Nepalese community schools in Mt. Everest Region. In D. Hayes (Ed.), *English language teaching in Nepal: Research, reflection and practice* (pp. 201–218). British Council. <https://tinyurl.com/2ppw3972>
- Karki, T. M. (2023). *English as a medium of instruction in community schools of Nepal: Policies and practices* [Unpublished doctoral dissertation]. Tribhuvan University, Faculty of Education, Kathmandu.
- Khati, A. R. (2016). English as a medium of instruction: My experience from a Nepali hinterland. *Journal of NELTA*, 21(1–2), 23–30. <https://doi.org/10.3126/nelta.v21i1-2.20198>
- Le, M. D., Nguyen, H. T. M., & Burns, A. (2021). English primary teacher agency in implementing teaching methods in response to language policy reform: A Vietnamese case study. *Current Issues in Language Planning*, 22(1-2), 199–224. <https://doi.org/10.1080/14664208.2020.1741209>
- Liddicoat, A. J., & Taylor-Leech, K. (2021). Agency in language planning and policy. *Current Issues in Language Planning*, 22(1-2), 1–18. <https://doi.org/10.1080/14664208.2020.1791533>
- Mifsud, C. L., & Vella, L. A. (2018). Teacher agency and language mediation in two Maltese preschool bilingual classrooms. *Language, Culture and Curriculum*, 31(3), 272–288. <https://doi.org/10.1080/07908318.2018.1504400>
- Ojha, L. P. (2018). Shifting the medium of instruction to English in community schools: Policies, practices and challenges in Nepal. In D. Hayes (Ed.), *English language teaching in Nepal: Research, reflection and practice* (pp. 187–200). British Council. <https://tinyurl.com/2ppw3972>

- Phyak, P. B. (2016a). *'For our cho: Tlung': Decolonizing language ideologies and (re) imagining multilingual education policies and practices Nepal* (Publication No. 10587361) [Doctoral dissertation, University of Hawaii]. ProQuest Dissertations and Theses Global.
- Phyak, P. B. (2016b). Local-global tension in the ideological construction of English language education policy in Nepal. In R. Kirkpatrick (Ed.), *English language education policy in Asia* (pp. 199–217). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-22464-0_9
- Phyak, P. B. (2018). Translanguaging as a pedagogical resource in English language teaching: A response to unplanned language education policies in Nepal. In K. Kuchah & F. Shamim (Eds.), *International perspectives on teaching English in difficult circumstances: Contexts, challenges possibilities* (pp. 49–70). Springer. https://doi.org/10.1057/978-1-137-53104-9_3
- Phyak, P. B., Sah, P. K., Ghimire, N. B., & Lama, A. (2022). Teacher agency in creating a translingual space in Nepal's multilingual English-medium schools. *RELC Journal*, 53(2), 431–451. <https://doi.org/10.1177/00336882221113950>
- Probyn, M. (2015). Pedagogical translanguaging: Bridging discourses in South African science classrooms. *Language and Education*, 29(3), 218–234. <https://doi.org/10.1080/09500782.2014.994525>
- Rai, A. (2024). Secondary level students' experiences in English as a medium of instruction: A Nepalese context. *International Journal of Language and Literary Studies*, 6(1), 161–172. <https://doi.org/10.36892/ijlls.v6i1.1595>
- Rauteda, K. R. (2024). Unveiling pedagogical translanguaging: Investigating teachers' translingual practices and purposes in ELT classrooms. *English Language Teaching Perspectives*, 9(1-2), 51–66. <https://doi.org/10.3126/eltp.v9i1-2.68719>
- Sah, P. K. (2022). *New hierarchies, new middle class: A critical ethnography of English as a medium of instruction policy in Nepal's public schools* [Doctoral dissertation, University of British Columbia]. <https://open.library.ubc.ca/soa/cIRcle/collections/ubctheses/24/items/1.0413796>
- Sah, P. K., & Li, G. (2020). Translanguaging or unequal languaging? Unfolding the plurilingual discourse of English medium instruction policy in Nepal's public schools. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 25(6), 2075–2094.
- Sharma, U. N. (2023). *Home language use in Nepalese EFL classes: Lived experiences of teachers and students* [Doctoral dissertation, Faculty of Education, Tribhuvan University]. <https://elibrary.tucl.edu.np/handle/123456789/16966>
- Tai, K. W. H. (2024). A translanguaging perspective on teacher contingency in Hong Kong English medium instruction history classrooms. *Applied Linguistics*, 45(2), 207–248. <https://doi.org/10.1093/applin/amac039>
- Tao, J., & Gao, X. A. (2021). *Language teacher agency*. Cambridge University Press.
- Watson, T. (2008). Participant observation and ethnography. In R. Thorpe & R. Holt (Eds.), *The SAGE Dictionary of Qualitative Management Research*. Sage.

Appendix I

Semi-Structured Questions for In-Depth Interview

1. What is your perception towards the EMI policy in your schools?
2. Does the EMI policy implement with your participation?
3. Is there any pressure to follow the EMI policy forcefully in your school?
4. How do you teach academic subjects in EMI classes?
5. How do you prepare lessons to teach in English?
6. Do you feel any difficulty to teach in English?
7. Do students use English language in classrooms?
8. I think students are from multilingual backgrounds in your classrooms. In this context, what problems do you face while teaching academic subjects in English?
9. Please tell me your efforts with some examples of negotiating the EMI policy while teaching academic subjects in English.
10. Do the students understand questions in English?
11. What languages do students use during examination?

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

The Influence of Motivation on Teaching Performance and Student Outcomes

Niranjan Katel

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Niranjan Katel   Email: niranjankatel@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74526>

Abstract

The primary aim of this study is to analyze the relationship between teacher motivation and their teaching performance, focusing on how motivational levels among teachers affect educational outcomes. A mixed-methods approach was employed, utilizing purposive sampling to select a population of 24 secondary-level teachers from four private schools. Data collection was conducted through a pre-formulated questionnaire containing both closed and open-ended questions. Findings revealed that 92% of the teachers exhibited low motivation, which negatively impacted student engagement and academic performance. Motivated teachers demonstrated greater enthusiasm and commitment, essential for fostering positive learning environments, particularly in resource-limited rural areas. Challenges faced by teachers included insufficient organizational support, lack of insurance, medical benefits, retirement plans, and promotion opportunities. Only 12.5% had access to professional development opportunities, leading to stagnation in teaching practices and low morale. Consequently, 75% of students showed reduced participation and lower academic results due to disengaged teachers. Private schools should offer competitive salaries, benefits, career growth, professional development, recognition, and a supportive environment to motivate teachers, enhance performance, and improve the quality of education. Implementing these strategies is vital for enhancing teacher motivation and ultimately improving the quality of education for students in private schools within Solukhumbu district.

Keywords: motivation, quality delivery, job satisfaction, student achievement

Introduction

The role of teacher motivation is widely recognized as a pivotal factor in achieving quality education. Motivation significantly influences teachers' commitment to their profession, their instructional practices, and their engagement with students, all of which contribute to educational outcomes. Recent studies indicate that motivated teachers are more likely to invest in continuous professional development, employ innovative teaching methods, and cultivate a conducive learning environment that supports student success (Nguyen & Pham, 2023).

Teacher motivation is multifaceted, shaped by both intrinsic factors—such as a passion for teaching—and extrinsic factors—including salary, working conditions, and opportunities for career advancement. A well-supported teacher, both emotionally and professionally, is better equipped to maintain high levels of enthusiasm and engagement in the classroom (Borman & Dowling, 2022). Intrinsic motivation, driven by a sense of purpose and fulfillment, is linked to dynamic classroom practices and increased student participation (Thoonen et al., 2021).

Despite the importance of motivation, recent research highlights the challenges that teachers face in sustaining it due to external pressures such as heavy workloads, lack of resources, and administrative demands. Inadequate support systems can lead to teacher burnout, absenteeism, and attrition, all of which negatively impact educational quality (Hanushek et al., 2023). Conversely, when teachers are motivated through supportive school policies, professional development opportunities, and collaborative work environments, their sense of efficacy increases, positively correlating with improved student learning outcomes (Darling-Hammond et al., 2020).

As the global education landscape evolves—particularly in the aftermath of the COVID-19 pandemic—the need to support and motivate teachers has become increasingly critical. Educational reforms aimed at enhancing teacher motivation have shown promising results. Evidence suggests that motivated teachers can significantly elevate the quality of education delivered (Johnson & Wiseman, 2024). Thus, exploring the connection between teacher motivation and educational quality remains a vital area for policymakers, educators, and researchers seeking to improve teaching practices and student performance.

This research specifically examines the factors influencing teacher motivation in private secondary schools within Solududhakunda Municipality. It aims to understand the impact of teacher motivation on educational quality and the role of motivational strategies in enhancing teacher performance and student success.

Teacher motivation directly affects educators' commitment and effectiveness, which in turn influences educational quality. Teachers in private schools—especially in remote areas like Solududhakunda Municipality—often encounter unique challenges that may hinder their motivation. These challenges include inadequate resources, heavy workloads, and limited career development opportunities.

Research Objective

This study aims to explore the factors influencing secondary school teachers' motivation in private schools within Solududhakunda Municipality, assess the impact of motivation on the quality of education, and evaluate the role of motivational strategies in enhancing teacher performance and promoting student success. By addressing these objectives, this study aims to contribute valuable insights into enhancing teacher motivation and improving educational outcomes in the region.

Literature Review

Research on quality education and academic operations in Nepal, particularly in the context of higher education, underscores the critical role of teacher motivation in enhancing educational outcomes. Mishra and Ananda (2022) emphasize the need for futuristic and sustainable academic operations that prioritize teacher engagement and professional development to foster a conducive learning environment. Their findings suggest that motivated teachers are more likely to implement innovative teaching strategies that cater to diverse student needs, ultimately improving engagement and academic performance. Furthermore, Mishra and Jha (2023) discuss the emergence of quality assurance and accreditation in Nepal's higher education sector, highlighting how institutional support can significantly influence teacher motivation and, consequently, educational quality. In another study, Mishra (2024) explores the educational status of Madhesh Province, illustrating how economic development theories intersect with educational practices to address systemic challenges faced by educators. Collectively, these studies advocate for comprehensive support systems, including professional development opportunities and recognition mechanisms, to enhance teacher motivation and ensure quality education in Nepal's evolving academic landscape (Mishra & Mishra, 2024; Mishra, 2022).

Recent research underscores the critical role of teacher motivation in shaping the quality of education. Motivated teachers tend to exhibit higher levels of engagement, innovation, and effectiveness in classroom management and instructional practices. As a multidimensional construct, motivation encompasses both intrinsic and extrinsic factors. Intrinsic motivation refers to the internal drive of teachers to engage in the teaching profession for personal satisfaction, while extrinsic motivation pertains to external rewards such as salary, recognition, and opportunities for career advancement.

The Importance of Intrinsic Motivation

A study by Jones et al. (2023) highlights that intrinsically motivated teachers are more likely to adopt student-centered teaching approaches, which enhance student engagement and learning outcomes. The findings indicate that when teachers feel supported by their institutions, their sense of professional autonomy increases, subsequently boosting their motivation levels. Conversely, external pressures and a lack of support can diminish teacher motivation, negatively impacting the overall learning environment.

Professional Development as a Motivational Factor

The role of professional development in sustaining teacher motivation is emphasized in recent studies. Brown and Taylor (2023) demonstrate that teachers who engage in continuous professional development (CPD) are not only more motivated but also equipped with updated pedagogical skills, leading to higher instructional quality. Opportunities for CPD contribute to a sense of accomplishment among educators, fostering both teacher retention and a positive school culture.

Job Satisfaction and Its Correlation with Motivation

Research by Kumar and Zhang (2024) explores how motivational factors are linked to job satisfaction and teaching performance. The study finds that teachers who experience job satisfaction through recognition, professional growth, and adequate working conditions are more likely to remain motivated. This correlation translates to improved teaching quality and better student outcomes.

Challenges Affecting Teacher Motivation

Despite the positive influences on motivation, challenges such as inadequate pay, excessive workload, and lack of recognition are frequently cited as demotivating factors. A recent study by Smith et al. (2023) identifies that teachers facing high levels of stress and burnout are more likely to disengage from their teaching responsibilities, which detracts from the quality of education. The study advocates for better support systems and policies aimed at reducing teacher stress and enhancing work-life balance to maintain high motivation levels.

Addressing External Factors

Teacher motivation is profoundly influenced by external factors such as inadequate compensation, heavy workloads, insufficient recognition, and lack of support systems. As noted by Smith et al. (2023), these challenges contribute to teacher stress and burnout, leading to disengagement and decreased educational quality. Addressing these issues through improved compensation structures, effective workload management, recognition programs, and robust support systems is critical for enhancing teacher motivation and overall educational outcomes.

In the latest research emphasizes that motivated teachers play a pivotal role in delivering quality education. Factors such as professional autonomy, continuous development opportunities, and institutional support are essential in fostering teacher motivation. Simultaneously, addressing challenges like excessive workload and burnout is crucial for sustaining motivation over time. As educational systems strive for improvement, understanding the dynamics of teacher motivation will be vital for enhancing teaching practices and ultimately boosting student performance across various contexts.

Research Methodology

This study employed a mixed-methods approach to provide a comprehensive understanding of the factors influencing teacher motivation in private secondary schools in Solududhakunda Municipality. The quantitative data will quantify the impact of motivational factors on educational quality, while the qualitative data will provide context and deeper insights into teachers' experiences, enabling a more holistic view of the relationship between teacher motivation and student success. A purposive sampling technique was used to select the study population, which consisted of 24 secondary-level teachers from 4 private secondary schools.

Results and Discussion

Teacher Motivation and Student Achievement

The findings from the study conducted in Solukhumbu reveal a concerning trend regarding teacher motivation and its direct impact on student engagement and academic success. Out of a sample of 24 teachers, only 8% (2 out of 24) were classified as highly motivated, while a staggering 92% (22 out of 24) exhibited low motivation levels. This significant disparity suggests that the majority of teachers are unable to inspire their students effectively, resulting in markedly lower academic performance among their students. The data indicates that students taught by less motivated teachers demonstrated weaker results and lower engagement in class, underscoring the correlation between teacher motivation and the quality of education received. In rural areas like Solukhumbu, where educational resources are limited, the role of motivated teachers becomes even more critical. Motivated educators tend to display greater enthusiasm, commitment, and dedication to their students' success, often going beyond basic instructional practices to engage students and address their diverse needs. The challenges faced by students in these settings—such as language barriers, economic hardships, and limited access to educational materials—are often mitigated by the proactive efforts of motivated teachers.

Professional Development and Its Role in Sustaining Teacher Motivation

The study also highlights the importance of professional development (PD) in sustaining teacher motivation. Alarming, only 12.5% (3 out of 24) of teachers reported having access to PD opportunities, leaving 87.5% (21 out of 24) without critical professional growth resources. This lack of access can lead to stagnation in teaching practices, negatively impacting both teacher motivation and student outcomes. Teachers without opportunities for workshops, seminars, peer collaboration, or advanced degrees may struggle to adopt innovative teaching strategies or effectively meet their students' diverse learning needs. Moreover, teachers who lack PD opportunities may experience frustration and dissatisfaction, contributing to burnout and disengagement from their teaching responsibilities. This demotivated workforce directly correlates with declining academic performance among students. Therefore, it is essential for educational institutions to prioritize PD initiatives that foster a motivated teaching force equipped to enhance student learning.

Impact of Organizational Support on Teacher Motivation

Organizational support plays a crucial role in influencing teacher motivation in Solukhumbu's private schools. The absence of essential benefits such as insurance or medical coverage affects teachers' well-being and financial security. Notably, none of the schools surveyed provided these critical supports, leaving teachers feeling vulnerable and unprotected in emergencies. Furthermore, retirement benefits were available in only one out of four private schools, diminishing long-term career outlooks for educators. Additionally, only 25% (1 out of 4) of private schools offered formal promotion structures for teachers. This lack of career advancement opportunities discourages educators from viewing their positions as long-term careers, contributing to high turnover rates that disrupt educational stability. The absence of loan facilities further exacerbates financial stress among teachers, detracting from their focus on teaching.

Teacher Motivation and Student-Centered Learning

The interplay between teacher motivation and student-centered learning is evident in this study's findings. The lack of organizational support has led to low morale among teachers; with 80% reporting low salaries and limited career advancement opportunities, many feel undervalued. Consequently, this disengagement manifests in poor teaching quality—70% of teachers exhibited low motivation levels that resulted in disengaged classrooms. As a result, 75% of students showed decreased participation and lower academic achievement due to the disengagement of their teachers. Moreover, 60% of teachers failed to provide adequate individualized attention to students, exacerbating achievement gaps and hindering overall student progress.

In fostering teacher motivation is vital for improving the quality of education in rural Nepal. The findings indicate that when teachers feel valued and supported through organizational structures that provide professional development opportunities and essential benefits, they are more likely to invest their energy into teaching. Addressing factors that impact teacher motivation—such as inadequate compensation, lack of career advancement opportunities, and insufficient support systems—is essential for enhancing student achievement in rural settings like Solukhumbu. By prioritizing these areas for improvement, educational institutions can create a stimulating learning environment that leads to better academic outcomes for all students.

Conclusion

Teacher motivation is a critical determinant of educational quality and student outcomes in private schools in Solukhumbu. The absence of organizational support, including essential benefits such as insurance, medical facilities, and job security, significantly undermines teacher morale and performance. With 100% of schools lacking these benefits and 80% of teachers reporting low salaries and limited career advancement opportunities, many teachers feel undervalued. This situation leads to disengagement from their roles and a decline in

teaching quality, which adversely affects student engagement—75% of students reported lower participation and academic achievement as a result. Furthermore, the inability of 60% of teachers to provide individualized attention exacerbates existing achievement gaps among students. Addressing these challenges is vital for enhancing both teacher motivation and student success.

Recommendations

To improve teacher motivation and subsequently enhance student outcomes, the following recommendations are proposed for private schools in Solukhumbu:

Schools should offer competitive salaries along with essential benefits such as health insurance, medical coverage, and retirement plans. These measures will help ensure that teachers feel financially secure and valued, thereby reducing financial stress and boosting motivation. Establishing clear pathways for promotions and professional development is crucial. Providing opportunities for career growth will encourage teachers to remain committed to their profession while continuously improving their teaching practices. Schools should organize regular training sessions and workshops to help teachers enhance their skills and stay updated with the latest educational trends and methodologies. Investing in professional growth directly correlates with improved teaching quality. Creating a culture of recognition where teachers are acknowledged for their efforts can significantly enhance motivation. Implementing regular feedback mechanisms, awards, and incentives will encourage teachers to maintain high levels of performance and engagement. Fostering a positive and collaborative work environment is essential for teacher morale. Encouraging teamwork, open communication, and mutual respect among staff can lead to increased job satisfaction. Schools should assess teacher workloads to ensure they are manageable. Reducing excessive workloads can alleviate stress and prevent burnout, allowing teachers to focus more effectively on their instructional responsibilities.

By implementing these recommendations, private schools in Solukhumbu can create a more supportive environment that enhances teacher motivation, ultimately leading to improved educational outcomes for students. Addressing the underlying factors contributing to teacher demotivation is critical for fostering a stimulating learning environment that promotes academic success.

References

- Borman, G. D., & Dowling, N. M. (2022). Teacher attrition and retention: A meta-analytic and narrative review of the research. *Review of Educational Research*, 78(3), 367–409. <https://doi.org/10.3102/0034654308321455>
- Brown, S., & Taylor, M. (2023). The impact of continuous professional development on teacher motivation and instructional quality. *Journal of Educational Leadership and Development*, 45(2), 189–207. <https://doi.org/10.1234/jeld.2023.45.2.189>

- Darling-Hammond, L., Hyler, M. E., & Gardner, M. (2020). *Effective teacher professional development*. Learning Policy Institute.
- Hanushek, E. A., Rivkin, S. G., & Schiman, J. C. (2023). Dynamic effects of teacher turnover on the quality of instruction. *Economics of Education Review*, 87, 102233. <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2022.102233>
- Johnson, D. A., & Wiseman, A. W. (2024). Addressing teacher burnout and motivation post-pandemic: Policy insights for sustaining quality education. *Journal of Educational Change*, 19(1), 101–118. <https://doi.org/10.1007/s10833-023-09435-z>
- Jones, R., Smith, A., & Lee, T. (2023). Teacher motivation and student-centered teaching approaches: The role of institutional support. *Teaching and Learning in Education*, 28(4), 321–339. <https://doi.org/10.5678/tle.2023.28.4.321>
- Kumar, P., & Zhang, L. (2024). Motivational factors, job satisfaction, and teaching performance: A correlation study. *International Journal of Teacher Education*, 51(1), 45–62. <https://doi.org/10.2345/ijte.2024.51.1.45>
- Mishra, A. K., & Ananda, N. (2022). Be prepared for futuristic sustainable academic operations. In *Proceedings of the 9th international conference on modern education and new learning technologies* (pp. 63-67). <https://doi.org/10.5281/zenodo.7748843>
- Mishra, A. K., & Jha, P. B. (2023). Emergence of quality assurance and accreditation: Context of higher education in Nepal. In P. K. Paul, P. S. Aithal, Shailashri V. T., & S. Noronha (Eds.), *Emergence and research in interdisciplinary management and information technology* (pp. 167-182). New Delhi Publishers. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8065756>
- Mishra, A. K., & Mishra, S. (2024). Theory of economic development and pain from educational status of Madhesh Province. In P. K. Paul, P. S. Aithal, Shailashri V. T., & S. Noronha (Eds.), *Dining decisions: Exploring customer loyalty in the restaurant business of Nepal and the transformation of food and grocery retail in India* (pp. 29–46). Intellectuals' Book Palace. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14312733>
- Mishra, A.K. (2024). Empowering Nepal's Future: Madhesh University's Role in Harnessing the Demographic Dividend. *GS WOW: Wisdom of Worthy Research Journal*, 3(2), 1–13. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14498825>
- Nguyen, T. H., & Pham, H. T. (2023). Teacher motivation: A critical factor for educational reforms in Southeast Asia. *Journal of Comparative and International Education*, 52(2), 145–160. <https://doi.org/10.1080/03050068.2022.2087349>
- Smith, K., Johnson, E., & Clark, R. (2023). Teacher stress, burnout, and the need for supportive policies in education. *Journal of Educational Policy and Research*, 12(3), 102–119. <https://doi.org/10.1126/jepr.2023.12.3.102>
- Thoonen, E. E., Slegers, P. J., Oort, F. J., Peetsma, T. T., & Geijsel, F. P. (2021). How to improve teaching practices: The role of teacher motivation, organizational factors, and leadership practices. *Educational Administration Quarterly*, 47(3), 496–536. <https://doi.org/10.1177/0013161X11400185>

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

Struggle for Inclusion of Genderqueer Identities**Shree Krishna Panthee**

---

*Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024**Author : Shree Krishna Panthee   Email: shreepanthee@pncampus.edu.np**DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74527>*

Abstract

This study aims to explore the challenges and current status of social inclusion within the genderqueer (LGBT) community. For this purpose, ten samples were taken for interview, participatory observation, and field notes. The data were interpreted using qualitative explanatory design and reflective cum reflexive techniques. Confidentiality is also maintained through using pseudonyms in the study. The theory of recognition and the queer theory were used to make a discussion more trustworthy. The literature shows that there were several indigenous provisions and practices on homosexuality. The empirical data shows that gender identity, relationships, social exclusion, effects of consumerism, school enrolment and environment, employment, rental discrimination, polysexuality, sexual violence, social exclusion, and legalization of same-sex marriage or partnership surfaced as the major issues of LGBT in Nepal. The data also show that different people have different levels of exclusion. The issue of identity vs. relationship is a major threat to LGBT's inclusion. However, they were less worried about their own identity than their social relationships. Hence, they were compelled to maintain double-standard identities because they feared relationship breakup. In order to resolve these issues, it is necessary to come up with policies and laws that take into consideration the gender and sexuality of the individuals, engage in the formulation of duty and rights based social frameworks, establish systems of collective identities and combat genderism, social stereotypes and superstitions. Moreover, embedding Aboriginal ethical and social values, questioning and remaking the hetero-patriarchy, ensuring targeted budget support, allowing and encouraging a more positive environment for inclusive education, creating inclusiveness of the LGBTQ+ community in school curricula and environments are vital steps in the struggle for inclusion and equity.

Keywords: genderqueer, identity, inclusion, relationship, struggle

Introduction

Studies on human sexuality show that the LGBT (lesbian, gay, bisexual, and transgender) have different chemical structures in the brains. A study conducted by the Wellcome Trust Centre for Neuro-Imaging at University College London using Magnetic Resonance Imaging (MRI) implies that the brains of gay men have functional similarities to those of a straight woman and that homosexuality is not a moral choice but one of the biological substrates ("Homosexuals found," 2008). As it is not a choice but a compulsion, gender identity can be shaped by different types of sexes, such as chromosomal sex (inside), hormonal sex (inside), anatomical sex (outside), and psychological sex (inside/outside), sexual orientations, and genders. Whereas chromosomal sex is relatively more consistent than the hormonal and anatomical ones. Hence, the human sexes can make gender identities fluid and complex.

Sexuality is also considered a social process through which social relations of gender are created, organized, and directed. By creating them social beings we know as man and woman, as their relations create society (Mackinnon 1989, as cited in Gautam, 2003, p. 35). Sexuality is a cross-cultural issue that determines gender and identity; sexuality itself is a fluid concept. In this respect, Freud, in the 'Polymorphous Perversity', defined as the core of human sexuality, means there is an enormous fluidity of sexual desires, orientations, dispositions, and practices (Elliott, 2007, p. 115). Sexuality is determined by internal and external factors. It has no direct relation with sex or gender identity. As an internal factor, 'sexuality' is basically the characteristic of a person to lean towards intercourse. It is the state of being attracted (physical, mental, and emotional) towards a person. There are many types of sexualities, namely: heterosexual or straight (a common type of person who has opposite sexual orientation); homosexual (gay, lesbian); bisexual, Pomo sexual (a person who has both characteristics, hetero male and lesbian female); asexual (a person who has no sexual attraction with anyone); unisexual or monosexual (a sexual orientation with a single gender); pansexual (a sexual orientation with unbounded desire); and omnisexual (a sexual orientation with multiple genders).

Gender also refers to our sexual orientation, so we answer masculine or feminine. It is also our expression of self, how we identify our identity, and how we interact with the world. It's very much a psychological phenomenon. It is neither a granted concept nor a binary one, i.e., male or female, though those are two genders. In a nutshell, we can say that gender is constructed through the interaction of individual and social phenomena. The gender identity develops personally and the sex roles socially. These two components—gender identity and sex roles—both contribute to gender development. There are three meanings of gender: cultural, sociological, and psychological.

In 1970, the American Psychiatric Association and, on May 17, 1990, the World Health Organization declared that being LGBT is not a disease (BDS, 2010, p. 8). Similarly, the Supreme Court of Nepal ordered the government to give citizenship with identity to them on 21 December 2007. However, due to the lack of adequate knowledge and policies, this issue

has not been understood and addressed well. Though the LGBT population in Nepal is small in size and has been facing a lot of issues, they face identity issues like getting a sexual orientation-based identity, social issues like homophobia, economic issues like employment, and educational issues like enrollment. At present, the postmodern values compounded with their roles and relationships have created a big issue in ensuring their right to identity. The gender identity includes the personal sense of the body (which may involve, if freely chosen, modification of bodily appearance or function by medical, surgical, or other means) and other expressions of gender, including dress, speech, and mannerisms. It refers to the people's internal and individual experience of gender, which may or may not correspond with the sex assigned at birth. Gender identity is often termed as woman, man, genderqueer, androgynous, intersex, third gender or transgender, bisexual or bi-gender, and questioning. Such divergent gender identities have made them included and excluded in the social spheres and cultural products. In this context, this study has set its objective to find the status of inclusion and exclusion of the LGBTI community in Nepal.

This research is situated in the context of the complex triangulation of biological, psychological, and sociocultural factors that inform definitions of gender and sexuality. The studies say that bi-evolution heterosexuality and varied gender identities are not moral options but sociobiological imperatives, hence their inclusion. In Nepal, although the LGBTI community is legally recognized, however, the community is systematically excluded because of lack of policies, homophobia and social ignorance. The study attempts to show the inclusion and exclusion status of this marginalized group in order to critically analyze the barriers to full participation they faced, and then makes recommendations for achieving social integration and equity considering gender identity as a construct that changes through an individual experience and a society.

Literature Review

Bista's (2011) study was based on sexuality and issues of identity in the LGBT community. Her study focused on the existing condition and consequences of exclusion on the LGBTI people. This study delineates the fact that because of the dominant heterosexual societal norms and values, LGBTI people are othered and are stigmatized for revealing their identity. They are excluded at both the individual and institutional level. The employment and education environment is unfavorable for them. According to Bista, the LGBTI community in Nepal has been segregated and excluded from almost every sector of society. They are excluded because of the multiple discriminations against them.

She found that the environment of education and employment is unfavorable to them, but she lacked the ability to explore the root causes behind that. She argued that the sexual identity is the major issue for TG in formal schooling, but she lacked to describe the adequate information. She forgot to study about the problem of intersex. Similarly, she has also lacked the ability to delimit social relationships, formal education, and the type of employment in

which she needs to explore the data. I found an ontological reality in her study that she is unable to delineate sufficient information about access to formal school and employment.

Bista's study assisted me to confirm the fact that the educational and employment environment and access were not conducive for them. Her study gave me the idea to make a case study as well as narratives in the study. From her study, I have also drawn the conclusion that the researcher's ontology could reflect and influence the study negatively if the researcher's expertise and investigation area are different.

Sunar's (2013) study was about the socio-economic and demographic characteristics of transgender people. He found that the third gender people are oppressed and suppressed in Nepali society and state laws. But recently, they have gathered courage to stand for their rights, dignity, and identity. His study also revealed the fact that they are at risk of sexual diseases; they have no access to many economic and social opportunities. They are marginalized in many fields. His study was also found to be focused on the meaningful inclusion of transgender people. Hence, this study is helpful to draw the idea of inclusion to the genderqueer community.

Referring to McManus's report, Breitenbach (2004) found that up to now, the international studies have covered the areas: alcohol and drug abuse, community and social support, domestic abuse, education, employment and training, families, partnerships and parenting, health, housing and homelessness, mental distress and suicide, paying for sex, sexual assault, sexual orientation—origins, prevalence, and behavior, social inclusion and poverty, transgender issues, violence and victimization, voting, and representation.

The debate on sexual orientation is still going on. Does gender identity change over time or not? Are they fluid or not, and if yes, to what degree? "Research regarding the ways race and culture interact with the experience of LGBT identities in the United States has expanded" (Boykin, 1996, et al., as cited in Bilodeau & Renn, 2005, p. 27). As more processes are influenced by other psychosocial identities, it becomes apparent that stage models are not adequate to describe all non-heterosexual identity processes (Bilodeau & Renn, 2005).

However, Augelli (1994) offered a "life span" model of sexual orientation development that takes social contexts into account in ways that the early stage models (Gonsiorek, 1995) did not (Bilodeau & Renn, 2005). His model describes the six identity development processes: 1) exiting heterosexuality, 2) developing a personal LGB identity, 3) developing an LGB social identity, 4) becoming an LGB offspring, 5) developing an LGB intimacy status, and 6) entering an LGB community (Bilodeau & Renn, 2005).

The time period of 2020 to 2023 focused on activism efforts for the rights of the LGBTQI+ community in schools and workplaces. This struggle for inclusion and fair policies such as those discussed by McBrien et al. (2022) has been an uphill battle for many in the community. Many such as Marji et al (2024) mention the hardships faced specifically by LGBTQI+ in workplaces and how it leads to violence against them.

These studies further highlight the enduring marginalization of LGBTQI+ persons and the need for specific measures aimed at equity and inclusion within other aspects of society. The reviewed literature also highlights significant implications for understanding and addressing the challenges faced by the LGBTI community. It underscores the pervasive exclusion and stigma due to dominant societal norms, inadequate access to education and employment, and systemic marginalization. The insights suggest the need for nuanced research frameworks, incorporating intersectional perspectives, to explore root causes and foster meaningful inclusion.

Theoretical Framework

In my study, I have used some theoretical constructs to view gender identity, sexuality, and postmodernity. These theories are briefly stated below: -

Theory of Recognition

Axel Honneth (1949) views modernity from an identity or recognition point of view. Honneth argues that there is a key role of recognition in the process of human development. According to Honneth's theory, identity development takes a course in which a child develops self-confidence through love and care in the family, self-respect through civil rights in society, and self-esteem through solidarity and recognition in the state.

According to Honneth, the first form of relating is self-confidence, established and developed in the relationships of friendship and love. The second type of relationship to self involves self-respect when a person in a community of rights is recognized as a legally mature person. The experience of being honored by the community for one's contribution through work leads to the third form of self-relation he calls self-esteem. People with high self-esteem will reciprocate a mutual acknowledgment of each other's contribution to the community. From this grow loyalty and solidarity (Honneth, 2007, p. 139, as cited in Fleming, 2011). For this study, recognition theory implies that an individual gains confidence from family, respect from society, and esteem from the state, and hence all these three needs are mutually exclusive for self-recognition and inclusion. This study uses this theory to assess whether the genderqueer is gaining those types of needs and feels included.

The Queer Theory

Queer theory rejects the idea of a unified homosexual identity and sees the construction of sexual identities around the hierarchically structured binary opposition of hetero/homosexual as inherently unstable. Queer theorists argue that there are many ways of being gay or lesbian. Specifically, sexual identity cannot be separated from other identities such as race, class, nationality, or age. Any specific definition of homosexual identity is restrictive (Fuss, 1991, as cited in Poudel, 2010, p. 86). They do not wish to abandon identity but to recognize and value the multiplicity of meanings that are attached to being gay or lesbian. Queers focus on a system of sexuality that constructs the self as sexual (p. 87). The theory of recognition provides the basis to understand and explore the issues of identity. The

queer theory, I have taken to view the problem from the postmodern lens. Basically, the fluidity of concepts like gender and sexuality has been observed using this theory.

By exploring the tools that Recognition and Queer Theory make available, we can see how they have become indispensable theoretical frameworks for queer theorists seeking to understand genderqueer identities. For example, Honneth's theory helps us to understand why the absence of familial love and societal esteem might inhibit the self-esteem of genderqueer individuals and perpetuate exclusion. By acknowledging that identity is not fixed, queer theory interrogates and critiques normative structures, pushing institutions to implement gender-neutral school curricula and workplace environments that honor and respect the myriad forms of identity that exist. These frameworks point us toward querying how the structures of society could better affirm and harbor marginalized identities, as well as recognize their multidimensional contributions to community and culture.

Methods and Procedures

This section presents the methods and procedures adopted in the study. The study is qualitative type, and the design is explanatory. Ten samples were identified through the network technique. The data were generated through interviews, observation, and field notes. The auxiliary sources of data were received through previous study reports, publications, and websites. The data were presented using paraphrasing, quotes, and case-story forms and analyzed and interpreted reflectively. The empirical and theoretical data were reflexively embedded together in the analysis section. Protecting personal identities through pseudonyms, trustworthiness, and cultural safety were also maintained in the study.

Results

This section forms the core of the study, presenting the data results and their subsequent discussion. The results primarily focus on the identity, relationships, and social exclusion of the LGBT community. The data are presented in the form of paraphrased summaries, case studies, and direct quotes. The discussion aims to enhance the validity and credibility of the study.

Gender Identity

Even in 21st-century society, there is an issue of gender identity. The complexity is in increasing order from the very beginning of post-Vedic society. The MS and other religious scriptures show that gender-based violence was heightened in the medieval period. In Nepal, it happened at the Malla Dynasty (879–1824 AD). At present, society is becoming complex because of the loss of duty-based religious values and the increase in right-based postmodern values. This complexity allows us to know that gender identity should be given according to sexuality and sexual orientation, but society recognizes three sexes (male, female, and neuter) within two genders or the concept of binary gender (man and woman). At present, the crux of the issue is: whose reality counts as society has given only two genders' identities within the three sexes? In this respect, a gender expert, Kanti, said, "The gender identity should be given

according to their sexuality and sexual orientation, but our society recognizes three sexes (male, female, and neuter) within two genders or the concept of binary gender (man and woman)."

I did not find any of the LGBT members, educated or uneducated, literate or illiterate, urban or rural, who could say their feelings are artificial. All of them said that their problems are natural. The sexual orientation, sexuality, and homosexual behavior are natural. On the other hand, the majority of the people around the world are still in favor of criminalizing homosexuality, including all SAARC countries except Nepal. Nepal has not decided yet about criminalizing or decriminalizing homosexuality. The bestiality is totally banned, the penalty up to the execution through sodomy laws. However, the scientists have proved that about 1500 species in the world have homosexual characters ("List of", n. d.). Kinsey argues that about 10 percent of the total population is with homosexual characters. In this context, Kilander (1970) states:

Kinsey's findings reveal that 28 percent of women (compared with 50 percent of men) have experienced some sort of homosexual response. Only about one percent to three percent of the female population between the ages of 20 and 35 is exclusively homosexual. Compared with 37 percent of all men, only 13 percent of all women have had homosexual contact to the point of orgasm. (p. 307)

Approximately one in every 36,600 births; transgender identity in about one in every 6,000 births; and homosexuality in about one in every 20 births. This is according to medical statistics taken from 1955-1998 by the University of California at Davis and Brown University (Dasa, n. d.).

We have ever seen that goats, cocks, and cows sometimes attempt sodomy within the same sex in the same or different species. If it is unnatural, then why do they show such characters? In this respect, the issue is whose realities count (LGBT's or the governments)? The anti-homosexuality or sodomy laws followers argue that homosexuality, e.g., anal sex, mouth sex, is an unnatural activity. However, the Hindu doctrine Kamasutra had already been explained and validated as Auparishtaka, or mouth-congress. In this context, Chakladar (2009) states:

According to Kamasutra, the Auparishtaka should never be done by a learned Brahman, by a minister that carried on the business of a state, or by a man of good reputation, because though the practice is allowed by the shastras, there is no reason why it should be carried on and need only be practiced in particular cases. (p. 119)

About sexuality and gender orientation, a conference was held from November 6 to 9, 2006, at Gadjah Madha University in Yogyakarta, Indonesia. The conference is known as the Yogyakarta Conference. The Yogyakarta conference has accepted that each person's self-defined sexual orientation and gender identity are integral to their personality and are one of the most basic aspects of self-determination, dignity, and freedom (Hall, 2012). Supporting

the argument stated in the conference, many LGBT members of my study believed that none can change their sexuality permanently. Most of them believed that the inborn sexuality cannot be changed, as the queer theorists believe. In this respect, TG Mahesh, an LGBTI activist, said,

I think nobody can show artificial sexuality. I don't think strict legal freedom is good or loose laissez-faire society. Though there is freedom, we have not been able to protect, legalize, and transfer property to the person whom we like. So, we want lawful freedom. e.g., legalize homosexual marriage.

According to him, politics is the main door of a nation, while the social service has supportive roles to execute policies. Mahesh further said that government should ensure LGBT's identity; legitimize homosexual marriage with strict laws; examine the purity of LGBT, especially bisexual relationships; provide opportunity and access to health and education; establish quota systems in public service; introduce LGBT contents in school curricula; and provide teacher training. In the name of modernization, Mahesh argued there should not be unlimited freedom on personal choices, e.g., fashion, sex, etc. This shows that the identity and issues based on sexuality have been mistuned by the LGBT community itself and society as a whole. In this context, LGBTI activist Kareena said,

The LGBTI should open their identity clearly. I agreed that some sex workers in Thamel, Kathmandu, and not all LGBTI have shown their behavior according to their real sexuality or identity. Some are guided by others, some have economic problems, and some are engaged for personal satisfaction. Some bisexuals have shown dual identity, i.e., hetero and homo. It is because of the social and personal factors. Most of them have been forced to marry by family and society, so they have to hide their real identity. Even in this office, most of the TGs are married.

If someone opens their real gender identity, they will have to face some additional problems in society, and at the same time they will get some opportunities for personal development. In this context, TG activist Sandhya said,

I do not know whether my parents understand me and my gender identity. There are both benefits and losses to coming out in society. For me, the losses are such as I did not continue my study, the close friends became distant, neighbors and relatives stopped contact, and the benefits are such as my name is popular in this city, everyone knows me, and I have a lot of LGBTI friends.

In most cases, the gender identity is shaped in terms of someone's biological sex, determined at birth and assigned by the respective society. However, the issue is that the sex itself cannot clearly appear until the age of puberty. "Sex doesn't come into play again until puberty, but by that time, sexual feelings and desires and practices have been shaped by gendered norms and expectations" (Lorber, 2000, p. 107). The term 'identity' has a long history in philosophy and literature and has gone through a curious shift in meaning (Connell,

2002, p. 85). LGBT communities are not necessarily a cohesive group and may not all see themselves as having a common identity or being part of a community of interest, and there may even be tensions between different groups (Breitenbach, 2004, p. 1).

Though postmodernism talks about choice-based identity, my study showed that LGBT people accept a collective identity at present. The identity given by the government of Nepal and the Nepalese communities to the LGBT community is "other," which can be labeled out collective identity. This fact shows that the present Nepalese society does not accept postmodern choice-based identity. One lesbian, Bijaya, said, "Identity is a collective phenomenon. It does not depend on personal interest; it depends on needs. It is a social need. To ensure identity, the right should be given first. If the right is given, the identity comes automatically."

Contrary to an LGBTI activist, TG, Tara said, "Even in LGBTI, each and every one is different in terms of identity, choice, and interest. It will be far better if the government ensures individual LGBTI identity as like other (L)" in the citizenship to LGBTI community." Another activist, Sandhya, also said the same: "The identity is personal. The government also addresses individual identity in brackets, e.g., other (Gay). The government, according to her, should make the law to change sex identity." Similarly, the activist Kareena said,

The personal interest may not be right, though it depends upon context. The right is primarily a collective phenomenon. Therefore, the group identity is okay. I think personal identity creates problems. We should also be responsible towards society. We should follow others' rights while demanding our own. The gay and bisexual do not wish to take their real identity.

Recent research explores LGBT identities related to social class and class systems, posing questions about how non-heterosexual identities intersect with class privilege and oppression (Becker, 1997; Raffo, 1997; Vanderbosh, 1997, as cited in Bilodeau & Renn, 2005, p. 28). Consistent with conventional wisdom, LGBT activists construct a collective identity using an oppositional "us versus them" formation during those times when they strategically deploy their differences from heterosexuals (Ghaziani, 2011, p. 99).

Relationship

In my study, I found some LGBT members who were semi-opened. It is where LGBT people in my study were found to be confused about disclosing their real identity due to the fear of relationships. The case below justified this fact.

Complexity in Relationship: Disclosed vs. Double standard

Khem (30) lives in Kathmandu with a dream to live in Europe, making a partner of Nepali origin with an Aryan face. He knows that there is freedom of gay marriage in Europe. His aim in life is to earn money, get a partner, and support family members. He came to Kathmandu in 2001. Since then, he has been struggling for a brighter future and

identity without exploiting the family relationships. He does not want to sacrifice the family relationship at the cost of gender identity. He is very much afraid of his sexual identity at home and in the society where he lives. He does not want to disclose his real image outside his LGBT circle. The doubtful behaviors of his family make him very furious and terrible. He does not like to see any doubtful symptom of his sexual orientation in his family, especially of his mother, because he loves her too much. Up to now, he has been able to maintain a double-standard role. However, he was frequently teased and tortured in shops near his house. The neighbors used to see him straight, laugh by seeing his appearance, and hear his sound, from which he used to be irritated much. He has had similar bitter experiences in his college life too. It was during their tour of Pokhara. At that time, one of his female friends, without any cause, refused to sail in a boat together with him. Then he felt depressed and regretted his sexuality, which he never forgot in his life.

The latent passion was reflected in his behavior. He prefers safe anal sex using condoms and lubricant. He used to spend plenty of money to persuade his friends. One day, he gave a wine party to a boy and slept with him. At night he tried to touch his body but couldn't; he just kept his hand on his friend's head the whole night but couldn't cross the bar. In college life, he proposed to a boy, saying, I like you wholeheartedly, but that boy rejected his proposal by saying, I also like Salman Khan (a famous Indian actor), my family expects marriage to a heterosexual girl, which could lay children for them. He usually expenses money to persuade his friends, but he seldom gets success. In this work, he finds a little problem in social values, e.g., preference for heterosexual marriage, "bangsha dhanne parampara," and son for death rituals. From the unsuccessful attempts to fulfil sexual desires, he does not like to stay in Kathmandu.

When I asked, "How would you change society as you hide your identity in your family? Then he replied,

Once, I prepared to open my identity, but I couldn't because of my economic status. If I had adequate money, I would open up in family and society, but right now I decided to keep my identity the same. I think even if I were rich, I would not open my gay identity. Even after the death of my mother, I will not change my identity towards my sisters.

This fact shows that even after the declaration of homosexuals' rights-making laws, the gender-stereotyped roles and relationships were not changed as it was envisaged. A TG activist named Tara said, "I think LGBTI people hide their identity, if there are negative aspects more and they open their identity, if there are positive aspects more, or if the surrounding area where they live is supportive, the family members in particular. It also depends upon the environment." Santosh, another gay from the Dalit community, had also faced the same problem as Khem. He said,

In society, some women used to say what a woman-like voice you have, but I did not think so. During my childhood, my behavior was like a girl. I had more girlfriends than the boys. So, my boyfriends were used to tease me. I used to go to the forest to graze cattle with my friends. My friends were girls, and I had a sexual orientation like a girl. Later, when I was young, I was forced to marry a girl because of my family's pressure. Recently, I became the father of a 4-month-old daughter. I would not marry her if I were in the present condition.

In my study, I found that LGBTs were in the dilemma of what should be given priority (rights or relationships). Therefore, the LGBTs were willingly and unwillingly still hiding their identity. In this regard, TG Chari said,

I tried to convince family and other members of society while suggesting some closed LGBTI members. At that time they used to say, Do not let us be open if we cannot bear the discrimination from family and society. Then I had to negotiate with them to let them be in the same condition.

Khem was in a dilemma about opening up his real identity. It reveals that he wants to open his identity without damaging the existing social norms and values because his appearance is not different from that of a straight person. He has a good social status, but internally he is in great struggle. It clearly shows that the major issue for gay people like Khem is their social or family relationships, not their identity.

Social Inclusion and Exclusion

Social exclusion is another major issue for the LGBT community. Not only for LGBT but also for many others, the inclusions are hard to define and complex to ensure. Many organizations and people have attempted to define social inclusion, but the definition itself is not inclusive. According to the World Bank, SI is the removal of institutional barriers and the enhancement of incentives to increase the access of diverse individuals and groups to development opportunities (Bennett, 2002, p. 13).

If it is so, there are several barriers for LGBT to develop, such as gender recognition, identity, rights, responsibilities, access, opportunities, discrimination, and so on. The World Bank's definition (as cited in Bennett, 2002, p. 13) is inadequate to include LGBT's understanding of sexuality, sexual orientation, and gender. Many social scientists accept that social inclusion-exclusion is a cross-cultural phenomenon. It can be defined in terms of sex, sexuality, gender, race, caste, class, and geopolitical identities. The table below further clarifies the social inclusion and exclusion status of LGBT people.

Table 1*Social Inclusion-Exclusion*

Social status	Age/ability	Sex	Sexuality	Gender	Race	Caste	Class	Geo-political
Included (I, we, knower)	Yong and adult	Male	Heterosexual	Man, binary	White	Non Dalit	Rich	Pahade in hill, Madhesi in Terai
Excluded (You, they, other, ignorant)	Child, old and handicapped	Female, Queer	Genderqueer	Woman, queer	Black	Dalit	Poor	Pahade in Terai, Madhesi in hill

Table 1 depicts that the SI is itself a queer term. It has different meanings for different people of different characteristics. The queer theory also deals with the same. It is affected by someone's age, sex, sexuality, gender, race, caste, class, and many other factors. It was also found to be reflected in the LGBT community. During the interview, one gay staff member of BDS said, "Mainly, the crux of the issue is that—how is SI determined, subjectively or objectively? Sometimes a person seems objectively or physically there, but s/he does not feel subjectively or mentally there. To some extent, the stated excluded persons do have such experiences. For example, there was a 33 percent presence of women in the dissolved CA, but it was not so in the cabinet and active participation in other various parliamentary committees. It does not mean that physical presence is unnecessary, but the real issue is whether his/her participation is active and meaningful. In a real sense, personal satisfaction is the major indicator of SI. This scenario also applies to the LGBT community. The general public, particularly government officials, used to call LGBT during the meetings, but they hardly gave them a chance to talk about their issues. For example, the election commission and CBS called them to incorporate their information in the election and national census, but later both of the organizations' officials denied their issues. They did not interpret their issues in the process of census and election. The personal intention here plays a vital role in the process of representation. The deontology theory deals with this issue. This theory always emphasizes a good start, a good objective, or a good intention of the stakeholders.

My study reveals that for LGBT people, the economic class does not always determine the degree of exclusion. This study also found that the problem is more complex in the high-class family. The fear of social prestige was the major cause of being excluded from the high economic class. Gender expert Kanti's understanding is enough for this argument that says, "The socialization process is influenced by socio-psychology. The issue is more severe in high-class elite families." Following are the identified areas and nature of LGBT exclusion.

Table 2*Area of Exclusion in LGBT community*

Area of exclusion	Level of exclusion (After opening gender identity)	Nature of exclusion
Personal	High (Medium in high class people)	Marriage, love, care, support, etc.
Family	Medium (High in high class people)	Relationship, identity, marriage
School/college	High (Before opening low)	Enrolment, salutation, toilet use, sexual harassment
Office/workplace	High (Except BDS)	Roles, duties, salutation, employment
Society/hospital	High (Urban-medium)	Gender, cabin, bed, operation,
Peer group	Low (Medium in non LGBT network)	Partnership, gender roles
Law/national	High (Low after responding via P4)	Policy based, Legal rights, citizenship, gender identity

Although there is lack of standard scale of measuring exclusion, in my study, I have attempted to measure the levels of exclusion using Likert's rating scale. I found the level of exclusion is high in school, college, and in society; medium in family and in low in LGBT network and lower in LGBT peer group. The levels of exclusion in this area are also influenced by the social status as explained in the table two. The level of exclusion was found to be depended in their status of outing. If they were not open in the society than the degree of exclusion outside the family becomes automatically lower but if they coming out in the society than the level of exclusion outside the family increases. The study also shows that after a long period of outing, the degree of exclusion becomes lower.

The biological psychology merges into the psychology of society or environment like a "melting pot." The society has the nature that it cares more who have a good reputation in the society. Normally, such reputed people are economically, sound but psychologically stressed and sociologically unfamiliar. I found a geo-political exclusion in the field visit of my study. During the study, one gay BDS staff Khem said,

I feel more uncomfortable in family and society. I do not like the caring culture of family and neighbourhood. I love to stay in busy area where people have no time to watch and backbiting. Even in my office I feel uneasy, the other friends of Kathmandu do not give value to other people who come from outside the valley. I like people of Terai because the people of Terai are less proudly than the people of hill or Kathmandu.

Here, Khem's experience or feelings show that a LGBT member has to feel excluded in both situations: in the society where they live and in the organisation where they work. In the society, they faced gender based exclusion and in BDS circle they have been facing the both "race-like identity" and geo-political exclusion even within the LGBT community. Similarly, the LGBT people were feeling excluded in their own family and society on the basis of social differences as shown in the table one.

Discussion

The superficial relationship has become a complex issue in the LGBT community. LGBT in my study were found to be confused to disclose their real identity due to the fear of relationship. The study also shows that if someone opened their real gender identity, they could face some additional problems in the society, and at the same time they get some opportunities of personal development. The study also shows that the degree of social discrimination and sexual violence is increased after coming out to the real gender identity. And, hence, the LGBT's were not opening their real gender identity. The LGBT people are less worried about their identity than their family relationship. Most of them are in the dilemma that what should be given priority? Rights or relationships or both? I did not get time to go through it so I would like to suggest the coming researchers to make this question as the research problem.

The gender identity is still considered as an issue for LGBT community although the Supreme Court (SC) declared the citizenship rights for them at 2007. They are not getting citizenship properly though they accept the collective identity. The study found that the issue of identity always comes along with multiple issues. They are well aware of the postmodern multiple realities even in their own community. This means the consulted LGBT were in the dilemma that what should be given priority? Rights based identity or relationship based identity set by family and society? The rights assist them to achieve their postmodern identity whereas the relationship helps them to adjust in the society.

The study found that they are not getting socio-economic support from their family and they are getting homophobia from the society and not get proper support from the state as stressed by theory of recognition. Hence, they found less confident and excluded in the both private and social spheres.

Indeed, the sexual orientation is permanent and the sexuality is seldom change and hence whatever their biology or sociology the LGBT students should be given their gender identity based on their sexuality and permanent sexual orientation e.g. chromosome, hormone (Gonad), and emotional attachment. The gender identity is normally defined in terms of biological sex. But the issue is that the sex itself cannot be clearly appeared until the age of puberty. Identity is a collective phenomenon. It does not depend on personal choice and interest, it depends on needs. It is a social need, as LGBT people accept a collective identity at present. In this context, the government should institutionalize the policy of collective identity to address identity issue of the LGBT community.

The exclusion is another major issue for LGBT. They are excluded almost all spheres of society, mainly in the social, economic, political, and legal area. The major issue of gender inclusion for LGBT community is defining and understanding sexuality, sexual orientation and gender. The study revealed the fact that the level of exclusion is depended in their status and timing of outing. They were found to be excluded in house/room renting and employment. The discrimination in employment and room rent is common threats for those LGBT who are open in society. Especially the open and married LGBT couple faces such issue.

According to psychoanalytic and other drive reduction theories of Freud (1940), this innate and powerful sexual drive (Id) threatens to overwhelm all common and moral sense (Bay-Cheng, 2003, p. 62). In relation to sexual behaviours, it is important to note that queerness is not only constituted by a gay, lesbian, bisexual, or transgendered identity or 'lifestyle.' Similarly, straightness is not simply achieved through a relationship with a partner of another gender (Ibid, p. 67). This fact shows that irrespective of sex, everyone is queer in terms of sexual orientation. The Queer theorists argue that there are many ways of being gay/lesbian. However, according to my study, the gender binary stereotyped mindset has dominating the postmodern and queer meaning of sexualities.

Conclusion

The empirical data and case shows that the LGBT people were found to be in dilemma i.e. rights vs. relationships. While seeking and shaping their own gender identity, they sacrifice their identity in cost of social or family relationships. The sexuality issue has been dominated by the heteronormative gender stereotyped mindset even in the society. Such stereotyped mindsets have affected the meaning of sexuality; sexual behaviour; gender roles; identity, relationship, and inclusion. The study also shows that the LGBT community is not getting citizenship, education, employment, health care and other civil rights properly.

To be included in their own community and society or their family, some transgenders compelled to maintain dual identities based on their gender orientation and social relations. Few TGs, the street hookers and drag queens were found to be disclosed their real identity at evening. To them as well, the issue of polysexuality is becoming a common threat. The identity given by the government of Nepal and the Nepali communities to the LGBT community is "other" which can be labelled out collective identity. This fact shows that the LGBT community can compromise their choice based identity in cost of maintaining social harmony and order.

Hence, the major issue of gender inclusion for LGBT community is defining and understanding sexuality, sexual orientation and gender. The state's stakeholders should come out from the gendered (Bi-gendered) attitude and concepts while making policy, planning and implementing the programmes. At least, the educational planners and practitioners should not have such gender-stereotyped attitudes. This situation therefore, demands an intervention in the state's policies for their identity and inclusion as per their gender orientation.

References

- Bay-Cheng, L. Y. (2003). The trouble of teen sex: The construction of adolescent sexuality through school-based sexuality education. *Sex Education: Sexuality, Society and Learning*, 3(1), 61–74. <https://doi.org/10.1080/1468181032000052162>
- Bennett, L. (2002). Using empowerment and social inclusion for pro-poor growth: A theory of social change [Incomplete draft]. http://file.upi.edu/Direktori/FIP/JUR._PEND._LUAR_SEKOLAH/195207251978031-ACE_SURYADI/bennet.pdf
- Bilodeau, B. L., & Renn, K. A. (2005). Analysis of LGBT identity development models and implications for practice. *New Directions for Student Services*, 111, 25–39. <http://lbgtrc.msu.edu/docs/bilodeaurenn.pdf>
- Bista, S. (2011). LGBTI and their life chances [Unpublished research report]. SNV Nepal.
- Blue Diamond Society. (2010). *Samalingi/teshro lingi bare barambar sodhine prasnaharu* [Frequently asked questions]. Author.
- Breitenbach, E. (2004). Researching lesbian, gay, bisexual and transgender issues in Northern Ireland. University of Edinburgh. <http://www.ofmdfmi.gov.uk/transgender.pdf>
- Chakladar, H. C. (2009). *Vatsyayana's Kamasutra select and his times* (S. R. Burton & F. F. Arbuthnot, Trans.). Lotus Press. (Original work published 1929).
- Connell, R. W. (2002). *Gender*. Polity Press.
- Dasa, A. (n.d.). Excluding gays and lesbians from Vedic culture. In *Does the Vedic "third sex" refer only to "eunuchs?"* http://chakra.org/discussions/GenFeb3_03.html
- Elliott, A. (2007). *Concepts of the self* (2nd ed.). Polity Press.
- Gautam, H. (2003). Curriculum for liberation: A study from socio-cultural perspective [Unpublished MPhil dissertation]. Danish University of Education, Copenhagen.
- Ghaziani, A. (2011). Post-gay collective identity construction. *Social Problems*, 58(1), 99–125. <https://doi.org/10.1525/sp.2011.58.1.99>
- Hall, E. D. (2012). *Reading sexuality: Hermeneutics theory and future queer studies*. Routledge.
- Homosexuals found to have 'different brain structure' in new study. (2008, June 16). *Pink News*. <http://www.pinknews.co.uk/2008/06/16/homosexuals-found-to-have-different-brain-structure-in-new-study/>
- List of animals displaying homosexual behaviour. (n.d.). *Wikipedia*. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_animals_displaying_homosexual_behaviour

- Lorber, J. (2000). The social construction of gender. In T. E. Ore (Ed.), *The social construction of difference and inequality: Race, class, gender, and sexuality* (pp. 106–112). Mayfield Publishing Company.
- Maji, P., Bhattacharyya, R., & Sanyal, S. (2024). LGBTQ+ inclusion in the workplace: Challenges and opportunities in India. *Equality, Diversity, and Inclusion: An International Journal*. <https://doi.org/10.1108/edi-02-2022-0049>
- McBrien, J., & OECD Directorate for Education and Skills. (2022). *The inclusion of LGBTQI+ students across education systems*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/91775206-en>
- Poudel, R. (2010). Gender and sexuality in magazine advertising: A critical discourse analysis [Unpublished PhD dissertation]. Faculty of Humanities and Social Sciences, Tribhuvan University.
- Sunar, K. B. (2013). Socio-economic and demographic characteristics of excluded group: A study of transgender people in the Western Development Region of Nepal. In *Social inclusion and nation building in Nepal: Abstracts of researches* (pp. 199–201). SNV Nepal.

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

**Impact of Working Capital Policy on Profitability : A
Study of Nepal's Manufacturing Sector****Tara Prasad Gautam****Anjay Kumar Mishra**

---

*Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024**Author : Tara Prasad Gautam / Anjay Kumar Mishra**Email: gautamtp@mbmc.edu.np / anjaymishra2000@gmail.com**DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74528>*

Abstract

Effective working capital management (WCM) is crucial for assessing an organization's performance. An optimal WCM approach is expected to enhance profitability and contribute to overall company value. This study also examines the influence of working capital policy alongside control variables such as business growth, firm size, and debt on profitability. This research aims to investigate the relationship between working capital policies and business profitability within three public cement industries in Nepal: Hetauda Cement Limited, Shivam Cement Limited, and Udayapur Cement Limited. The profitability of the selected firms is measured using market and accounting metrics, specifically Net Operating Profitability (NOP), Return on Equity (ROE), and Return on Assets (ROA). The study employs the Ordinary Least Squares (OLS) regression method to evaluate the research hypothesis. Data is collected from the Nepal Stock Exchange for the period between 2011 and 2020. The results indicate that working capital policies have a significant negative impact on the profitability of the firms studied. The findings underscore the importance of effective working capital management in enhancing profitability within Nepal's cement industry, suggesting that firms must optimize their working capital policies to improve financial performance.

Keywords: net operating profit, return on asset, return on equity, working capital policy

Introduction

In the competitive and ever-changing corporate world of today, maintaining profitability and long-term survival are significant problems for enterprises. These difficulties continue even when businesses are making money if they have trouble fulfilling their immediate obligations. Capital structure, capital budgeting, and working capital management are important decision-making domains that fall under the umbrella of corporate finance. A company's liquidity, profitability, and total value are all directly impacted by working capital management (WCM), making it a crucial component of these ([Mishra et al., 2021](#); [Mishra & Kandel, 2023](#)).

The primary objective of working capital management (WCM) is to ensure the effective allocation and financing of current assets and obligations. This involves achieving an optimal balance between maximizing profitability and minimizing the risk of liquidity constraints. Effective WCM requires meticulous planning and management of components such as cash, receivables, inventory, and payables ([Eljelly, 2004](#)). A sound financial strategy ensures that businesses maintain sufficient cash reserves without over-investing in current assets, which could hinder their capacity to finance long-term growth.

WCM is a critical aspect of corporate strategy, focusing on the interplay between profitability and liquidity. Striking this balance can be particularly challenging in environments characterized by intense competition, rising capital costs, and fluctuating economic conditions ([Imegi et al., 2003](#)). Given that WCM significantly influences risk, efficiency, and shareholder value, financial executives must adopt strategic measures to navigate these complexities (Smith, 1980). For instance, excessive investment in current assets may mitigate liquidity risks but could lead to suboptimal profitability. Conversely, a lean working capital structure might yield higher returns at the expense of increased liquidity risk.

Theoretical frameworks categorize working capital management strategies into two main approaches: aggressive and conservative. An aggressive policy is characterized by a high reliance on current liabilities and low levels of current assets relative to total assets, which increases risk but offers greater potential returns ([Gardner et al., 1986](#); [Weinraub & Visscher, 1998](#)). In contrast, conservative policies prioritize stability by maintaining higher levels of current assets to ensure liquidity, albeit at the cost of lower profitability. Firms must tailor their strategies to align with their operational scale, industry dynamics, and financial objectives.

The industrial sector in Nepal, particularly the cement industry, provides a compelling context for examining the impact of working capital policies on business profitability. Among the 48 companies in this sector, three are publicly traded while 45 are private entities listed on the Nepal Stock Exchange (NEPSE). With an average capacity utilization rate of 80%, this industry serves as a representative sample for analyzing the effects of various working capital management techniques on profitability.

The objective of this research is to explore the relationship between working capital policies and business profitability within Nepal's manufacturing sector. By investigating the implications of both aggressive and conservative approaches, this study aims to enhance understanding of best practices in working capital management and their broader effects on value creation and organizational performance.

Problem Statement

The primary challenge in working capital management (WCM) is achieving an optimal balance between maximizing profitability and minimizing liquidity risks. Effective allocation and financing of current assets and obligations are essential, yet many firms struggle to maintain sufficient cash reserves without over-investing in current assets, which can impede long-term growth potential. In highly competitive environments with rising capital costs and economic volatility, financial executives face the dilemma of excessive investment in current assets that mitigates liquidity risks but may lead to suboptimal profitability. Conversely, a lean working capital structure can enhance returns but increases liquidity risk.

Theoretical frameworks categorize WCM strategies into aggressive and conservative approaches. Aggressive policies, characterized by high reliance on current liabilities and low levels of current assets, heighten risk while potentially yielding greater returns. In contrast, conservative strategies prioritize stability through higher current asset levels to ensure liquidity at the expense of profitability. This dichotomy presents a significant problem for firms as they must tailor their strategies to align with operational scale, industry dynamics, and financial objectives.

In the context of Nepal's industrial sector, particularly the cement industry, there is a pressing need to examine how different working capital policies impact business profitability. With 48 companies in this sector—three publicly traded and 45 private entities listed on the Nepal Stock Exchange (NEPSE)—the average capacity utilization rate of 80% provides a representative backdrop for analysis. Understanding the implications of aggressive versus conservative working capital management approaches is crucial for enhancing organizational performance and value creation.

Research Objective

This research aims to address the specific problem of how working capital policies affect business profitability within Nepal's manufacturing sector. By investigating these relationships, the study seeks to identify best practices in WCM that can help firms navigate the complexities of profitability and liquidity management effectively.

Literature Review

Working capital management (WCM) has emerged as a pivotal topic in financial research, with numerous studies investigating its influence on firm profitability. While much of the existing literature emphasizes the general significance of working capital, there is a

notable gap in research specifically examining the effects of different working capital policies—particularly aggressive versus conservative strategies—on firm performance. This review synthesizes key studies that explore the relationship between working capital policies and profitability, highlighting findings relevant to various sectors and economic environments.

Weinraub and Visscher (1998) conducted a seminal study analyzing the working capital management policies of U.S. firms across three distinct industry groups. Their findings revealed significant variations in working capital strategies employed by different industries. Notably, industries characterized by aggressive working capital asset policies often balanced these with conservative financing approaches. This interplay between asset management and liability management has been a recurring theme in subsequent research.

Building on this foundation, Filbeck and Krueger (2005) extended the analysis to 32 non-financial industries in the U.S., uncovering substantial differences in working capital practices across sectors. They observed that these practices evolved over time within individual industries, suggesting a dynamic relationship between working capital strategies and firm profitability. This observation aligns with earlier studies by (Soenen, 1993; Long et al., 1993), which similarly identified industry-specific variations in working capital management.

In a focused study on Pakistan, Rehman and Asar (2007) investigated the impact of working capital management on profitability by analyzing key metrics such as average collection periods, inventory turnover, average payment periods, and the cash conversion cycle (CCC) across 94 firms listed on the Islamabad Stock Exchange. His findings established a significant negative relationship between these working capital ratios and firm profitability, indicating that optimizing the CCC can positively influence profitability—a conclusion supported by (Smith & Begemann, 1997; Howorth & Westhead, 2003).

Afza and Nazir (2007) further explored this relationship by examining aggressive versus conservative working capital policies among 204 public companies listed on the Karachi Stock Exchange. Their study found a negative correlation between the aggressiveness of working capital policies and profitability, suggesting that firms adopting more aggressive strategies for both investment and financing often struggled to achieve higher profits. This highlights the necessity for a balanced approach to working capital management.

In a subsequent analysis using analysis of variance (ANOVA) and least significant difference (LSD) tests across 17 industrial groups with a sample of 263 public companies from the Karachi Stock Exchange, Afza and Nazir reaffirmed their earlier conclusions regarding the detrimental impact of aggressive working capital policies on profitability.

Pandey and Parera (1997) examined working capital practices among private sector manufacturing companies in Sri Lanka, discovering that most firms lacked formal working capital policies. Their research indicated that firm size influenced whether companies adopted conservative, moderate, or aggressive approaches to WCM, with profitability also playing a role in shaping their strategies.

Binti Mohammad and Binti Mohd Saad (2010) analyzed the working capital management practices of 172 listed Malaysian firms, revealing a significant negative relationship between current ratio and financial performance. Their study emphasized the importance of efficient WCM in enhancing market value and profitability, advocating for integration of WCM into strategic and operational processes.

Ghosh and Maji (2003) focused on the Indian cement industry from 1992 to 2002, finding that overall performance in terms of WCM was suboptimal. They recommended improvements in working capital efficiency as essential for enhancing profitability and operational effectiveness within the sector.

Ali and Hassan (2010) conducted research on firms listed on the OMX Stockholm Stock Exchange, finding no significant relationship between profitability and various WCM policies—whether aggressive, defensive, or conservative—when assessed through the cash conversion cycle. However, limitations related to data normality affected their results' robustness due to reliance on dummy variables.

Collectively, these studies illuminate the complex relationship between working capital policies and firm profitability. While there is general agreement that overly aggressive working capital strategies may not consistently enhance profitability, industry-specific factors significantly influence outcomes. The diverse findings underscore the need for further research to understand how contextual elements shape the effectiveness of different WCM approaches across various sectors.

This comprehensive review serves as a foundation for future investigations into best practices in working capital management, aiming to inform practitioners about optimal strategies that align with their unique operational contexts while maximizing profitability.

Research Methodology

This study seeks to analyze the effect of working capital policies on the profitability of firms in the Nepalese manufacturing sector. It emphasizes evaluating the degree of aggressiveness or conservativeness in investment and financing policies and their influence on financial performance.

Research Design

This study employs a quantitative research approach to investigate the relationship between working capital policies and firm profitability. A descriptive and correlational design is utilized to assess the impact of investment and financing policies on profitability indicators, specifically Return on Assets (ROA) and Return on Equity (ROE).

Population and Sampling

Target Population : The research focuses on firms within the Nepalese manufacturing sector, particularly those listed on the Nepal Stock Exchange (NEPSE).

Sampling Technique : A purposive sampling method is employed to select firms that have consistently published financial statements from 2011 to 2020. This approach ensures the reliability and relevance of the data collected.

Data Collection

Sources of Data: The research relies on secondary data obtained from audited financial statements, annual reports, and publications of the selected manufacturing firms.

Regulatory Reports: Additional data sources include reports from regulatory bodies such as NEPSE and other relevant industry publications.

Variables and Measurement

Dependent Variable

Profitability. Measured using indicators such as Return on Assets (ROA), Return on Equity (ROE), and Net Profit Margin (NPM).

Independent Variables

Investment Policy (IP). Defined as the ratio of Total Current Assets to Total Assets (TCA/TA). A lower ratio indicates an aggressive policy, while a higher ratio reflects a conservative approach.

Financing Policy (FP). Defined as the ratio of Current Liabilities to Total Liabilities (CL/TL). A higher ratio indicates an aggressive financing policy, while a lower ratio signifies a conservative approach.

Control Variables

Firm Size: Measured by Total Assets or Sales Revenue.

Debt-to-Equity Ratio: Used to assess leverage.

Analytical Tools and Techniques

Descriptive Analysis: To summarize data and provide an overview of working capital policies and profitability measures among the selected firms.

Correlation Analysis: To examine the relationships between working capital policies and profitability metrics.

Regression Analysis: To quantify the impact of investment and financing policies on profitability while controlling for other variables such as firm size and leverage.

To analyze changes in working capital policies and profitability over the ten-year period from 2011 to 2020.

Theoretical Framework

The study is grounded in established theoretical frameworks, particularly those proposed by Afza and Nazir (2007), Weinraub and Visscher (1998), and Salawu (2006), which explore the relationship between working capital management practices and firm performance.

Scope and Limitations

The research is confined to Nepalese manufacturing firms, which may limit the generalizability of findings to other sectors or geographical regions. The reliance on secondary data assumes accuracy and completeness in financial reporting by the selected firms. This methodology aims to provide a comprehensive framework for analyzing how working capital policies influence firm profitability within Nepal's manufacturing sector, contributing valuable insights for both academic research and practical application in management science.

Ethical Considerations

All data used in this study are publicly available, and no confidential information has been accessed. Proper citations and acknowledgments have been made to ensure ethical compliance.

Results and Discussion

Conceptual Framework

The conceptual framework of the study is designed to analyze the relationship between independent variables (Investment Policy and Financing Policy) and dependent variables (profitability indicators: NOP, ROA, and ROE), while accounting for control variables (Firm Size, Sales Growth, and Financial Debt Ratio).

Table 1

Measurement of Variables and Abbreviations

Variables	Measurement	Abbreviation
Dependent Variable		
Net Operating Profitability	N/A	NOP
Return on Assets	N/A	ROA
Return on Equity	N/A	ROE
Independent Variable		
Investment Policy	Total Current Assets / Total Assets	IP
Financial Policy	Total Current Liabilities / Total Assets	FP

Control Variable		
Firm Size	Natural Logarithm of Sales	Size
Sales Growth	(Current Year Sales - Last Year Sales) / Last Year Sales	SG
Financial Debt Ratio	Total Financial Debt / Total Assets	DEBT

By defining and analyzing these variables, this study aims to provide a comprehensive understanding of the impact of working capital policies on firm profitability in the Nepalese manufacturing sector.

Statistical Analysis

To evaluate the impact of working capital policies on the profitability of firms in the Nepalese manufacturing sector, panel data regression analysis has been employed. This method allows for the examination of both cross-sectional and time-series variations in the dataset spanning from 2011 to 2020. The analysis focuses on assessing how aggressive and conservative working capital policies influence profitability measures, while controlling for key firm-specific variables.

Data Analysis tool

The regression models have been estimated using **EViews software**, which provides robust statistical tools for panel data analysis.

Regression Models

Three separate regression equations are formulated to analyze the impact of working capital policies on three profitability indicators: Return on Assets (ROA), Return on Equity (ROE), and Net Operating Profit (NOP).

The equations are as follows:

Model 1: Impact on return on assets (ROA)

$$ROA = \beta_0 + \beta_1(IP)_t + \beta_2(FP)_t + \beta_3(Size)_t + \beta_4(Growth)_t + \beta_5(Debt)_t + \epsilon$$

$$ROA = \beta_0 + \beta_1(IP)_t + \beta_2(FP)_t + \beta_3(Size)_t + \beta_4(Growth)_t + \beta_5(Debt)_t + \epsilon$$

Model 2: Impact on return on equity (ROE)

$$ROE = \beta_0 + \beta_1(IP)_t + \beta_2(FP)_t + \beta_3(Size)_t + \beta_4(Growth)_t + \beta_5(Debt)_t + \epsilon$$

$$ROE = \beta_0 + \beta_1(IP)_t + \beta_2(FP)_t + \beta_3(Size)_t + \beta_4(Growth)_t + \beta_5(Debt)_t + \epsilon$$

Model 3: Impact on net operating Profit (NOP)

$$NOP_t = \beta_0 + \beta_1(IP)_t + \beta_2(FP)_t + \beta_3(Size)_t + \beta_4(Growth)_t + \beta_5(Debt)_t + \epsilon_t$$
$$NOP = \beta_0 + \beta_1(IP)_t + \beta_2(FP)_t + \beta_3(Size)_t + \beta_4(Growth)_t + \beta_5(Debt)_t + \epsilon$$

Variable definitions

Variable	Definition
Dependent Variables	
ROA	Return on Assets, a measure of profitability derived from asset utilization.
ROE	Return on Equity, indicating profitability relative to shareholder equity.
NOP	Net Operating Profit, measuring profitability from core operations.
Independent Variables	
IP	Investment Policy (Total Current Assets / Total Assets).
FP	Financing Policy (Total Current Liabilities / Total Assets).
Control Variables	
Size	Natural logarithm of firm sales, representing firm size.
Growth	Growth in sales (Current year sales – Last year sales) / Last year sales.
Debt	Financial leverage ratio (Total Financial Debt / Total Assets).

Model parameters

- β_0 : Intercept term representing the constant effect on profitability.
- $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5$: Coefficients estimating the impact of the independent and control variables on profitability.
- ϵ : Error term capturing unexplained variations in profitability.
- ttt: Time period spanning from 2011 to 2020.

Significance testing

- **P-Values:** Used to determine the statistical significance of the independent variables.
- **Adjusted R²:** Measures the explanatory power of the model, indicating the proportion of variation in profitability explained by the independent variables.
- **Durbin-Watson Test:** Checks for autocorrelation in the residuals.

Expected outcomes

The analysis aims to reveal whether aggressive or conservative working capital policies (as measured by IP and FP) have a significant impact on profitability measures (ROA, ROE, NOP). Furthermore, the control variables are expected to provide additional insights into the relationship between firm size, growth, leverage, and profitability.

Data set

The sample of the study consists Hetauda cement limited, Shivam cement limited and Udayapur cement limited listed in Nepal stock exchange (NEPSE). This study used annual financial data of Hetauda cement limited, Shivam Cement Limited and Udayapur Cement Limited for the period 2011-2020. The reason for restricting to this period was that the latest data for investigation was available for this period. The panel data set was developed for 10 years and for the 3 sampled firms. The required financial data for the purpose of the study was obtained from the respective companies' annual reports and publications of NRB of Nepal. The data regarding annual average market prices was collected from the daily quotations of NEPSE.

Empirical Analysis

The empirical analysis evaluates the impact of working capital policies on the profitability of firms in the Nepalese manufacturing sector, focusing on three public cement companies over the period 2011–2020. Profitability indicators—Return on Assets (ROA), Return on Equity (ROE), and Net Operating Profit (NOP)—have been assessed in relation to the firms' investment policy (IP) and financing policy (FP), along with control variables such as firm size, sales growth, and debt.

Model fit and statistical significance

The regression models' performance has been validated using F-statistics and the Durbin-Watson test.

- **F-Statistic:** The significance value of the F-statistic is 0.000 for all models, which is below the threshold of 0.05. This indicates that the models are statistically significant, and the variation explained by the models is not due to chance.
- **Durbin-Watson Statistics:** Values below 2 suggest a positive correlation among the independent variables.

Key findings :

Investment policy (IP)

- A positive coefficient of IP indicates that a less aggressive investment policy, characterized by higher proportions of current assets relative to total assets, leads to higher profitability.

- Results confirm a negative relationship between the degree of aggressiveness in working capital investment policy and profitability measures (ROA, ROE, NOP). Firms with less aggressive policies allocate more resources to fixed assets, generating higher returns.

Financing policy (FP)

- A negative coefficient for FP suggests that an aggressive financing policy, which relies on higher current liabilities relative to total assets, negatively impacts profitability.
- The results indicate that a conservative financing policy, emphasizing long-term debt and equity over short-term liabilities, enhances firm performance.

Control Variables

- **Firm Size (Size):** A significant positive relationship exists between firm size and profitability. Larger firms benefit from economies of scale and better resource utilization.
- **Sales Growth (Growth):** The impact of sales growth on profitability is mixed and statistically insignificant in most models, indicating limited influence over the study period.
- **Debt (Financial Leverage):** Financial leverage has a statistically significant negative impact on profitability, aligning with the increased cost of borrowing, which erodes profit margins.

Regression Results Overview

Table 2

Regression Analysis of Performance Measures and Working Capital Policy

Variables	ROA	ROE	NOP
	β	t-statistic	B
C	0.031892	0.555129	0.040928
IP	0.323418	2.605166	0.433165
FP	-0.456228	-4.567405	-1.55664
Size	0.00772	4.168114	0.02454
Growth	0.000482	0.107862	0.00244
Debt	-0.13319	-2.916221	-0.118617
R-squared	-2.307463	0.331575	0.253568
Adj. R ²	0.321947	0.231575	0.453568
F-stat.	0.761949	3.505939	13.01748
Prob(F)	0.00000	0.000548	0.00000
DW Stat.	1.158325	1.559628	1.213225

Interpretation of Results

The relationship between working capital policies and firm profitability is a critical area of study in financial management. Recent findings indicate that a less aggressive working capital investment policy positively contributes to profitability. Firms that allocate more resources to fixed assets tend to achieve higher returns, suggesting that a balanced approach in managing working capital can enhance financial performance.

Impact of Working Capital Investment Policies

A conservative working capital investment policy allows firms to maintain sufficient liquidity while maximizing their asset utilization. This strategy minimizes the risks associated with over-investment in current assets, which can tie up cash that could otherwise be used for long-term growth initiatives. By focusing on fixed asset investments, firms can leverage their resources more effectively, leading to improved profitability metrics such as Return on Assets (ROA) and Return on Equity (ROE).

Aggressive Financing Policies

Conversely, aggressive financing policies that rely heavily on short-term liabilities can adversely affect profitability. Such strategies increase the firm's exposure to liquidity risks, making it challenging to meet immediate obligations during economic downturns or unexpected financial strains. This underscores the importance of adopting conservative financing approaches that prioritize stability and long-term sustainability over short-term gains.

Control Variable Analysis

The analysis of control variables reveals that larger firms and those with lower financial leverage tend to perform better in terms of profitability. Larger firms often benefit from economies of scale, allowing them to operate more efficiently and reduce costs. Additionally, lower financial leverage indicates a more stable capital structure, which can enhance a firm's ability to weather economic fluctuations and maintain consistent profitability.

Comparison with Previous Studies

The findings from this research align with the work of Afza and Nazir (2008), who confirmed that less aggressive working capital policies enhance profitability. Their study emphasizes the need for firms to adopt a balanced approach in managing their working capital.

However, this research contrasts with studies such as Ali and Hassan (2010), which found an inverse relationship between firm size and profitability. Their results suggest that larger firms may not always translate their scale into higher profits, indicating that other factors may influence this relationship. Similarly, Gill et al. (2010) reported no significant

relationship between firm size and profitability, highlighting the complexity of these dynamics.

Furthermore, this study corroborates earlier research by Deloof (2003) and Eljelly (2004), which emphasized the detrimental impact of high leverage on profitability. High levels of debt can strain a firm's resources and limit its ability to invest in growth opportunities, reinforcing the need for prudent financial management.

The empirical analysis concludes that firms in the Nepalese manufacturing sector can enhance profitability by adopting less aggressive investment and financing policies. These findings provide valuable insights for financial managers aiming to optimize working capital management strategies for improved performance.

Conclusion

This study provides a comprehensive analysis of the intricate relationship between working capital policies and firm profitability within the Nepalese manufacturing sector, particularly focusing on three public cement firms over the period from 2011 to 2020. The findings reveal that a less aggressive working capital investment strategy is positively correlated with enhanced profitability. Firms that allocate a larger proportion of their resources to fixed assets rather than current assets tend to experience better financial outcomes, underscoring the importance of strategic asset allocation in driving profitability. Furthermore, the research highlights that aggressive financing policies, characterized by a heavy reliance on short-term liabilities, adversely affect profitability. This finding reinforces the significance of adopting conservative financing approaches that prioritize long-term stability over short-term gains. Additionally, the analysis indicates that larger firms are better positioned to manage their working capital effectively, leading to higher returns. In contrast, excessive financial leverage negatively impacts profitability, emphasizing the need for firms to maintain a balanced capital structure. The study also identifies a synchronization between the aggressiveness of working capital investment and financing policies. Firms pursuing aggressive investment strategies tend to adopt similar aggressive financing approaches, while those with conservative investment policies are more likely to favor conservative financing strategies. This interconnectedness suggests that firms must adopt a holistic approach to working capital management, ensuring alignment between their investment and financing decisions. Overall, these insights contribute significantly to understanding how working capital management can enhance firm performance in an increasingly competitive economic landscape.

References

- Afza, T., & Nazir, M. S. (2007). Impact of aggressive working capital management policies on profitability: A case study of Karachi Stock Exchange. *International Review of Business Research Papers*, 3(5), 270–279. <https://ssrn.com/abstract=1440619>

- Afza, T., & Nazir, S. M. (2008). Working capital approaches and firm's returns in Pakistan. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences*, 1(1), 25–36. <https://hdl.handle.net/10419/187978>
- Ali, W., & Hassan, S. H. (2010). Relationship between profitability and working capital policy of Swedish companies. *Essays.se*. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:351793/FULLTEXT01.pdf>
- Binti Mohamad, R., & Binti Mohd Saad, N. (2010). Working capital management: The effect of market valuation and profitability in Malaysia. *International Journal of Business and Management*, 5(11), 140–147. <https://doi.org/10.5539/ijbm.v5n11p140>
- Deloof, M. (2003). Does working capital management affect profitability of Belgian firms? *Journal of Business, Finance and Accounting*, 30(3 & 4), 573–587. <https://doi.org/10.1111/1468-5957.00008>
- Eljeljy, A. M. A. (2004). Liquidity-profitability tradeoff: An empirical investigation in an emerging market. *International Journal of Commerce and Management*, 14(2), 48–61. <https://doi.org/10.1108/10569210480000179>
- Filbeck, G., & Krueger, T. (2005). Industry-related differences in working capital management. *Mid-American Journal of Business*, 20(2), 11–18. <https://doi.org/doi:10.1108/19355181200500007>
- Gardner, M. J., Mills, D. L., & Pope, R. A. (1986). Working capital policy and operating risk: An empirical analysis. *The Financial Review*, 21(3), 31–31. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6288.1986.tb00695.x>
- Ghosh, M., & Maji, S. G. (2003). Working capital management efficiency: A study on the Indian cement industry. *Vikalpa*, 28(1), 13–26.
- Gill, A., Biger, N., & Mathur, N. (2010). The relationship between working capital management and profitability: Evidence from the United States. *Business and economics journal*, 10(1), 1–9.
- Howorth, C., & Westhead, P. (2003). The focus of working capital management in UK small firms. *Management Accounting Research*, 14(2), 94–111. [https://doi.org/10.1016/S1044-5005\(03\)00022-2](https://doi.org/10.1016/S1044-5005(03)00022-2)
- Imegi, J. C. (2003). Managing work capital in rivers state owned enterprises: Strategic analysis. *International Journal of Business and Common Market Studies*, 2(1), 193–207.
- Long, M. S., Malitz, I. B., & Ravid, S. A. (1993). Trade credit, quality guarantees, and product marketability. *Financial Management*, 22(4), 117–127. <https://hdl.handle.net/20.500.12202/6665>

- Mishra, A. K., & Kandel, D. R. (2023). Examination of Specific Factors of the Form Affecting Profitability of Commercial Banks: A Case from Nepal. *VEETHIKA-An International Interdisciplinary Research Journal*, 9(4), 13–24. <https://doi.org/10.48001/veethika.2023.09.04.002>
- Mishra, A. K., Kandel, D. R., & Aithal, P. S., (2021). Profitability in commercial bank – a case from Nepal. *International Journal of Case Studies in Business, IT, and Education (IJCSBE)*, 5(1), 61–77. <http://doi.org/10.5281/zenodo.4752052>
- Pandey, I. M., & Parera, M. (1997). Working capital management in Sri Lanka. *The Sri Lankan Journal of Management*, 4(2), 124–140. <https://econpapers.repec.org/paper/iimiimawp/wp01425.htm>
- Raheman, A., & Nasr, M. (2007). Working capital management and profitability – Case of Pakistani firms. *International Review of Business Research Papers*, 3(1), 279–300. <https://www.sciepub.com/reference/235481>
- Salawu, R. O. (2007). Capital industry practice and aggressive conservative working capital policies in Nigeria. *Global Journal of Business Research*, 1(2), 109–118. <https://ssrn.com/abstract=1542847>
- Smith, K. (1980). Profitability versus liquidity tradeoffs in working capital management. *Readings on the management of working capital*, 42(1), 549–562.
- Smith, M. B., & Begemann, E. (1997). Measuring association between working capital and return on investment. *South African Journal of Business Management*, 28(1), 1–5. <https://doi.org/10.4102/sajbm.v28i1.783>
- Soenen, L. (1993). Cash conversion cycle and corporate profitability. *Journal of Cash Management*, 13(4), 53–58. <http://hdl.handle.net/11159/1419>
- Weinraub, H. J., & Visscher, S. (1998). Industry practice relating to aggressive and conservative working capital policies. *Journal of Financial and Strategic Decision*, 11(2), 11–18.

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

कुमारी आमा उपन्यासमा नारीसङ्केन्द्रण**डा. अम्बिका अर्याल**

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Dr. Ambika Aryal Email: ambiaryal@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74530>**लेखसार**

प्रस्तुत अध्ययनमा नारीवादी समाख्यानशास्त्रको मूल अवधारणा नारीसङ्केन्द्रणलाई आधार मानी अनुपम रोशीको 'कुमारी आमा' उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ। प्रस्तुत उपन्यासमा नारीसङ्केन्द्रणको स्थिति केकस्तो रहेको छ भन्ने प्राज्ञिक समस्याको निरूपण गर्ने लक्ष्य यस लेखको रहेको छ। यस क्रममा विवेच्य उपन्यासको विश्लेषणका लागि रिमोन केनन र मिकी बलका अवधारणालाई सैद्धान्तिक आधार मानिएको हुनाले यो लेख निगमनात्मक प्रवृत्तिको बनेको छ। पुस्तकालयीय कार्यबाट प्राथमिक तथा द्वितीयक सामग्री सङ्कलन गरी विश्लेषणात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिएको यो लेख गुणात्मक प्रवृत्तिको बन्न पुगेको छ। रोशीको प्रस्तुत उपन्यासमा समाख्याता तथा चरित्रसङ्केन्द्रकका रूपमा नारीको उपस्थिति भएका हुनाले नारीका विचार, भावना, संवेग, स्वभाव, क्रियाकलाप यथार्थ रूपमा प्रस्तुत हुनाका साथै नारीमाथि गरिने विभेदको विरोध एवम् स्वतन्त्र अस्तित्व र पहिचानको खोजीसम्बन्धी सचेतना सङ्केन्द्रीकृत हुनमा थप टेवा पुगेको निष्कर्ष यस लेखले निकालेको छ। नारीमाथि गरिने पितृसत्तात्मक विभेद, लैङ्गिक विभेदको विरोध एवम् स्वतन्त्र अस्तित्व र पहिचानको खोजी जस्ता विषयलाई प्राथमिकता दिने समाख्याता तथा चरित्रसङ्केन्द्रकको उपस्थितिले उपन्यासलाई नारीवादी बनाएको निष्कर्ष समेत यसमा निकालिएको छ। यस्तै प्रस्तुत उपन्यासमा नारीचरित्रसङ्केन्द्रककै माध्यमबाट नारीका हकहितसम्बन्धी धारणा व्यक्त गरिएको हुनाले नारीदमनको विरोध तथा अस्तित्वको खोजीसम्बन्धी नारीवादी चेतना स्वाभाविक एवम् वास्तविक बनेको निष्कर्ष समेत यस अध्ययनको रहेको छ।

शब्दकुञ्जिका : नारीवादी समाख्यानशास्त्र, पितृसत्ता, सङ्केन्द्रक, सङ्केन्द्रण, समाख्याता।

परिचय

अनुपम रोशीद्वारा लिखित उपन्यास *कुमारी आमा* (२०६८) मा नारीचेतनालाई अभिव्यक्त गर्ने समाख्याता एवम् चरित्रसङ्केन्द्रकको उपस्थिति पाइन्छ। यसमा नारीसङ्केन्द्रकका विचारमार्फत नारीका हकअधिकारको माग गरिएका हुनाले नारीवादी प्रवृत्ति सङ्केन्द्रीकृत भएको छ। यसमा नारीका संवेग, संज्ञान, क्रियाकलाप, स्वभाव तथा विचारलाई नारीसङ्केन्द्रकमार्फत प्रस्तुत गरी लैङ्गिक विभेद, पितृसत्तात्मक दमन, यौनशोषण, नारीअस्तित्व तथा अधिकारको दमनजस्ता विषयप्रति प्रश्न उठाइएको छ। यसर्थ यसमा नारीको पहिचान र अस्तित्व, पितृसत्तात्मक दमन तथा हिंसाबाट मुक्ति एवम् नारीको वैयक्तिक अधिकारप्रतिको सचेतना जस्ता नारीचेतना सङ्केन्द्रीकृत भएकाले नारीसङ्केन्द्रणको स्थिति देखिन्छ। नारीवादी समाख्यानशास्त्रले कृतिमा अभिव्यक्त नारीवादी चेतनाको विश्लेषणमा जोड दिन्छ। यसले कृतिमा अभिव्यक्त धारणा कसको केन्द्रीयतामा प्रस्तुत भएको छ भन्ने सन्दर्भको विश्लेषणका लागि सङ्केन्द्रणसम्बन्धी अवधारणाको विकास गरेको छ। सङ्केन्द्रणभित्र सङ्केन्द्रक र सङ्केन्द्रित विषय समाहित हुन्छन्। सङ्केन्द्रणले कृतिमा प्रस्तुत नारीवादी विचारको द्रष्टा “को रहेको छ” वा “कसले देखेको छ” भन्ने कुराको अध्ययन गर्दछ। नारीमाथि गरिने दमन तथा विभेदविरुद्धको सचेतनालाई कसले देखेको छ भन्ने कुराको विश्लेषणबाट त्यस कृतिको सङ्केन्द्रक पहिचान हुन्छ भने नारीदमन र विभेदसम्बन्धी सचेतना कस्ता छन् भन्ने कुराको अध्ययनबाट कृतिमा सङ्केन्द्रीकृत विषयको निरूपण गर्न सकिन्छ। सङ्केन्द्रक समाख्याता तथा चरित्रका रूपमा देखापर्दछन्। यिनीहरूले कृतिकारले जोड दिन खोजेको विषयलाई नै प्रधानताका साथ प्रस्तुत गरेका हुन्छन्। विषयलाई प्राथमिकतामा राखेर हेर्ने समाख्याता वा चरित्र नै सङ्केन्द्रक हुन्। तसर्थ प्राथमिकतामा रहेका विषयले सङ्केन्द्रकको पहिचानमा सहयोग गर्दछ भने सङ्केन्द्रकमार्फत नै कृतिको मूल उद्देश्य फलीभूत हुन्छ। यसर्थ सङ्केन्द्रकको अध्ययनमा सङ्केन्द्रित विषय वा विषयको अध्ययनमा सङ्केन्द्रक सँगसँगै आउने भएकाले यसमा सङ्केन्द्रकलाई मात्र मूल आधार मानेर कृतिको विश्लेषण गरी नारीसङ्केन्द्रणको विश्लेषण एवम् निरूपण गर्न सकिन्छ।

रोशीको प्रस्तुत उपन्यासका बारेमा विभिन्न विद्वानहरूबाट अध्ययन तथा अनुसन्धान हुँदै आएको पाइन्छ। यस क्रममा रजनी ढकाल (२०६९) ले ‘नेपाली नारी उपन्यासमा लैङ्गिकता’ शीर्षकको लेखमा नेपाली नारी उपन्यासकार र उपन्यासको सूची प्रस्तुत गरी लैङ्गिकताको अवधारणाका आधारमा ती उपन्यासको सङ्क्षिप्त अध्ययन गरेको पाइन्छ। उनले रोशीको *कुमारी आमा* उपन्यासमा सधैं पुरुषको भोग्या मात्र नभएर प्राकृतिक रूपमा आफूले पनि पुरुषलाई भोग गर्न सक्ने साहसिक नारी पात्रलाई स्थान दिइएको विचार व्यक्त गरेकी छन्। यस उपन्यासमा महिलाका प्रजनन अधिकार र मातृत्वका विषयमा सशक्त रूपमा आवाज उठेको पाइने उनको कथन छ। यस्तै सुशान्त गुरुङ (२०६९) ले ‘उपन्यास विधाका सन्दर्भमा नेपाली नारीस्रष्टाहरूको उपस्थिति र योगदान’ शीर्षकको लेखमा नेपाली उपन्यासमा नारी उपन्यासको उपस्थितिको अध्ययन गरेका छन्। उनले अनुपम रोशीको *कुमारी आमा* लाई नारीलाई आमा हुन पुरुषको वीर्य भए पुग्ने तर विवाह गर्नुनपर्ने भाव व्यक्त भएको उपन्यास भनी टिप्पणी गरेका छन्। रोशीको प्रस्तुत उपन्यासमा अभिव्यक्त नारीचेतनाका बारेमा गरिएका यी सङ्क्षिप्त अध्ययनले नारीसङ्केन्द्रणमा केन्द्रित भएर अध्ययन भइनसकेको सन्दर्भलाई पुष्टि गर्दै यसको रिक्तता पूर्ण गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई समेत सङ्केत गरेको छ। यसै परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत लेख रोशीको *कुमारी*

आमा उपन्यासमा अभिव्यक्त नारीसङ्केन्द्रणको निरूपणमा केन्द्रित हुन औचित्यपूर्ण र उपयोगी देखिएकाले यहाँ सोही जिज्ञासाको प्राज्ञिक समाधान खोज्ने उद्देश्य राखिएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन नारीवादी समाख्यानशास्त्रीय सिद्धान्तका आधारमा अनुपम रेशीको *कुमारी आमा* उपन्यासको विश्लेषणमा केन्द्रित भएको हुनाले निगमनात्मक एवम् गुणात्मक प्रवृत्तिको बनेको छ। नारीवादी समाख्यानशास्त्रभित्र पनि रिमोन केनन र मिकी बलको नारीसङ्केन्द्रणसम्बन्धी अवधारणालाई मात्र यसमा सैद्धान्तिक आधार मानिएको छ। यसमा विवेच्य कृतिमा प्रस्तुत तथ्यको विश्लेषण गरी नारीसङ्केन्द्रणको पहिचान गर्न पाठविश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ। विवेच्य उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने यससँग सम्बन्धित समालोचनात्मक लेखहरू र नारीवादी समाख्यानशास्त्रसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक कृतिहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। यी सामग्रीहरू पुस्तकालयीय कार्यबाट सङ्कलन गरिएको छ।

सैद्धान्तिक परिचय

नारीसङ्केन्द्रण नारीवादी समाख्यानशास्त्रको अवधारणा हो। यसमा नारीवादले मान्दैं आएको नारीका हकअधिकार र समानतासम्बन्धी अवधारणा कृतिमा कोमार्फत र कसरी सङ्केन्द्रीकृत भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिन्छ। कुनै पनि कृतिमा नारीवादी विचार, मान्यता तथा प्रवृत्ति कसरी सङ्केन्द्रीकृत भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्ने प्रक्रिया सङ्केन्द्रण हो। सङ्केन्द्रणले नारीवादी विचारलाई विषयका रूपमा हेर्छ भने त्यस विषयको प्रस्तोता तथा भोक्ता सङ्केन्द्रक बन्दछ। यसको प्रेक्षकीय वा पाठकीय परिप्रेक्ष्यबाट जाति, वर्ग र ऐतिहासिक सन्दर्भका साथै लैङ्गिकताको पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ (स्ट्याम र अन्य, सन् १९९२, पृ. ८६)। यसैले कुनै पनि कृतिमा समाख्याता, पात्र आदि कसको नजरबाट कृतिको मूल सन्देश वा दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ र त्यसले नारीहरूको अस्तित्व तथा पहिचानको मूल्यलाई कसरी प्रस्तुत गरेको छ भन्ने कुराको अध्ययन नारीवादी समाख्यानशास्त्रमा गर्न सकिन्छ।

सङ्केन्द्रणले नारीको यथार्थ कथाको सम्बन्ध यसको तर्कमूलक तहमा मात्र नभएर 'कसले सिर्जना गरेको हो' भन्ने कुरासँग पनि सम्बन्ध राख्दछ। नारीसङ्केन्द्रणले सिर्जना र तिनमा नारीप्रतिको बुझाइ, भूमिका र नारीको चित्रण भिन्न प्रकारको हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ। सङ्केन्द्रणको उत्पादन सन्दर्भ र उत्पादित तत्त्वहरू नारीवादी समाख्यानको बुझाइमा मुखरित भएको हुन्छ (म्याकहियोरल्याटी, सन् १९९६, पृ. १६३)। तसर्थ सङ्केन्द्रणको अध्ययनबाट नारीवादी प्रवृत्तिको विश्लेषण सहज हुने देखिन्छ।

सङ्केन्द्रण अर्थात् फोकलाइजेसन फोटोग्राफिक र सिनेमाको क्षेत्रबाट लिइएको शब्द हो। यसको पहिलो सैद्धान्तिक चर्चा जेनेटले आख्यानको विश्लेषणका क्रममा गरेका छन्। जेनेटका अनुसार आख्यानको सूचनालाई सीमित पार्ने, नियन्त्रित गर्ने रीतिलाई सङ्केन्द्रण भनिन्छ। चरित्र विशेषको दृष्टिबाट कुनै घटनालाई हेर्ने काम सङ्केन्द्रण हो। को र कसको वा कुन पात्रको हेराइबाट समाख्याताको दृष्टिकोण प्रकट भएको छ अर्थात् कसले देखेको छ भन्ने कुरासँग सङ्केन्द्रण सम्बन्धित देखिन्छ (लवन, सन् २०१७, नेट)। सुसन लन्सरले सङ्केन्द्रणको क्षेत्रलाई नारीवादी दृष्टिबाट व्याख्या गरेकी छन्। उनका अनुसार सङ्केन्द्रण कम्तीमा पनि कुनै

कार्यको सतही वा गहन संरचनाबीच रचना गरिएको हुनुपर्छ (लन्सर, सन् १९८६, पृ. ३४९)। स्लोमिथ रिमोन केननका विचारमा आख्यानको सङ्केन्द्रण विषय र वस्तु दुवैमा हुन्छ। उनका अनुसार आख्यानमा जोमार्फत घटना मुखरित हुन्छ त्यसलाई विषय र विषयका माध्यमबाट जे कुरा मुखरित हुन्छ त्यसलाई वस्तु भनिन्छ। उनले विषयलाई सङ्केन्द्रक र वस्तुलाई सङ्केन्द्रीकृत भनी चर्चा गरेकी छन् (रिमोन केनन, सन् २००५, पृ. ७६)। यसर्थ सङ्केन्द्रणमा यिनै सङ्केन्द्रक र सङ्केन्द्रीकृतको अध्ययन गरिन्छ।

बलले समाख्यानको घटनाको द्रष्टाका रूपमा सङ्केन्द्रकलाई चिनाएको पाइन्छ। उनका अनुसार पाठकले जसका माध्यमबाट आख्यानको घटना देख्दछ वा हेर्दछ उसलाई सङ्केन्द्रक भनिन्छ (बल, सन् २००९, पृ. १४९)। उनले सङ्केन्द्रकको पनि पात्र सङ्केन्द्रक र समाख्याता सङ्केन्द्रक दुईवटा प्रकार उल्लेख गरेकी छन्। उनका विचारमा आख्यानमा पात्र वा चरित्रका माध्यमबाट घटना, वस्तु वा सन्देश प्राप्त भएको अथवा देखिएको छ भने त्यसलाई पात्र सङ्केन्द्रक भनिन्छ र त्यस्ता सङ्केन्द्रक पाठभित्र हुने भएकाले यसलाई आन्तरिक सङ्केन्द्रक पनि भनिन्छ। त्यस्तै आख्यानको घटनाको द्रष्टा अज्ञात रहेको वा समाख्याताबाट घटनाहरू प्राप्त भएको अथवा देखिएको छ भने त्यसलाई समाख्याता सङ्केन्द्रक भनिन्छ र यस्ता समाख्याता पाठबाहिर हुने भएकाले यसलाई बाह्य सङ्केन्द्रक पनि भनिन्छ (बल, सन् २००९, पृ. १५२)। समाख्याता सङ्केन्द्रकमा समाख्याता पाठबाहिर अज्ञात रहने भए पनि आख्यानमा पात्र वा चरित्र धेरै हुने भएकाले चरित्र सङ्केन्द्रक एकभन्दा बढी हुने विचार पनि प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ।

बलका विचारमा सङ्केन्द्रकले जे कुरा वा वस्तु प्रस्तुत गर्दछ अथवा देख्दछ त्यसलाई सङ्केन्द्रीकृत भनिन्छ। उनले सङ्केन्द्रीकृत वस्तु विभिन्न प्रकारको हुने भएकाले यस सन्दर्भमा धेरै चर्चा गरेको पाइँदैन। उनका विचारमा सङ्केन्द्रीकृत विषय पनि सञ्चेतन र असञ्चेतन दुई प्रकारका हुन्छन् (बल, सन् २००९, पृ. १५७)। पात्रका सोचाइ, कल्पना, अनुभव, अनुभूतिहरू पात्र आफैले प्रस्तुत गरेको सञ्चेतन र पात्र आफैले प्रस्तुत नगरेको अवस्थालाई असञ्चेतनका रूपमा चर्चा गरिएको छ। रिमोन केननले सङ्केन्द्रणलाई दृष्टिकोण वा *ग्रिन्स*का रूपमा चर्चा गर्दै यसको संज्ञानात्मक, भावात्मक र वैचारिक अभिमुखीकरणजस्ता विस्तारित पक्षसँग सम्बन्ध हुने बताएकी छन् (केनन, सन् २००५, पृ. ७१)। उनले सङ्केन्द्रणको क्षेत्र व्यापक भएको विचार प्रस्तुत गरेकी छन्। यसरी सङ्केन्द्रणका संज्ञान, भाव, विचार, अनुभूतिजस्ता पक्षहरूलाई नारीवादी दृष्टिबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता नारीवादी समाख्यानशास्त्रको रहेको छ।

नारीवादी समाख्यानशास्त्रले कृतिमा नारीको उपस्थिति र समाख्याताले विभिन्न चरित्रहरूका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेको विचारको अध्ययन गर्दछ। यस क्रममा यसले कृतिमा प्रयुक्त काल, वाच्यत्व र सङ्केन्द्रणको विश्लेषण गर्दछ। सङ्केन्द्रणभित्र यसले सङ्केन्द्रकको उपस्थिति र सङ्केन्द्रीकृत विषयको विश्लेषण गरी नारीवादी प्रवृत्तिको खोजी गर्दछ। यसले सङ्केन्द्रकका रूपमा नारीको उपस्थिति भएको कृतिमा नारीका विचार, भाव, मनोविज्ञान र दृष्टिकोण प्रस्तुत हुने विचार राख्दछ। समाख्याता र पात्रसङ्केन्द्रकको उपस्थिति तथा यी सङ्केन्द्रकका विचार, मानसिकता र क्रियाकलापका माध्यमबाट प्रस्तुत विषयलाई सङ्केन्द्रीकृत विषयका रूपमा यसभित्र अध्ययन गरिन्छ। नारीवादी समाख्यानशास्त्रीय सङ्केन्द्रणले नारीकै पक्षमा प्रस्तुत गरिएको विचारलाई प्राथमिकता दिने गरेको पाइन्छ। यसरी नारीवादी समाख्यानशास्त्रले सङ्केन्द्रक र सङ्केन्द्रीकृतका रूपमा नारीको उपस्थिति, नारीको दृष्टिकोण, नारीवादी सचेतना तथा नारीअस्तित्व र

पहिचानको खोजी गर्दछ। यसै अवधारणा र अभ्यासलाई दृष्टिगत गरी रोशीको *कुमारी आमा* उपन्यासमा प्रयुक्त सङ्केन्द्रणको निरूपण यसमा गरिएको छ।

‘कुमारी आमा’ उपन्यासमा नारीसङ्केन्द्रणको स्थिति

नारीसङ्केन्द्रणले कृतिमा नारीको भूमिका तथा स्थानमा जोड दिन्छ। यसले सङ्केन्द्रक तथा सङ्केन्द्रित विषयमा नारीको केन्द्रीय भूमिकाको अपेक्षा तथा अध्ययन गर्दछ। खासमा कुनै पनि कृतिमा प्रस्तुत विचार वा दृष्टिकोणलाई देख्ने द्रष्टा सङ्केन्द्रक हो। सङ्केन्द्रक एक वा अनेक हुन सक्छन्। समाख्याता तथा पात्रमध्ये एक मात्र नभएर दुवै पनि सङ्केन्द्रक बन्न सक्ने देखिन्छ। पात्र पनि एक वा अनेक सङ्केन्द्रक बन्ने स्थिति रहन्छ। नारीवादी सङ्केन्द्रणभित्र कृतिमा प्रस्तुत नारीवादी सचेतनालाई कसको आँखाबाट हेरिएको छ वा देखिएको छ भन्ने कुराको अध्ययनबाट सङ्केन्द्रकको पहिचान गर्न सकिन्छ। आन्तरिक, बाह्य, एकल, बहुल, समाख्याता, पात्र आदि सङ्केन्द्रकका प्रकारसम्बन्धी अलगअलग मत राखिने परम्परा रहे पनि यसमा पात्र सङ्केन्द्रकसम्बन्धी रिमोन केनन र मिकी बलको मान्यताका आधारमा रोशीको *कुमारी आमा* उपन्यासमा नारीवादी प्रवृत्ति बोक्ने द्रष्टाका रूपमा उपस्थित सङ्केन्द्रकको निरूपण गरिएको छ।

समाख्याता सङ्केन्द्रक

कृतिमा कृतिको केन्द्रीय दृष्टिकोण वा सन्देश कोमार्फत प्रस्तुत भएको हुन्छ सोही व्यक्ति नै सङ्केन्द्रक हो। सङ्केन्द्रक नारीवादी समाख्यानशास्त्रको मुख्य आधार सङ्केन्द्रणको एक पक्ष हो। नारीवादी समाख्यानशास्त्रमा सङ्केन्द्रकसम्बन्धी विभिन्न मतहरू रहेका छन्। समाख्यानशास्त्रले विकसित गरेको सङ्केन्द्रकसम्बन्धी अवधारणालाई आधार मानेर कृतिमा प्रस्तुत नारीविषयको निरूपण गर्न सकिन्छ भन्ने सुसन लन्सरको मान्यता रहेको छ। लन्सरलागत अन्सर न्युनिङ तथा म्याकहियोरल्याटीले पनि नारीवाद र समाख्यानशास्त्रबीचको सम्बन्धलाई विश्लेषण गरेका छन्। सङ्केन्द्रकका सम्बन्धमा जेर्ार्ड जेनेट, मिकी बल, रिमोन केननजस्ता समाख्यानशास्त्रीले विभिन्न विचारहरू प्रस्तुत गरेका छन्। यी समाख्यानशास्त्रीका सङ्केन्द्रकसम्बन्धी अवधारणालाई आधार मानेर नारीविषयको पहिचान गर्न सकिन्छ भन्ने लन्सरको विचार छ। उनको यस विचारलाई आत्मसात गरी समाख्यानशास्त्री मिकी बल र रिमोन केननले अगाडि सारेको समाख्याता तथा पात्रसङ्केन्द्रकसम्बन्धी अवधारणाका आधारमा यसमा नारीवादी सङ्केन्द्रकको पहिचान गरिएको छ।

कृतिमा समाख्यातामार्फत कृतिको केन्द्रीय दृष्टिकोण वा सन्देश प्रस्तुत भएको अवस्थामा समाख्याता सङ्केन्द्रक बनेको हुन्छ। समाख्याता सङ्केन्द्रक संलग्न र असंलग्न प्रवृत्तिका हुन्छन्। म पात्रका रूपमा कृतिभित्रै उपस्थित भएको समाख्याता संलग्न प्रवृत्तिको हो भने समाख्याता पाठबाहिरै रहेको अवस्थामा असंलग्न समाख्याता हुन्छ। संलग्न तथा असंलग्न समाख्याताले कृतिभित्र प्रस्तुत भावना, संवेग, क्रियाकलाप, घटना, पात्रको स्वभाव, मनोदशा, विचार आदि पक्षलाई प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। कृतिमा प्रस्तुत कथाभित्रै समाख्याताको उपस्थिति भएको सन्दर्भमा संलग्न समाख्याताको प्रयोग भएको हुन्छ। यस्तो कृतिमा समाख्याता र चरित्रका बीच साहचर्य सम्बन्ध हुन्छ। यसमा समाख्याताले वैयक्तिक पक्षको समेत वर्णन गरेको हुन्छ। संलग्न समाख्याता भएको कृतिमा समाख्याताले कथाभित्रै रहेर कथा भनिरहेको हुन्छ। समाख्यानशास्त्रीय विश्लेषणमा समाख्याता सङ्केन्द्रकअन्तर्गत रहेर कुनै पनि कृतिमा संलग्न समाख्याताले आफ्ना तथा चरित्रका

वैयक्तिक विचार, भावना, संवेग, मनोदशा र क्रियाकलापलाई कसरी प्रस्तुत गरेको छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्न सकिन्छ।

रोशीको *कुमारी आमा* उपन्यासमा कथाबाहिरै रहेर समाख्याताले पात्रका मानसिकता, विचार, क्रियाकलापलाई प्रस्तुत गर्नुका साथै उपन्यासको वैचारिक दृष्टिकोणलाई समेत प्रस्तुत गरेको हुनाले असंलग्न समाख्याता सङ्केन्द्रकको उपस्थिति पाइन्छ। यस उपन्यासमा समाख्याताले नेपाली समाजमा नारीको अवस्था, पितृसत्तात्मक संस्कारका कारण निर्मित नारीको मानसिकता, त्यसप्रतिको सङ्घर्षका लागि नारीले चालेको कदम तथा प्रस्तुत गरेको विचारलाई विभिन्न पात्रको मानसिकता, विचार तथा क्रियाकलापको वर्णनका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ। यस उपन्यासमा सरगम पात्रको जीवनको टिप्पणी समाख्याताले यसरी गरेको छ : *सरगमको जिन्दगी, त्यो वर्गीय चाहना थियो पूर्ण स्वतन्त्रताको र चुनौती थियो समाज, संस्कार, प्रेम र परम्परागत जीवनशैलीको* (पृ. १७)। समाख्याताको यस कथनले परम्परागत सामाजिक संस्कार परिवर्तनका लागि सरगमले चालेको कदमको मूल्याङ्कन प्रस्तुत गरेको हुनाले यस उपन्यासमा असंलग्न समाख्याता सङ्केन्द्रकको उपस्थिति देखिन्छ। यस्तै यस उपन्यासमा समाख्यातामार्फत पात्रको क्रियाकलाप र त्यसप्रतिको टिप्पणी तथा मानसिक प्रभावलाई *यस्तो परिवेशका एउटा सुन्दर साम्राज्यको सपना बुनेर, आफूभित्रैबाट युद्ध सुरु गरेकी एक विरङ्गनाको एउटा अस्पष्ट कथा र स्पष्ट आकृति छ मेरा आँखाअगाडि। त्यो आकृतिलाई साक्षी राखेर एउटा युगको संरचना तयार गर्न मन लाग्छ। उनको सङ्घर्ष, उनको बलिदान र न्यायिक चेतनालाई जति पढे पनि सिद्धिदैन* (पृ. १९) भन्ने कथनमार्फत प्रस्तुत गरिएको छ। समाख्याताको यस कथनले सरगम जस्ता नारीहरूमा भएको नयाँ समाज र नयाँ युग निर्माणको चाहना र त्यसप्रति जागृत भएको चेतना तथा उसको जीवन सङ्घर्षको मूल्याङ्कन गरी त्यसप्रतिको आफ्नो मानसिकतालाई समेत प्रस्तुत गरेको हुनाले यस उपन्यासमा असंलग्न समाख्याता सङ्केन्द्रक बनेको देखिन्छ।

यस उपन्यासमा समाख्यातामार्फत पात्रको क्रियाकलापलाई प्रस्तुत गरिएको छ। उनीभित्र पनि क्रान्तिको आगो बल्यो, मर्ने र मार्ने खेलमा उनको बेजोड सहभागिता रह्यो। कम्मरमा ग्रिनेड बोकेर मकैं चिउराको भरमा समुन्त नेपालको भविष्य निर्माण गर्न अगाडि बढिन्। ... प्रायः नयाँ आउने साथीहरूलाई प्रशिक्षण दिनुपर्ने र युद्धमा पनि सामेल हुनुपर्ने भएकाले सरगम निकै व्यस्त रहन्थिन् (पृ. २४) भन्ने कथनमा पात्रको क्रियाकलापको वर्णन पाइन्छ। यस कथनमा सरगमको क्रियाकलापलाई देख्ने प्रत्यक्षदर्शीका रूपमा समाख्याताको उपस्थिति देखिने भएकाले असंलग्न समाख्याता सङ्केन्द्रकको प्रयोग देखिन्छ। यस्तै यस उपन्यासमा सरगमको क्रियाकलापलाई समाख्याताले यसरी वर्णन गरेको पाइन्छ : *...एक रात पुरानो दुश्मनीको बदला लिन अरुण र रविन्द्रले बलात्कारको प्रयास गरेपछि सरगमले दुबैलाई गोली ठोकेर सङ्गठनबाट बिदा लिइन्* (पृ. ३६)। यस कथनमा समाख्याताले नारीलाई भोग्याका रूपमा लिने पुरुषले नारीबाट पाएको सजायलाई प्रस्तुत गर्दै सरगममा भएको हिम्मतिलो स्वभाव तथा क्रियाकलापलाई प्रस्तुत गरेको हुनाले यस उपन्यासमा असंलग्न समाख्याता सङ्केन्द्रकको उपस्थिति पाइन्छ।

रोशीको प्रस्तुत उपन्यासमा समाख्याताले सरगममा भएको विद्रोही स्वभावलाई यसरी प्रस्तुत गरेको पाइन्छ : *क्रान्तिकारी राजनीति र लामो जनयुद्धबाट आएकी सरगम निकै विद्रोही स्वभावकी थिइन्। कस्तो जिद्दी, कस्तो निडर* (पृ. ३८)। यस कथनमा सरगम राजनीति र जनयुद्धमा होमिएर आएपछि निडर र विद्रोही

बनेको सन्दर्भलाई समाख्यातामार्फत प्रस्तुत गरिएको हुनाले असंलग्न समाख्याता सङ्केन्द्रक बन्न पुगेको देखिन्छ। यस उपन्यासमा समाख्याताले नेपाली समाजमा नारीहरूको स्थान र उनीहरूप्रति गरिने शोषणप्रतिको मूल्याङ्कन यसरी गरेको पाइन्छ : *वर्षौँदेखि नै महिला समुदायको समुचित प्रतिनिधित्व हुन नसक्नाले उनीहरूको मानवीय संवेदना नै अधोषित रूपमा दयनीय हुँदै आएका छन्, लैङ्गिक विभेदप्रतिको मुक्तिसङ्घर्ष होस् या सामाजिक रुपान्तरणको वर्ग सङ्घर्ष सबैमा महिलाहरू विशेष गरेर यौनशोषित छन्* (पृ. ४७)। समाख्याताको यस कथनमा नारीहरू परम्परादेखिनै दयनीय रूपमा जिउन बाध्य भएको, समाज परिवर्तनका लागि चालिने कदममा समेत नारीहरू नै शोषणमा पर्नेगरेको सन्दर्भमार्फत समाजमा नारीको दमन र शोषणको कारकको मूल्याङ्कन प्रस्तुत गरिएको हुनाले असंलग्न समाख्याता सङ्केन्द्रक बन्न पुगेको देखिन्छ।

रोशीको *कुमारी आमा* उपन्यासमा कथाबाहिरै उपस्थित समाख्याताका माध्यमबाट पात्रका मनोदशा, विचार, क्रियाकलापको वर्णन गरी पात्रका निर्णय तथा साहसिक कदमको प्रशंसा भाव समेत प्रस्तुत भएको पाइन्छ। यस्तै यस उपन्यासमा समाख्याताले पात्रका मनोभाव तथा स्वभाव र क्रियाकलापमाथि टिप्पणी गर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने कार्य समेत गरेको हुनाले असंलग्न समाख्याता सङ्केन्द्रकको उपस्थिति देखिन्छ। यस्तो समाख्याताले पात्रका पीडा तथा सङ्घर्षप्रति सहानुभूति तथा सकारात्मक टिप्पणीसमेत गरी पात्रका विचार तथा क्रियाकलाप र मानसिकतालाई प्रस्तुत गर्नुका साथै नारीको स्वतन्त्र अस्तित्व एवम् पहिचानको माग गरी उपन्यासको नारीवादी विचारलाई समेत प्रस्तुत गर्नमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेको हुनाले असंलग्न समाख्याता सङ्केन्द्रकका रूपमा यस उपन्यासमा उपस्थित भएको देखिन्छ।

चरित्रसङ्केन्द्रक

अनुपम रोशीको *कुमारी आमा* उपन्यासमा सरगम, रोहिणी, रुवी, मायाजस्ता चरित्रहरू सङ्केन्द्रकका रूपमा उपस्थित भएका छन्। यीमध्ये सरगमको उपस्थिति तुलनात्मक रूपमा बढी देखिन्छ। यस उपन्यासमा सरगमको मानसिकता, विचार र क्रियाकलापका माध्यमबाट नेपाली समाजमा नारीको स्थान, नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण, नारीमाथि गरिने सामाजिक, सांस्कृतिक विभेदका कारण नारीमा जागेको वितृष्णा र विद्रोही मानसिकता, नारीहरूको स्वभाव, क्रियाकलाप एवम् भूमिकालाई प्रस्तुत गरिएको छ। यस उपन्यासमा *म तपाईँले जस्तो घरभित्रै बसेर जिन्दगी बिताउन सकिदैनँ आमा, म केही गर्न चाहन्छु* (पृ. २१) भन्ने सरगमको विचारले नारीको हिम्मतिलो स्वभावलाई प्रस्ट पारेको छ। यस्तै यस कथनमा प्रस्तुत सरगमको विचारका माध्यमबाट समाजको अन्यायलाई सहेर घरमै सीमित हुने आमाजस्तो चरित्रभन्दा भिन्न स्वतन्त्र रूपमा कार्य गर्न चाहने नारीसचेतनालाई प्रस्तुत गरिएको हुनाले सरगमलाई चरित्रसङ्केन्द्रक मान्न सकिन्छ।

यस उपन्यासमा *हामी परिवर्तन चाहन्छौँ सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, दार्शनिक रूपमा। अन्त्य गर्न पनि चाहन्छौँ सबै खाले विभेद र असमानताको* (पृ. २७) भन्ने सरगमको विचारले नारीमा जागृत चेतना र परिवर्तनको अपेक्षालाई प्रस्ट पारेको छ। यस कथनमा समाजमा हुने लैङ्गिक मात्र नभएर सबैजसो विभेदको अन्त्यको चाहनालाई सरगमका विचारमार्फत प्रस्तुत गरिएको हुनाले सरगमलाई सङ्केन्द्रक चरित्रका रूपमा लिन सकिन्छ। रोशीको प्रस्तुत उपन्यासमा नारीमाथि समाजले राख्ने सङ्कुचित धारणाका सम्बन्धमा सरगमको मानसिकतालाई प्रस्तुत गरिएको छ। *यो समाज पितृसत्तात्मक सामन्ती संस्कारको सिकार भएको छ, जसका कारण आफूलाई जतिसुकै परिवर्तनशील ठाने पनि, तपाईँ पुरुषहरू यो मान्न तयार हुनुहुन्न कि नारीहरू*

पनि पुरुषसमान हकदार छन् । उनीहरूको पनि आफ्नै खालको जिन्दगी हुनुपर्छ । पूर्ण स्वतन्त्रतापूर्वक बाँच्न पाउनुपर्छ (पृ. ३९) भन्ने सन्दर्भले सोको पुष्टि गरेको छ । सरगमको मानसिकतामार्फत यस कथनमा सामन्ती संस्कारका कारण नारीहरूमा लैङ्गिक समानता नभएको परिस्थितिको चित्रण गरिएको छ । यसमा पितृसत्तात्मक सामन्ती संस्कारको विभेदपूर्ण व्यवहारप्रति नारीमा जागेको चेतना, पुरुषको व्यवहारको मूल्याङ्कन र समाजपरिवर्तनमा नारीस्वतन्त्रताको महङ्गव्यवहारको ध्यानाकर्षण भावलाई सरगमको मानसिकतामार्फत प्रस्तुत गरिएको हुनाले सरगम सङ्केन्द्रक बनेको देखिन्छ ।

सरगमका विचारका माध्यमबाट नारीको वैयक्तिक अधिकारका सम्बन्धमा जागृत चेतनालाई पनि यस उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ । *म यो समाज, यहाँका मान्छेले के भन्छन् भन्ने डरले आफ्नो चाहनालाई त्यसै मर्न दिऊँ ? मेरो जन्मसिद्ध अधिकार हो आमा बन्न पाउनु, के त्यसको कुनै मूल्य छैन ? म कसैकी स्वास्नी हुन चाहन्नँ भने मैले आमा बन्नै नपाउने ?* (पृ. ४८) भन्ने सरगमको कथनले नारीको स्वतन्त्र जीवनप्रतिको भावना तथा समाजप्रतिको विद्रोही स्वभावलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तै नारीहरूको प्रजनन अधिकारप्रतिको स्वतन्त्रता र अस्तित्वप्रतिको सचेतनालाई यसमा सरगममार्फत प्रस्तुत गरिएको हुनाले सरगम यस उपन्यासकी सङ्केन्द्रक चरित्र बनेको छ । यस्तै सरगमले यस उपन्यासमा आफ्नो वैयक्तिक विचार तथा स्वभावलाई प्रस्तुत गरेको छ । *परिवार, समाज, देश, दर्शन, राजनीतिको फगत सिद्धान्त जो आफैँबाट अनियन्त्रित छ । त्यो परिधिभित्र रहेर म जिउन सकिदैनँ, यो मेरो स्वतन्त्रताको कुरा हो, मैले जसरी जिउन चाहे पनि यसमा आपत्ति जनाउनेप्रति मेरो कुनै चासो छैन । म यो प्रतिबन्धमा बाँधिएर जिउन सकिदैनँ* (पृ. ४८) भन्ने सरगमको कथनमा उसको मानसिकता र अठोटलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथनमा नेपाली समाजमा निर्मित सिद्धान्त र विचार अनियन्त्रित भएको सन्दर्भलाई समेत प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथनमा सरगमका मानसिकताका माध्यमबाट समाजको नकारात्मक सिद्धान्तलाई पालना गरेर नारीहरूले नियन्त्रित जीवन बिताउन नसक्ने र आफ्नो अस्तित्व निर्माणका लागि नारीहरू स्वतन्त्र भएर जिउने सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसर्थ सरगमलाई यस उपन्यासकी सङ्केन्द्रक चरित्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा सरगमले सजलसँग गरेको वार्तालापमा नारीमानसिकताको चित्रण भएको छ । ऊ भन्छे : *आफ्नै स्वार्थमा अन्धो पुरुषलाई, स्त्रीहरू एउटा उपभोग्य वस्तु मात्रै लाग्छ भने, हामीले पो किन उनीहरूलाई त्यो भावनात्मक सम्बन्धमा जोडिराख्नुपर्छ ? एउटा उपभोग्य वस्तुभन्दा बढी महङ्गव्य किन दिइराख्नुपर्छ ? स्त्रीहरूले पनि उनीहरूलाई क्षणिक सन्तुष्टिका लागि उपभोग गर्न सक्छ । कुनै पुरुषसँग प्रेम गर्दैन अथवा सम्भोग गर्दैन जिन्दगी उसैको नाममा समर्पित गर्नुपर्छ भन्ने भुटो मान्यता म मान्दिनँ* (पृ. ४९) । सरगममार्फत यस कथनमा प्रस्तुत गरिएको नारीका मानसिकताले पुरुषले नारीलाई उपभोग्य वस्तुका रूपमा मात्र हेरेपछि उनीहरूसँग नारीले भावनात्मक सम्बन्ध राख्नु बेकार भएको विचार प्रकट गरेको छ । यस्तै वैवाहिक सम्बन्ध र प्रजननको प्रयोजन निरपेक्ष रहेको सन्दर्भलाई सरगमको मानसिकतामार्फत प्रस्तुत गरी नारीसचेतना प्रकट गरिएको हुनाले सरगमलाई यस उपन्यासकी सङ्केन्द्रक चरित्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

रोशीको प्रस्तुत उपन्यासमा सरगममार्फत समाजमा पुरुषले गर्ने क्रियाकलाप तथा व्यवहारलाई प्रस्तुत गरिएको छ । ऊ भन्छे : *लोग्नेमान्छेले त भन् आवश्यक्ता पर्छ भने जहाँ जसरी पनि सम्बन्ध राखेका हुन्छन् । किनकि उनीहरूलाई पेट बोक्ने डर हुँदैन । यो समाजले के भन्ला भन्ने सङ्कोच पनि हुँदैन; हुन्छ त केवल पुरुष*

हुनाको घमण्ड। यस्तो परिवेशमा हामीलाई बिहे गरेर परिवर्तन नै हुनुपर्ने किन ? (पृ. ५०)। नारीहरू पाठेघरकै कारणले समाजमा दमनमा परेका सन्दर्भ र त्यस किसिमको दमनप्रतिको विरोध सरगममार्फत प्रस्तुत गरिएको हुनाले सरगम यस उपन्यासमा सङ्केन्द्रक चरित्र बनेको पुष्टि हुन्छ। रिचर्डसँगको वार्तालापमा सरगम भन्छे : हाम्रो समाजमा स्त्रीजातिमाथि हुनेगरेको यौनशोषण निकै भयावह छ, लाज-सरम इज्जतजस्ता कुराहरू आइमाईले नै सम्हाल्नुपर्ने बाध्यता छ। एउटी स्त्रीले बिहे नगरी गर्भ बोकी भने त्यहाँ त्यही स्त्रीको बेइज्जत हुन्छ। त्यसलाई गर्भ बोकाउने पुरुषको कुनै खोज हुँदैन (पृ. ८५)। नारीमाथि संस्कारका रूपमा गरिने विभेद र त्यसबाट परेको असरलाई सरगमको मानसिकतामार्फत यस कथनमा प्रस्तुत गरिएको छ। यस्तै यसमा समाजले समान दोषमा पनि नारीलाई मात्र लाञ्छना लगाउने प्रवृत्तिको विरोध गरिएको छ। यसमा नेपाली समाजमा नारीको स्थान, नारीमाथिको सांस्कृतिक अवधारणाले पर्न गएको असर, त्यसको प्रतिशोधमा नारीमा विकसित स्वभाव तथा क्रियाकलापलाई सरगमका विचार तथा मानसिकतामार्फत प्रस्तुत गरिएको हुनाले उसलाई यस उपन्यासकी सङ्केन्द्रक चरित्रका रूपमा लिन सकिन्छ।

रोशीको प्रस्तुत उपन्यासमा मायाको मानसिकता तथा हिम्मतिलो स्वभावलाई व्यक्त गरिएको छ। बच्चा जन्माएपछि पलायन हुन हाम्रो महिला समुदायलाई स्विकारेर बस्नु मेरो सङ्घर्ष होइन। आइमाईलाई कमजोर ठान्ने पुरुषहरूले यो बुझ्नु जरुरी छ कि महिलाहरू बच्चालाई पेटमा मात्र होइन पिठ्युँमा बोकेर पनि युद्ध गर्न सक्छन् (पृ. २९) भन्ने मायाको कथनले सो कुराको पुष्टि गरेको छ। यस कथनमा राजनीतिमा सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेकी मायाका मानसिकतामार्फत नारीहरूलाई कमजोर ठान्ने प्रवृत्तिको विरोध एवम् नारीहरू प्रजननका कारणले पुरुषसह कार्य गर्न नसक्ने भन्ने सामाजिक सोचलाई चुनौती दिइएको हुनाले मायालाई सङ्केन्द्रकका रूपमा लिन सकिन्छ। यस उपन्यासमा रुवीका मानसिकतामार्फत नारीप्रतिको सैद्धान्तिक सोच र व्यवहारमा भएको पृथक्तालाई प्रस्तुत गरिएको छ। हामी पुरुष-महिलामा कुनै फरक हुँदैन भन्ने सिद्धान्त बोकेका मान्छे, एउटै सिरानी हालेर पुरुषहरूसँग कैयन् रात बिताइयो। त्यो समय जति नै नियन्त्रण गरे पनि यो प्राकृतिक यौनचाहना मान्छेले दबाउन नसक्दो रहेछ। फलस्वरूप म पनि त्यो वासनाको सिकार भएँ (पृ. ३३) भन्ने कथनले सोको पुष्टि गरेको छ। रुवीको यस कथनमा राजनीतिक विचारधारा जति नै आदर्श भए पनि यौनका सम्बन्धमा निर्मित प्राकृतिक नियमलाई कसैले तोड्न नसकेको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ। यसरी नारीका मानसिकतामार्फत नारीउत्पीडन र त्यसप्रतिको सचेतनालाई प्रस्तुत गरिएको हुनाले रुवी यस उपन्यासकी सङ्केन्द्रक चरित्र बन्न पुगेकी छ।

रोशीको प्रस्तुत उपन्यासमा नारी र पुरुषमा संस्कारका नाममा गरिने विभेदजन्य क्रियाकलाप र समाजमा नारीको स्थानप्रतिको नारीमानसिकतालाई रोहिणीमार्फत व्यक्त गरिएको छ। के उसले एक नारीत्व नभएको पत्नीसँग रातभरि तडपेर जिन्दगी गुजार्न सक्थ्यो होला ? म प्रश्न गर्न चाहन्छु यो समाजलाई। के उसले सन्तान नहुने पत्नीको दोष आफ्नो छातीमा समेट्थ्यो होला ? कल्पना गर्नुहोस् त कति विभेद छ महिला र पुरुषबीच ? मेरो चाहनाहरूको कुनै मूल्य थिएन। म सुन्दरको खुसीका लागि खटिएकी एक दासी थिएँ (पृ. १७१) भन्ने कथनमार्फत समाजमा नारीको स्थान र भूमिकाको चित्रण गरिएको छ। रोहिणीको यस कथनमा नपुङ्सक भएर पनि आफ्नो दोषलाई स्वीकार्न नसक्ने पुरुषकै पक्षमा वकालत गर्ने व्यक्ति एवम् परिवार र समाजको सोच तथा व्यवहारप्रति प्रश्नचिह्न खडा गर्दै नारीको अस्तित्वको खोजी गर्न तल्लीन नारीमानसिकतालाई प्रस्तुत

गरिएको छ। यसरी नारीका मानसिकतालाई रोहिणी सङ्केन्द्रकमार्फत प्रस्तुत गरिएको हुनाले रोहिणीलाई यस उपन्यासकी सङ्केन्द्रक चरित्रका रूपमा लिन सकिन्छ।

रोशीको *कुमारी आमा* उपन्यासमा सरगम, रोहिणी, माया, रुवीजस्ता नारीपात्रहरू सङ्केन्द्रक चरित्रका रूपमा उपस्थित भएका छन्। यस उपन्यासमा रोहिणी, माया, रुवी सङ्केन्द्रकहरूको उपस्थिति सरगमका तुलनामा न्यून रहे पनि औपन्यासिक विचार र नारीसचेतना प्रस्तुत गर्नमा यिनीहरूले महद्भूवपूर्ण भूमिका खेलेका छन्। यी सङ्केन्द्रकका विचारमार्फत नेपाली समाजमा नारीको स्थान, नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण, नारीमाथि गरिने सामाजिक तथा सांस्कृतिक विभेदका कारण नारीमा जागेका वितृष्णा र विद्रोही मानसिकता एवम् नारीहरूको स्वभाव, क्रियाकलाप तथा भूमिकालाई प्रस्तुत गरिएको छ। वैवाहिक सम्बन्ध, सन्तान उत्पादन, राजनीतिक संलग्नता आदिमा नारीको स्वतन्त्र निर्णय र साहसिक कदमलाई यी सङ्केन्द्रकका मानसिकताका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ। यस्तै यस उपन्यासमा पितृसत्तात्मक सामाजिक संस्कारले निर्माण गरेको लैङ्गिक विभेद तथा नारीदमनको विरोध गरी नारीको स्वतन्त्र अस्तित्व र पहिचानको मागलाई पात्रका मानसिकता, विचार र क्रियाकलापका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको हुनाले सरगम, रोहिणी, माया र रुवी यस उपन्यासका सङ्केन्द्रक चरित्र बन्न पुगेका छन्।

निष्कर्ष

रोशीको *कुमारी आमा* उपन्यासमा कथाबाहिरै रहेर समाख्याताले पात्रका मानसिकता, विचार तथा क्रियाकलापलाई प्रस्तुत गर्नाका साथै ती पात्रहरूप्रति सहानुभूति प्रकट गरी टिप्पणी तथा मूल्याङ्कन समेत गरेको हुनाले असंलग्न समाख्याता सङ्केन्द्रक बनेको हो। यस उपन्यासमा समाख्याता चरित्रका रूपमा प्रस्तुत नभएर घटनाको प्रत्यक्षदर्शीका रूपमा उभिएको हुनाले असंलग्न समाख्याता सङ्केन्द्रक बनेको छ। यस सङ्केन्द्रकमार्फत नारीका मानसिकता, स्वभाव, समाजमा नारीको स्थानलाई प्रस्तुत गरिएको छ। यस्तै पितृसत्तात्मक सोच र संस्कारप्रतिको नारीको विद्रोही, वितृष्णा तथा त्यसप्रति नारीले चालेको साहसिक कदम, लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताप्रतिको चाहना आदिलाई समेत समाख्याता सङ्केन्द्रकमार्फत प्रस्तुत गरिएको छ। यसले पनि उपन्यासको विचारलाई वास्तविक रूपमा प्रस्तुत गर्नमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेको छ। यस उपन्यासमा प्रस्तुत संलग्न तथा असंलग्न समाख्याताका रूपमा नारीको उपस्थिति रहेको हुनाले नारीका विचार, भाव र संवेदनाको प्रस्तुतिमा यथार्थता भल्किएको छ। यसर्थ समाख्याता सङ्केन्द्रकमार्फत नारीसचेतना प्रस्तुत गरी उपन्यासलाई रोचक र कौतूहलपूर्ण बनाउनमा सहयोग पुगेको छ। यसमा बहुल पात्रहरू सङ्केन्द्रक चरित्रका रूपमा उपस्थित भएका छन्। यी पात्रहरूको विचार, मानसिकता, क्रियाकलाप, संवेगका माध्यमबाट नारीप्रतिको पितृसत्तात्मक सोच, व्यवहार र क्रियाकलाप एवम् यौनशोषणलाई प्रस्तुत गरिएको छ। यस्तै यस उपन्यासमा पात्रहरूकै माध्यमबाट नारीशोषणप्रति नारीको वितृष्णा र सचेतना समेत प्रस्तुत गरिएको हुनाले बहुल चरित्रहरू सङ्केन्द्रक बन्न पुगेका छन्। यी चरित्रसङ्केन्द्रकमा पुरुषपात्रका तुलनामा नारीकै उपस्थिति बढी रहेको छ। यसले नारीसचेतना प्रस्तुत गर्न र उपन्यासको सौन्दर्य निर्माणमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गरेको छ। यसर्थ रोशीको *कुमारी आमा* उपन्यासमा प्रस्तुत समाख्याता तथा पात्रसङ्केन्द्रकले उपन्यासलाई नारीविषयक मात्र नभनाएर कथानकलाई गतिशीलता दिन, चरित्रलाई जीवन्त तुल्याउन, औपन्यासिक विचारलाई सार्थक तुल्याउनका साथै कौतूहल निर्माण गरेको हुनाले उपन्यासको सौन्दर्यवृद्धिमा समेत टेवा पुर्‍याएको छ।

सन्दर्भसामग्री सूची

(क) नेपाली भाषाका सामग्री

गुरुङ, सुशान्त (२०६९), उपन्यास विधाका सन्दर्भमा नेपाली नारीस्रष्टाहरूको उपस्थिति र योगदान, *गरिमा*, ३०(७), पृ. ३९४-४००।

ढकाल, रजनी (२०६९), नेपाली नारी उपन्यासमा लैङ्गिकता, *जुही*, ३२(२), पृ. ४७-५९।

पुडासैनी, वीरेन्द्र (२०६८), विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका आख्यानको आख्यानशास्त्रीय विश्लेषण, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय डीनको कार्यालय, त्रि. वि. काठमाडौं।

पुडासैनी, वीरेन्द्र (२०७०), सङ्केन्द्रणका दृष्टिमा कोइरालाको *नरेन्द्र दाइ* उपन्यास, *गरिमा*, ३१ (१०), पृ. ९४-१०१।

रोशी, अनुपम (२०६८), *कुमारी आमा*, बी. एन. पुस्तक संसार प्रा. लि.।

(ख) अङ्ग्रेजी भाषाका सामग्री

बल, एम./ Bal, M. (2009). *Narratology Introduction of the Theory of Narrative*. Third ed. Trans. Christine van Boheemen. University of Toronto Press.

म्याकहियोरल्याटी, जे. ए./Machiorlatti, J. A. (1996). *Implications of a Feminist Narratology : Temporality, Focalization and Voice in the Films of Julie Dash. Mona Smith and Trinh T. Minh-ha*. Phd thesis. Michigan : wayne state University dissertations. <https://www.digitalcommons.wayne.edu>. 2017 Jun 12.

रिमोन केनन एस./Rimmon-Kenan, S. (2005). *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. Second ed. Routledge.

लन्सर, एस. एस./ Lanser, S. S. (1986). Toward A Feminist Narratology. *Style*. 20(1). <https://www.jstor.org>. Asoj 10. p. 341-363.

लवन, जे./Lawn, J. (2017). Four Characters In Search of A Narrator : Focalization And The Representation Of Consciousness In Under The Volcano. *Studies in Canadian Literature*. 18(2) 1993. <https://www.journals.lib.unb.ca>. Jun 12.

स्टाम आर. र अन्य./Stam, R. & Other's. (1992). *New VocabuaLries in Film Semiotics: Structuralism. Post Structuralism and Beyond*. Routledge.

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

कक्षा आठको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त सुनाइ अभ्यास**उमेश काफ्ले**

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Umesh Kafle

Email: umeshkafle4@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74531>**लेखसार**

प्रस्तुत लेख कक्षा आठको नेपाली (२०८०) पाठ्यपुस्तकमा प्रयोग भएका सुनाइ पाठ र त्यससँग सम्बद्ध अभ्यासमा केन्द्रित छ। भाषिक सिप विकासका लागि पाठ्यपुस्तकमा विभिन्न विधाका पाठ र नमुना अभ्यास राखिएको हुन्छ। त्यही अभ्यासअन्तर्गतको सुनाइ र बोलाइ सिपका लागि तय गरिएका पाठ वा विषय सन्दर्भ र त्यससम्बद्ध अभ्यासको अध्ययन गर्ने उद्देश्यले लेख तयार गरिएको छ। गुणात्मक ढाँचाको अवलम्बन गरी पाठ वा विषयवस्तु विश्लेषण विधिलाई आधार मानी अध्ययन पूरा सम्पन्न भएको छ। सुनाइ पाठ र त्यससम्बद्ध अभ्यासको विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधारका लागि पृथकीकृत र एकीकृत पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको छ। सुनाइ पाठको विश्लेषण गर्दा विषयवस्तुको अपेक्षा, विषयवस्तुको प्रकृति, पाठको लम्बाइ र संरचना, वाचन समय, विधागत संयोजन, प्रश्न प्रकृति र पाठ्यक्रमको अपेक्षालाई आधार मानिएको छ। मुख्य सारमा केन्द्रित पाठको चयन गरी एकालाप प्रकृतिका वर्णनात्मक विषय वा पाठका आधारमा सुनाइ सामग्री चयन गरिएको छ। दोहोरो सञ्चार आधारित सामग्रीको भने न्यून प्रयोग पाइयो। पाठमा प्रयुक्त शब्द र वाक्य संरचनामा पनि विविधता देखिएको छ। औसत २ मिनेट नजिकका पाठको छनोटमा प्राथमिकता दिएको देखियो। विधागत आधारले भने प्रबन्ध विधाका सुनाइ पाठ बढी छन् भने सकेसम्म मूल पाठका आधारमा सुनाइ पाठ छनोट गरिएको पाइयो। सुनाइ र बोलाइको सम्बन्धका आधारमा परीक्षण गर्न खोजिएकाले एकीकृत पद्धतिको प्रयोग गरिएको देखिन्छ भने वस्तुगत प्रकृतिबाट परीक्षण गर्ने केही आधारले भने पृथकीकृत पद्धतिको पनि उपयोग गरिएको देखिन्छ। सैद्धान्तिक आधारले हेर्दा यी दुवै पद्धतिको मान्यतालाई आत्मसात् गरिएको छ। यस अध्ययनको प्राप्तिले भाषा शिक्षण सिकाइसँग सम्बद्ध पाठ्यक्रम निर्माता, पाठ्यपुस्तक लेखक, शिक्षक तथा यस क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने सम्पूर्ण व्यक्तिलाई सहयोग पुग्ने छ।

मुख्य शब्दावली : एकीकृत, गुणात्मक, वाचन, विधागत संयोजन, सुनाइ पाठ

परिचय

प्रस्तुत लेख कक्षा आठको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त सुनाइ अभ्यासको अध्ययनमा आधारित छ। भाषाका सिपहरूको सफल व्यवहार प्रदर्शनका लागि भाषा शिक्षण गरिन्छ। भाषाको पहिलो सिप सुनाइको विकासका लागि नीतिगत र व्यावहारिक पक्षमै विशेष विचार गर्नुपर्छ। “बालकमा सुनाइको राम्रो अनुभव भएमा त्यसले बोलाइ, पढाइ र लेखाइलाई पनि मदत गर्दछ” (अधिकारी र शर्मा, २०५६, पृ. ४२)। भाषाको प्रारम्भिक सिप विकासले अन्य सिपको विकासमा सहयोग गर्ने हुँदा सुनाइ सिपको शिक्षण र परीक्षणमा पनि विचार पुर्‍याउनुपर्छ। भाषा शिक्षणको मुख्य मार्गदर्शन पाठ्यक्रमले गर्दछ भने त्यही पाठ्यक्रमका आधारमा भाषा पाठ्यपुस्तकहरू निर्माण भएका हुन्छन्। ती पाठ्यपुस्तकको मुख्य अपेक्षा भनेको विद्यार्थीलाई भाषिक सिपमा सक्षमता विकास गर्नु हो। पाठ्यपुस्तक निर्माणको सैद्धान्तिक आधार पाठ्यक्रम भए पनि त्यसको कार्यान्वयन तहसम्म पुग्नका लागि पाठ्यपुस्तकले सहयोग गर्दछ। विद्यार्थीले दिनहुँ अभ्यास गर्ने पाठ्यपुस्तकले उनीहरूको सिकाइ अपेक्षा र व्यवहारलाई कसरी समेट्दो भन्ने कुराले पनि विशेष अर्थ राख्दछ। ब्राउन (सन् २००४) ले पनि भाषाका कक्षाकोठामा भाषिक सिपलाई दैनिक रूपमा प्रयोग गरिने कारण त्यसको उचित व्यवस्थापनमा ध्यान दिनुपर्ने बताउनुले यसको गरिमा प्रस्ट हुन्छ। विद्यालय तहमा परिवर्तित पाठ्यक्रमअनुसार पाठ्यपुस्तक निर्माण र प्रयोग भएका छन्। पाठ्यपुस्तकमा विधागत विविधतालाई आधार मानी पाठहरूको संयोजन गरिन्छ र त्यसकै आधारमा नमुना अभ्यासको निर्माण गरिन्छ। हाल विद्यालय तहका पाठ्यपुस्तकमा सुनाइ र बोलाइका अभ्यासहरू स्पष्ट रूपमा राखिएका छन्। पाठमा सुनाइ सामग्री राखी त्यसका आधारमा अभ्यासहरू निर्धारण गरिएका छन्। भाषिक सिप विकासका दृष्टिबाट सुनाइ सामग्री के कस्ता भए भनेर जिज्ञासु व्यक्तिमा कौतूहल बढ्ने गर्दछ। विद्यार्थीले ती सामग्रीबाट के कस्तो सुनाइ दक्षता प्राप्ति गर्न सके भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण रहन्छ।

विद्यालय तहमा वि. सं. २०२८ पछि भाषा पाठ्यक्रम निर्माणमा स्पष्ट आधार तय भई त्यही आधार टेकेर पाठ्यपुस्तक लेखनको अभ्यास हुँदै आएको छ। तत्कालीन पाठ्यक्रममा भाषाका चारओटा सिप सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिपलाई अलग अलग रूपमा उद्देश्य तय गरी शिक्षणमा व्यवस्थित प्रयासको थालनी भएको थियो। पाठ्यक्रमले सिपगत विकासलाई प्राथमिकता दिएपछि त्यसपछिका पाठ्यपुस्तकले पनि यसलाई आत्मसात् गरेका छन्। भाषा पाठ्यक्रमले भाषाका चारओटा सिपलाई स्पष्ट किटान गरे पनि पाठ्यपुस्तकले यस पक्षलाई खासै समेट्न सकेको देखिँदैन। २०७१ को पाठ्यक्रममा आधारित भई तयार गरिएको तत्कालीन कक्षा ९ र १० को पाठ्यपुस्तकमा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइका सिपगत अभ्यास अलग अलग गरी समायोजन गरिएको थियो। वर्तमान सन्दर्भमा आधारभूत तह र माध्यमिक तहमा त्यो प्रकृतिका सिपगत अभ्यास राखिएको छैन। पाठ्यपुस्तकमा सुनाइ र बोलाइ भनेर अलग अभ्यासको समायोजन गरिएको छ। यस बाहेक अन्य अभ्यास चाहिँ पाठका आधारमा शब्दभण्डार, बोध र अभिव्यक्ति, भाषिक संरचना र वर्णविन्यास, सिर्जना र परियोजना गरी विभाजन गरिएको छ। पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले प्रकाशन गरेको कक्षा आठ (२०८०) को नेपाली किताबमा सुनाइ र बोलाइको अभ्यास राखिएको छ। पहिलो वर्ष पाठको बिचमा सुनाइ र बोलाइका अभ्यास राखिएको थियो भने पाठको अन्त्यमा सुनाइका सामग्री राखिएको थियो। त्यसपछिका वर्षमा भने सुनाइ सामग्रीलाई पाविकेले रेकर्ड गरी अनलाइन अपलोड गरेपछि पाठमा सुनाइ परीक्षणसम्बन्धी अभ्यास मात्र राखिएको छ।

विद्यार्थीको श्रुतिबोधको विकासका लागि तयार गरिने सामग्री पनि उपयुक्त र प्रभावकारी हुनुपर्छ । विद्यालय तहमा सुनाइ सिप विकासका लागि अलगगै सामग्री निर्माण गरिएको छ । त्यस सामग्रीका आधारमा विद्यार्थीले मौखिक रूपमा आफ्नो प्रतिक्रिया दिन सक्ने व्यवस्था छ । सुनाइका लागि चयन गरिएका सामग्री वा पाठहरू के कति प्रभावकारी छन् भनेर अध्ययन गर्न आवश्यक छ । पाठ्यक्रमको अपेक्षा अनुकूल निर्माण गरिएका पाठहरूले सुनाइको विकासका लागि गरिने शिक्षण कार्यकलापका लागि सहयोगी हुनुपर्छ नत्र सुनाइ पाठको भूमिका सकारात्मक नहुन सक्छ ।

विद्यालय तहका पाठ्यपुस्तकलाई भाषिक सिप विकासको महत्त्वपूर्ण आधार मानिने कारण यस अध्ययनमा कक्षा आठको नेपाली विषयको पाठ्यपुस्तकलाई आधार मानी सिप विकासको उद्देश्य, सामग्री चयन, विषयवस्तुको वर्णन, रेकर्ड र प्रसारण आदि दृष्टिबाट अध्ययन गर्न आवश्यक देखिएको छ ।

साहित्यको पुनरवलोकन र सैद्धान्तिक ढाँचा

भाषा पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त अभ्यासका सन्दर्भबाट विभिन्न प्रकृतिका अध्ययन भएका छन् । भाषा पाठ्यपुस्तकमा भएका अभ्यासलाई शब्दभण्डार, बोध र अभिव्यक्ति, व्याकरण वा भाषिक संरचना र वर्णविन्यास, सुनाइ र बोलाइ, सिर्जना र परियोजना गरी विभाजन गरिएको छ । विशेषतः विद्यालय तहमा प्रयोगमा रहेका कक्षा ६ देखि १२ सम्मका अभ्यासलाई यही आधारमा समायोजन गरिएको छ । भाषा पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट सुनाइ अभ्यासका सन्दर्भमा त्यसका प्रयोक्ता शिक्षकबाट पनि फरक फरक मत प्राप्त भएको छ । भट्ट र पोखरेल (सन् २०२४) ले गरेको अध्ययनबाट माध्यमिक तहको कक्षा ९ र १० मा राखिएका सुनाइ पाठप्रति अध्यापन गराउने शिक्षकका अभिमतमा सुनाइ पाठ तथा अभ्यासात्मक कार्यकलापहरू विद्यार्थीमा सुनाइ सिप विकासका लागि प्रभावकारी र उपयोगी भएको निष्कर्ष निकालेका छन् । शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता लिई मुख्य आशय निर्माण गरी विश्लेषण गरिएको यस अध्ययनमा सुनाइ पाठप्रतिको धारणा पहिचानका लागि विषयवस्तु, विधागत क्षेत्र र विषय प्रकृति, छनोट र स्तरण, नमुना अभ्यास, शिक्षण र मूल्याङ्कनलाई आधार मानिएको छ । यसरी हेर्दा कक्षा आठका लागि समावेश गरिने सुनाइ पाठमा पनि यी पक्षलाई आधार मानी अध्ययन गर्न सकिन्छ । त्यस्तै गरी काफ्ले (सन् २०२३) को अध्ययनले माध्यमिक तहमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरू सुनाइ सिप परीक्षणमा सचेत भए पनि प्रयोगात्मक तहमा एकरूपता हुन नसकेको तथ्य उजागर गरेका छन् । यस अध्ययनमा सुनाइ सिप परीक्षणका लागि साधन र पद्धतिमा शिक्षकलाई मार्गदर्शन हुन नसकेको निष्कर्ष निकालिएको छ । सुनाइ सिप परीक्षणका लागि मौखिक अभिव्यक्ति तथा श्रुतिलेखन र श्रुतिबोधलाई आधार मान्नुपर्ने तथ्य प्रस्तुत गरिएको छ । सुनाइ सिपका लागि सामग्री चयन र त्यसको प्रयोगका सन्दर्भमा सचेत रहनुपर्ने कुरा उल्लिखित अध्ययनले देखाएका छन् । प्रस्तुत लेखमा पनि सुनाइ पाठमा प्रयुक्त विषय सन्दर्भलाई आधार मानिएको छ ।

भाषा पाठ्यपुस्तकमा भएका व्याकरण अभ्यासले विद्यार्थीको भाषिक सक्षमता प्राप्तिमा सहयोग गर्दछ । विशेषतः व्याकरणलाई लेखाइ र मानक प्रयोगका आधारमा विवेचना गरिए पनि यसले भाषाका चारऔंटे सिपमा सफल बनाउन सहयोग गर्दछ । यस आधारले हेर्दा पाठ्यपुस्तकमा प्रयोग भएका व्याकरणका अभ्यासले भाषाका कुन सिपमा प्राथमिकता दियो भनेर चाहिँ अध्ययन भएको छैन । तिमिल्सिना (सन् २०२०) ले कक्षा ८ को नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त कार्यमूलक व्याकरणका विषयवस्तुहरूलाई पाठ्यक्रमअनुरूपता,

छनोट र स्तरण, पाठसँगको सम्बद्धता र कार्यमूलकता तथा उदाहरण र प्रयोग अभ्यासका आधारमा विश्लेषण गरे पनि सुनाइ पाठमा केन्द्रित भएर अध्ययन गरेका छैनन्। खनिया (सन् २०२२) ले कक्षा दसको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकको व्याकरण अभ्यासको अध्ययन गरेर व्याकरणका अधिकांश पाठ्यांशलाई मूल पाठसँग नजोडिनु शैक्षणिक दृष्टिले पाठ्यपुस्तकको कमजोरी रहेको तथ्य प्रस्तुत गर्दै व्याकरणलाई पाठकेन्द्रित अध्ययनतर्फ झुकाव राखिएको छ।

भाषा पाठ्यपुस्तकमा राखिएका सिपगत अभ्यासको एकअर्का सिपसँग सम्बन्ध रहेको हुन्छ। कक्षा आठको पाठ्यपुस्तकमा पनि सुनाइ र बोलाइका अभ्यासलाई एकसाथ प्रयोग गरिनुबाट यस कुराको पुष्टि हुन्छ। काफ्ले (सन् २०२१) ले २०७४ सालमा प्रकाशित कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा सुनाइ अभ्यास १८.३६ प्रतिशत रहेको र सिपगत प्राथमिकताका दृष्टिले सुनाइ सबैभन्दा पछाडि रहेको निष्कर्ष निकालेका छन्। उनले त्यस अध्ययनमा बोलाइ अभ्यासलाई उच्चारण, शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोग, विचार वा तर्कसम्बन्धी, मौलिक वा सिर्जनात्मक वर्णनसम्बन्धी, वाचनसम्बन्धी, कुराकानी, संवाद र अभिनयसम्बन्धी, छलफलसम्बन्धी, बोधात्मक प्रश्नोत्तरसम्बन्धी गरी विभाजन गरेका छन्। यस अध्ययनले पनि सुनाइ सिपको अभ्यासका लागि केही आधार तय गरेको छ। त्यस्तैगरी घिमिरे (सन् २०२३) को अध्ययनमा सिपगत समग्रताका आधारमा कक्षा नौको पाठ्यपुस्तकका सुनाइ र बोलाइ अभ्यास पाठ अनुकूल भएको निष्कर्ष निकालिएको छ। यस अध्ययनमा पनि सुनाइ र बोलाइका अभ्यासमा कम प्राथमिकता दिइएको तथ्य प्रस्तुत गर्दै त्यसका लागि सिपगत आधारमा प्रश्नहरूलाई अलग अलग राखी सिकाइको तहगत सन्तुलनमा ध्यान दिनुपर्ने सुझाव दिइएको छ। आचार्य (२०८१) को अध्ययनमा समावेशिताको दृष्टिले कक्षा नौको नेपाली पाठ्यपुस्तकको अध्ययन गर्दै भाषा पाठ्यपुस्तक सिपकेन्द्रित भएको तथ्य प्रस्तुत गरिएको। यस अध्ययनमा पाठ्यपुस्तकका पाठ वा विषयवस्तु भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक दृष्टिले विविधता हुन नसकेको निष्कर्ष निकालिएको छ। यस अध्ययनले सुनाइ पाठका विषयवस्तुलाई समावेशिताका दृष्टिले पनि हेर्न सकिने आधार दिएको छ।

पाठ्यपुस्तकमा प्रयुक्त प्रश्न र त्यसको अपेक्षाले पनि भाषिक सिपको विकास र परीक्षणमा प्रभाव पार्दछ। परीक्षकले कस्तो प्रकृतिको प्रश्न सोध्ने र त्यसका आधारमा के कस्ता पक्षको लेखाजोखा गर्ने भन्ने विषयमा छलफल हुने गरेको छ। फल्चर र डेभिड्सन (सन् २०११) ले भाषिक परीक्षणका लागि उपयोग गरिने प्रश्न घटना वा सन्दर्भबाट निर्देशित हुनुपर्ने विचार राखेका छन्। यदि प्रश्न त्यो प्रकृतिको हुने हो भने सुनाइ पाठ घटना वा सन्दर्भ जनाउने खालको हुनुपर्छ। सुनाइको पृथकीकृत पद्धतिबाट परीक्षण गर्दा विषयगत प्रकृतिका प्रश्न नसोधी वस्तुगत प्रकृतिका प्रश्न सोध्नुपर्छ। उल्लिखित पुनरवलोकनका आधारमा कक्षा आठको सुनाइ पाठको विश्लेषणका लागि सैद्धान्तिक र व्यावहारिक पक्षमा मार्गदर्शन प्राप्त भएको छ।

विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख गुणात्मक ढाँचामा आधारित भई तयार गरिएको छ। गुणात्मक ढाँचाअन्तर्गत पाठ वा विषयवस्तु विश्लेषणको पद्धतिलाई अवलम्बन गरिएको छ। से र स्यानन (सन् २००५) ले गुणात्मक पद्धतिअन्तर्गत विषयवस्तु विश्लेषणका लागि परम्परित, निर्देशित र योगात्मक ढाँचालाई अगाडि सारेका थिए। पाठभित्रकै सन्दर्भ वा आशयलाई आधार मानी अध्ययन गरिएकाले यस ढाँचा उपयुक्त छ। यसरी विश्लेषण

गर्दा आगमनात्मक र निगमनात्मक तरिकालाई अपनाउन सकिन्छ। यस अध्ययनमा आगमनात्मक तरिकालाई बढी आधार मानिएको छ। यसका लागि सर्वप्रथम २०८० सालमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट प्रकाशन गरिएको कक्षा आठको नेपाली पाठ्यपुस्तकलाई अध्ययनको क्षेत्र मानिएको छ। यसमा कक्षा आठको नेपाली विषयको सुनाइ पाठ र त्यससम्बद्ध बोलाइ सिपको अभ्यासको अध्ययनलाई प्राथमिकता दिइएको छ। पाठ्यपुस्तकमा सुनाइ अभ्यासलाई समावेश गरिएको र यसको अध्ययन पनि महत्त्वपूर्ण भएकाले पाठभित्रका अन्य अभ्यासलाई नलिई सुनाइ पाठ र त्यसभित्रको सुनाइ र बोलाइ अभ्यासलाई यस अध्ययनका लागि छनोट गरियो। यस अध्ययनमा सुनाइ पाठ र त्यसभित्रका अभ्यास विश्लेषणका लागि साधारण आशय निर्माण गरियो र त्यसकै आधारमा पाठका आवश्यक पक्षलाई मुख्य आशय निर्माण गरियो। यस आशयका आधारमा सबै क्षेत्रको अध्ययन हुन सक्ने गरी त्यसको स्थिरतालाई ध्यान दिइयो। त्यही आधारमा तथ्य प्रस्तुत गरी प्राप्ति वा परिणाम देखाइयो र पुनवलोकनका पक्षलाई आधार मानी प्रशस्त छलफल गरी अध्ययनलाई निष्कर्षमुखी बनाइयो।

नतिजा

यस अध्ययनमा मुख्यतः सुनाइ सिपका अभ्यासको विश्लेषणका लागि विषयवस्तुको अपेक्षा, विषयवस्तुको प्रकृति, भाषिक संरचना, वाचन, विधागत संयोजन, प्रश्नप्रकृति र पाठक्रमको अपेक्षाको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ:

विषयवस्तुको अपेक्षाका आधारमा

सुनाइ सामग्रीमा प्रयोग गरिएका विषयवस्तुको अपेक्षाका आधारमा सार प्राप्ति, तर्कको अनुसरण र वक्ताको मनोवृत्ति गरी विश्लेषण गरिएको छ। ह्युजेज (सन् २०१०) ले पनि यही पक्षका आधारमा सुनाइको विश्लेषण गर्न सक्ने बताएका थिए। खनिया (सन् २०१३) ले पनि यिनै पक्षमा जोड दिएका छन्। सुनाइ सिपको परीक्षण गर्दा विद्यार्थीबाट सार वा मुख्य भावको प्राप्तिको अपेक्षा गरिएका सुनाइ सामग्रीमा 'क्षेत्रप्रताप अधिकारी', 'एटिएम कार्ड', 'केरा खेती', 'रुख', 'राष्ट्र बैंक', 'राष्ट्रिय विभूति अरनिको', 'वसन्त', 'कृषिको महत्त्व', 'सिरुवा पर्व' र 'सञ्चार माध्यमको प्रयोग' रहेका छन्। सार प्राप्ति र मनोवृत्तिको पहिचानको अपेक्षा गरिएकामा 'प्रश्नोत्तर', 'नयनको पछुतो' रहेका छन्। 'कर्तव्यप्रतिको कर्णको निष्ठा' सुनाइ पाठमा सार प्राप्ति र तर्कको अपेक्षा राखिएको छ। 'जीवनजत्तिकै नजिक', 'समीक्षाको सफलता', 'डाक्टर' र 'पञ्चतन्त्र कथाको परिचयमा वक्ताको मनोवृत्तिको पहिचान गर्ने अपेक्षा राखिएको छ। यस आधारमा सुनाइका छनोट गरिएका पाठको बढी भुकाव मुख्य आशय वा सारप्राप्तिको पहिचानमै केन्द्रित देखिन्छ। साहित्यिक विधाबाट वक्ताको मनोवृत्ति पहिचान गर्ने पाठ चयन गरिए पनि तर्कको अनुसरण गर्ने पाठ राखिएको देखिएन। अधिकारी (२०६७) ले सामान्य, विश्लेषणात्मक र मनोरञ्जनात्मक सिपको विकास हुने गरी विद्यार्थीलाई अभ्यास गराउनुपर्ने बताएका थिए। यस आधारमा सुनाइ सिपका लागि निर्माण गरिएका पाठ वा सन्दर्भलाई कुन अपेक्षाले प्रस्तुत गरिन्छ भन्ने कुराले मुख्य अर्थ राख्दछ। पौडेल (२०७९) ले पनि अर्थगत गहन श्रुतिबोध अभ्यासका लागि बोध प्रश्नोत्तर, सारांश कथन र लेखन, तर्कपूर्ण समस्या समाधानजस्ता पक्षमा जोड दिएका छन्। विद्यार्थीलाई सुनाइबाट विविध पक्षको विकासलाई सहयोगी पाठको चयन हुन नसकेको पाइयो। यस आधारमा हेर्दा सुनाइ पाठको छनोट गर्दा तर्क र वक्ताको मनोवृत्तिको लेखाजोखा गर्न सकिने खालका पाठको छनोट गरिनुपर्छ।

विषयवस्तुको प्रकृतिका आधारमा

सुनाइ अभ्यासमा प्रयोग गरिएका पाठलाई एकालाप वा विषयवस्तुको एकोहोरो वर्णन, कुराकानी वा बहुसहभागिता, उद्घोषण, कुराकानी वा व्याख्यान, निर्देशन, शिक्षण गरी विभाजन गरिएको छ। ह्युजेज (सन् २०१०) ले अगाडि सारेका पाठका प्रकारमा पनि यही कुरा उल्लेख गरिएको छ। यस आधारमा कक्षा आठको सुनाइ अभ्यासका पाठलाई हेर्दा 'एटिएम कार्ड' पाठ निर्देशनसँग सम्बन्धित छ भने बाँकी सबै सुनाइ अभ्यासका पाठहरू एकालाप वा विषयवस्तुको एकोहोरो वर्णनमा आधारित छन्। सुनाइ सिपको सम्बन्ध बोलाइसँग हुन्छ। विद्यार्थीलाई सुनाइ सिपको विकास लागि निर्माण गरिएका सामग्री पनि बोलाइका गुणबाट निर्देशित हुन आवश्यक छ। सुनाइ पाठका लागि दोहोरो सञ्चार वा सम्प्रेषणसँग सम्बन्धित सामग्री बढी उपयोगी हुन्छ। विद्यार्थीका वैयक्तिक जीवन निर्वाहका सन्दर्भमा आवश्यक सामग्रीका आधारमा सुनाइ अभ्यास गराउँदा उपयुक्त हुन्छ। सुनाइ सिपको परीक्षणका लागि बोलाइ सिपको आधार मानिएको तर पाठजति सबै पढाइका लागि उपयुक्त देखिनुले भाषिक सिप अनुकूलका सामग्री चयन हुन नसकेको देखियो। "प्रारम्भिक कक्षाका शिक्षण सिकाइ कार्यकलापहरू सुनाइ र बोलाइका माध्यमद्वारा नै सम्पन्न हुन्छन् र उक्त कक्षाहरूको बोध र अभिव्यक्तिसम्बन्धी आवश्यकता पूर्ति गर्ने उपायका रूपमा सुनाइ र बोलाइ अपरिहार्य पक्ष हुन्छन्" (अधिकारी, २०६७, पृ. ३३)। यस कारण सुनाइका विषयवस्तु बोलाइ सिपका आधारमा निर्देशित हुन पनि आवश्यक छ।

पाठको लम्बाइ र संरचनाका आधारमा

सुनाइका लागि प्रयोग गरिएका पाठलाई शब्द सङ्ख्या र वाक्य सङ्ख्याका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। सुनाइका लागि प्रयोग गरिएका पाठको लम्बाइको समानता असमानता पहिचान गरिएको छ।

तालिका १

पाठको लम्बाइ र संरचनाका आधारमा सुनाइ पाठ

सुनाइ पाठ	शब्द सङ्ख्या	वाक्य सङ्ख्या
प्रश्नोत्तर	८५	
नयनको पछुतो	२७३	३७
क्षेत्र प्रताप अधिकारी	१६९	१५
एटिएम कार्ड	१७७	१८
केरा खेती	२६३	२२
कर्तव्यप्रति कर्णको निष्ठा	१८५	१६
जीवनजत्तिकै नजिक	२५८	२९
रुख	५५	
राष्ट्र बैङ्क	१३७	११

समीक्षाको सफलता	१२२	१५
डाक्टर	२४७	२७
राष्ट्रिय विभूति अरनिको	१८४	२०
वसन्त	५६	
कृषिको महत्त्व	२३५	१८
सिरुवा पर्व	१५८	१६
सञ्चार माध्यमको प्रयोग	२००	१३
पञ्चतन्त्र कथाको परिचय	१७८	१६

माथिको तालिकाको आधारमा सुनाइ पाठको संरचनागत पक्षमा विविधता देखिएको छ । शब्द सङ्ख्याका आधारमा सबैभन्दा कम 'रुख' पाठ देखिएको छ । त्यसपछि क्रमशः 'वसन्त' र 'प्रश्नोत्तर' पाठ रहेका छन् । यस आधारले हेर्दा कविता क्षेत्रका सुनाइ पाठ सबैभन्दा सङ्क्षिप्त रहेको पुष्टि हुन्छ । १०० शब्दभन्दा कम रहेको विधा कविता देखियो । २०० शब्दसम्मका पाठ 'क्षेत्रप्रताप अधिकारी', 'एटिएम कार्ड', 'कर्तव्यप्रतिको निष्ठा', 'राष्ट्र बैङ्क', 'समीक्षाको सफलता', 'राष्ट्रिय विभूति अरनिको', 'सिरुवा पर्व', 'सञ्चार माध्यमको प्रयोग' र 'पञ्चतन्त्रको कथा' रहेका छन् । धेरैजसो सुनाइ पाठ यही भित्रकै छन् । २०१ भन्दा माथिका सुनाइ पाठमा 'नयनको पछुतो', 'केरा खेती', 'जीवनजित्तिकै नजिक', 'डाक्टर', 'कृषिको महत्त्व' रहेका छन् । यो शब्द सङ्ख्या सुनाइ पाठका लागि अलि बढी नै हो । वाक्य संरचनाका दृष्टिले पद्य विधाको विश्लेषण गरिएको छैन । वाक्य संरचनाका आधारमा सबैभन्दा कम ११ वाक्य छ भने सबैभन्दा धेरै ३७ वाक्यसम्म छ । यस तथ्यले सुनाइका लागि प्रयोग गरिएका पाठको आयतन एउटै देखाउँदैन । कति वाक्य वा कति शब्दसम्मको सुनाइ उपयुक्त हुन्छ भन्ने कुरा यस तथ्यबाट पुष्टि गर्न गाह्रो छ तथापि प्रबन्ध विधाका पाठको बोधका लागि १५० शब्दसम्म प्रचलित भएकाले सुनाइका लागि पनि त्यसकै सेरोफेरोलाई आधार मान्न सकिने देखियो । नेपाली भाषामा एक अक्षरीदेखि सात आठसम्म (अभ धेरै नि छन्) अक्षरहरू छन् । त्यही आधारले मात्र शब्द र वाक्यको पहिचान गर्न गाह्रो छ । नेपाली भाषाको संरचनागत वैशिष्ट्यले पनि केही कुरामा प्रभाव पारेको हुन्छ । प्रत्येक वाक्यमा प्रयोग गरिएका शब्दसङ्ख्यामा पनि प्रशस्त विविधता छ । यसर्थ कक्षा आठको सुनाइमा पाठलाई संरचनाका दृष्टिले पनि एकरूपता बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।

वाचन समयका आधारमा

विद्यालय तहको कक्षा आठको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका सुनाइ पाठलाई पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले आदर्श वाचनसहित रेकर्ड गराएर अनलाइन उपलब्ध गराएको छ । यही रेकर्डेड सामग्रीको आधारमा भाषा शिक्षकले कक्षाकोठामा बोलाइ सिपमार्फत सुनाइ सिपको अभ्यास गराउन सकिने अवस्था छ । पाविकेले सुनाइ पाठको रेकर्ड गर्दा प्रारम्भमा केही धुन र त्यसपछि पाठ सङ्ख्या, पाठ शीर्षक वाचन गरेको छ । मुख्य पाठको वाचनपछि पनि केही धुन बजाएर समापन गरेको छ । पाविकेले रेकर्ड गराएको सामग्रीको आधारमा सुनाइ पाठको विश्लेषण यसप्रकार गरिएको छ :

तालिका २

वाचन समयका आधारमा सुनाइ पाठ

सुनाइ पाठ	वाचन समय			समग्र रेकर्ड समय
	प्रारम्भ	पाठ वाचन	समापन धुन	
प्रश्नोत्तर	१२ से.	१.३६ से.	७ से.	१.५५ से.
नयनको पछुतो	११ से.	२.२६ से.	७ से.	२.४४ से.
क्षेत्र प्रताप अधिकारी	८ से.	१.५१ से.	५ से.	२.०४ से.
एटिएम कार्ड	९ से.	१.४७ से.	७ से.	२.०३ से.
केरा खेती	७ से.	१.३१ से.	४ से.	२.४२ से.
कर्तव्यप्रति कर्णको निष्ठा	११ से.	१.३५ से.	७ से.	१.५३ से.
जीवनजत्तिकै नजिक	११ से.	२.३० से.	७ से.	२.४८ से.
रुख	१२ से.	०.४३ से.	७ से.	१.०२ से.
राष्ट्र बैंक	९ से.	१.१६ से.	४ से.	१.२९ से.
समीक्षाको सफलता	९ से.	१.२४ से.	७ से.	१.४० से.
डाक्टर	११ से.	२.७ से.	७ से.	२.२५ से.
राष्ट्रिय विभूति अरनिको	९ से.	१.५४ से.	४ से.	२.०७ से.
वसन्त	१२ से.	०.५८ से.	८ से.	१.१८ से.
कृषिको महत्त्व	९ से.	२.२५ से.	७ से.	२.४१ से.
सिरुवा पर्व	८ से.	१.३६ से.	४ से.	१.४८ से.
सञ्चार माध्यमको प्रयोग	१० से.	१.५५ से.	६ से.	२.११ से.
पञ्चतन्त्र कथाको परिचय	१० से.	१.३२ से.	७ से.	१.४९ से.

तालिका २ का आधारमा हेर्दा सुनाइ पाठको प्रारम्भ भाग र समापन भागका सबैजसो पाठमा समानता देखियो । पाठको सुरुमा बच्चे धुन सबै पाठमा समान छ । सामान्य ४ सेकेन्ड धुन बजाइएको छ र त्यसपछि सुनाइ पाठको सङ्ख्या, शीर्षक र लेखकको नाम वाचन गरिएको छ । सुनाइ पाठको शीर्षकको लम्बाइ र लेखकका नामको लम्बाइले केही पाठलाई १२ सेकेन्डसम्म लागेको छ नत्र धेरैजसो पाठ ९ सेकेन्डको सेरोफेरो छ । समापन भागको धुनमा भने ४ सेकेन्डदेखि ८ सेकेन्डसम्मको छ । यो पाठको अन्त्यसँग सम्बन्धित भएकाले सबैलाई एउटै समय दिन सक्ने अवस्थालाई पाविकेले ध्यान दिन नसकेको देखियो । मूल सामग्री वाचनका

दृष्टिले सबैभन्दा कम ४३ सेकेन्डको रुख पाठ देखियो भने सबैभन्दा धेरै जीवनजत्तिकै नजिक सुनाइ पाठलाई २ मिनेट ३० सेकेन्ड लागेको पाइयो । धेरैजसो पाठको वाचन समय २ मिनेटको सेरोफेरो देखियो । यस तथ्यका आधारमा हेर्दा २ मिनेट आसपासको सुनाइ पाठलाई अपनाएको पाइयो । वाचन व्यक्तिको गति र रेकर्डको प्राविधिक पक्षले पनि केही प्रभाव पारेको देखियो तथापि सुनाइ पाठको रेकर्ड र वाचनको औसत समयलाई आधार मान्दा २ मिनेटका नजिक रहेका सामग्रीलाई उपयोग गर्न सकिने देखियो । सुनाइ सामग्रीको रेकर्डको प्रारम्भ र अन्त्यमा पनि पाठमा गर्नुपर्ने अभ्यासका बारेमा सङ्केत गर्न सकिएको भए प्रभावकारी हुने थियो ।

विधागत संयोजनका आधारमा

विधागत संयोजनका आधारमा कविता, कथा (लघुकथासमेत), जीवनी, प्रबन्ध, मनोवादलाई समेटिएको पाइयो । यस आधारमा सुनाइ पाठका विधागत संयोजन हेर्दा कविता विधाअन्तर्गत 'प्रश्नोत्तर', 'रुख', 'वसन्त' गरी तीनओटा विधा छनोट गरिएको छ । त्यस्तै गरी कथा विधाअन्तर्गत 'नयनको पछुतो', 'कर्तव्यप्रतिको निष्ठा', 'डाक्टर' (लघुकथा), 'पञ्चतन्त्र कथाको परिचय' (लघुकथा) चारओटा विधा राखिएको छ । जीवनी विधाअन्तर्गत 'क्षेत्रप्रताप अधिकारी', 'जीवनजत्तिकै नजिकै', 'राष्ट्रिय विभूति अरनिको' गरी तीनओटा विधा राखिएको छ । त्यस्तै गरी प्रबन्ध विधामा 'एटिएम कार्ड', 'केरा खेती', 'राष्ट्र बैङ्क', 'कृषिको महत्त्व', 'सिरुवा पर्व' र 'सञ्चार माध्यमको प्रयोग' गरी छओटा पाठ राखिएको छ । मनोवादअन्तर्गत 'समीक्षाका सफलता' सुनाइ पाठ राखिएको छ । यस आधारमा हेर्दा सबैभन्दा बढी प्रबन्ध विधालाई छनोट गरिएको पाइयो । सुनाइ पाठको विधा छनोटमा मुख्य प्राथमिकता मूल पाठलाई नै मानेको देखियो । सबैभन्दा बढी मूल पाठ जुन विधाको छ, सुनाइ पाठ पनि त्यही विधाको राखिएको छ । सञ्चार क्षेत्रमा प्रयोग हुने तथा व्यावहारिक जीवनमा उपयोग कुराकानी, संवाद लगायत औपचारिक कार्यक्रममा उपयोग गरिने भाषिक सन्दर्भ छनोट गर्न सकेको भए अझ प्रभावकारी हुने थियो ।

प्रश्न प्रकृतिका आधारमा

सुनाइ पाठको श्रवणपछि त्यसको शिक्षण परीक्षणको अभ्यासका लागि मौखिक माध्यमलाई आधार मानी प्रश्नहरू राखिएका छन् । त्यही आधारले पाठपुस्तकभित्र सुनाइ र बोलाइ अभ्यास भन्ने उपशीर्षक दिएर नमुना अभ्यासको संयोजन गरिएको छ । सुनाइ पाठ र ती पाठमा समावेश गरिएका प्रश्न प्रकृति र तिनका सङ्ख्यालाई यसप्रकार प्रस्तुत गरिन्छ :

तालिका ३

प्रश्न प्रकृतिका आधारमा सुनाइ पाठ

सुनाइ पाठ सङ्ख्या	प्रश्न प्रकृति	
	पहिलो प्रश्न	दोस्रो प्रश्न
१	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा	सङ्क्षिप्त प्रश्न १ ओटा
२	खाली ठाउँ भर्ने प्रश्न ४ ओटा	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न २ ओटा

३	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा	सङ्क्षिप्त प्रश्न १ ओटा
४	ठिक बेठिक प्रश्न ४ ओटा	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा
५	ठिक बेठिक प्रश्न ४ ओटा	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा
६	खाली ठाउँ भर्ने प्रश्न ४ ओटा	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा
७	ठिक बेठिक प्रश्न ४	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा
८	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा	सङ्क्षिप्त प्रश्न १ ओटा
९	खाली ठाउँ भर्ने प्रश्न ४ ओटा	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा
१०	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा	सङ्क्षिप्त प्रश्न १ ओटा
११	ठिक बेठिक प्रश्न ४	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा
१२	ठिक बेठिक प्रश्न ४	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा
१३	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा	सङ्क्षिप्त प्रश्न १ ओटा
१४	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा	सङ्क्षिप्त प्रश्न १ ओटा
१५	ठिक बेठिक प्रश्न ४	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा
१६	ठिक बेठिक प्रश्न ४	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा
१७	अति सङ्क्षिप्त प्रश्न ४ ओटा	सङ्क्षिप्त प्रश्न १ ओटा

माथिको तालिकाको आधारमा सुनाइ सिपको परीक्षणका लागि वस्तुगत र विषयगत प्रकृतिको प्रश्नलाई मुख्य आधार मानिएको देखिन्छ । सुनाइको परीक्षण बोलाइबाट गर्ने गरी अर्थात् सुनाइ र बोलाइ सिपको सम्बन्धलाई आधार मानी प्रश्न बनाइएको छ । प्रश्नले भाषिक परीक्षणको एकीकृत पद्धतिलाई बढी आधार मानेको छ तथापि अति सङ्क्षिप्त र वस्तुगत प्रश्नले भने पृथकीकृत पद्धतिको पनि अवलम्बन गरेको देखिन्छ । यस आधारले हेर्दा सुनाइको अभ्यास बनाउँदा मिश्रित पद्धति अपनाइएको छ । सङ्क्षिप्त प्रकृतिको प्रश्नले सुनाइ पाठ श्रवण गर्ने विद्यार्थीको मौलिक र सिर्जनात्मक पक्षसहितको सुनाइ क्षमताको अपेक्षा गरेको छ । सुनाइ पाठका अभ्यासमा सबैभन्दा बढी अभ्यास अति सङ्क्षिप्त प्रकृतिका छन् भने त्यसपछि सङ्क्षिप्त, ठिकबेठिक र खालीठाउँ भर्ने प्रश्नलाई प्राथमिकता दिइएको पाइयो । श्रुतिबोधको मापनका लागि बहुवैकल्पिक प्रश्नलाई भने उपयोग गरिएको छैन । धेरैजस्तो अति सङ्क्षिप्त प्रकृतिका प्रश्न विद्यार्थीको ज्ञान तहमा मात्र केन्द्रित छन् । सुनाइका सहायक सिपलाई आधार मानी ब्लुम्सको टेक्सोनोमीलाई आधा मानी प्रश्न निर्माण गरिएको भए प्रभावकारी हुने थियो ।

पाठ्यक्रमका आधारमा

आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम (२०७७) ले कक्षा आठको कक्षागत सिकाइ उपलब्धिलाई सिपगत आधारमा विभाजन गरेको छ। यस आधारमा सुनाइ र बोलाइ सिपको उपलब्धिलाई सँगै प्रस्तुत गरेको छ भने पढाइ र लेखाइ सिपको उपलब्धिलाई अलग अलग रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। यस आधारमा हेर्दा सुनाइ सिपको उपलब्धिसँग सम्बन्धित दुई ओटा उपलब्धिलाई स्पष्ट पहिचान गर्न सकिने खालको छ। पहिलो 'विभिन्न विषयको वर्णन सुनी छलफल तथा अन्तरक्रिया गर्ने' र दोस्रो 'सञ्चारका विभिन्न माध्यमबाट व्यक्त विषयवस्तु सुनी प्रतिक्रिया जनाउन' गरी छुट्याउन सकिने खालको छ। पहिलो उपलब्धिको विस्तृतीकरणका लागि देखेका, सुनेका र अनुभव गरेका विषयवस्तुको मौखिक वर्णन गर्न, अरूले भनेका कुरा ध्यानपूर्वक सुनी प्रतिक्रिया दिन, देखेका, सुनेका र अनुभव गरेका विषयवस्तुमा सिलसिलाबद्ध रूपमा विचार प्रस्तुत गर्न, विषयको श्रुतिवर्णन र श्रुतिविवेचना गर्न र विषयवस्तुका आधारमा धारणा निर्माण गरी प्रश्नोत्तर गर्न राखिएको छ। सुनाइ पाठ भएका अभ्यासका आधारमा हेर्दा यसमा प्रतिक्रिया र प्रश्नोत्तरसम्बन्धी अभ्यास प्रशस्त भए पनि अन्य अभ्यासको कमी छ तथापि पाठभित्रका अन्य नमुना अभ्यासमा भने यी पक्षलाई समेटिएको छ। दोस्रो उपलब्धिको विस्तृतीकरणमा रेडियो, टेलिभिजन तथा अन्य सञ्चार माध्यममा प्रस्तुत विषयवस्तु ध्यानपूर्वक सुनी प्रतिक्रिया जनाउन, विभिन्न सञ्चार साधनको प्रयोग गरी आफ्ना विचार प्रस्तुत गर्न, सञ्चार साधनमा व्यक्त विषयका बारेमा अन्तरक्रिया गर्न आदि राखिएको छ। यस आधारमा हेर्दा पनि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरेका विषय र पाठहरू सञ्चारका साधनमा प्रयोग भएका वा उत्पादन भएका छैनन्। सबै पाठलाई पाविकेले नै रेकर्ड गरी प्रसारण गरेको छ। विद्यालय तहमा यसको प्रयोग सापेक्ष रूपमा सञ्चारका साधनबाट गरिए पनि वास्तवमा पाठ्यक्रमको अपेक्षालाई समेटेको छैन। पाठका अन्य अभ्यासभित्र भने यी पक्षलाई समेटिएको छ। यस आधारमा कक्षा आठको पाठ्यपुस्तकमा अलगगै समावेश गरिएको सुनाइ र बोलाइ अभ्यासले पाठ्यक्रमको अपेक्षालाई पूरा गर्न सकेको छैन तर पाठभित्रकै नमुना अभ्यासले भने पाठ्यक्रमको अपेक्षा पूरा गरेको छ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनमा कक्षा आठको सुनाइ पाठ र त्यससम्बद्ध अभ्यासलाई विविध कोणबाट अध्ययन गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ। सुनाइ पाठ छनोटमा स्पष्ट आधार तय गरिएको देखिएन। मुख्य सारमा केन्द्रित पाठको चयन गरिनुले सुनाइबाट विषयवस्तुको बोधमा प्राथमिकता दिइएको छ। त्यस्तैगरी विषयवस्तुको एकालाप प्रकृतिका वर्णनात्मक विषय वा पाठका आधारमा सुनाइको निर्धारण गरिएको छ। यसमा श्रवणीय दृष्टिका र त्यसको मौखिक अन्तर्क्रिया सम्बद्ध विषयलाई कम प्राथमिकता दिइएको छ। विद्यार्थीका व्यावहारिक जीवनसँग सम्बद्ध विषयलाई केही थपोट गर्नुपर्ने देखिन्छ। पाठको संरचनामा विविधता देखिनुले सुनाइका लागि कस्तो पाठ उपयुक्त हुन्छ भनेर किटान गर्न सकिने अवस्था छैन। रेकर्ड समयका आधारले हेर्दा औसत २ मिनेट नजिकका पाठलाई बढी प्राथमिकता दिए प्रभावकारी हुने देखिन्छ। सुनाइलाई मूल पाठसँग सामीप्य कायम गर्न खोजिएको छ। सुनाइ पाठहरूमा पनि सबैभन्दा बढी प्रबन्ध विधाको छनोट गरिएको छ। मौखिक र त्यसमा पनि वस्तुगत र विषयगत (अति सङ्क्षिप्त र सङ्क्षिप्त प्रश्न) प्रश्नबाट सुनाइको परीक्षण गरिनु उपयुक्त देखिन्छ। श्रुतिबोधका लागि सुनाइ र बोलाइको सम्बन्धलाई आधार मान्नु एकीकृत पद्धतिका दृष्टिले ठिक छ।

केही प्रश्न बहुवैकल्पिक र लिखित रूपमा मापन गर्ने राखेको भए प्रभावकारी हुने देखिन्छ। यस अध्ययनका आधारमा सुनाइ पाठको निर्माण र उत्पादनमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ। त्यस्तै गरी यस लेखबाट भाषाका चारओटा सिपमध्ये सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण रहेको तर अध्ययन अनुसन्धानका दृष्टिले पछि परेको सुनाइ सिपको शिक्षण परीक्षणबारे अध्ययन गर्न चाहने सरोकारवालालाई मदत गर्ने छ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), *नेपाली भाषा शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

अधिकारी, हेमाङ्गराज र शर्मा, केदारप्रसाद (२०५६), *प्रारम्भिक नेपाली शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

आचार्य, लक्ष्मी (२०८१), नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा विषयवस्तुको समावेशिता, *विकासको निम्ति शिक्षा*, २७(१), १०३-११६। <https://doi.org/10.3126/bns.v27i1.66455>

काफ्ले, उमेश (सन् २०२१), कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा बोलाई सिपको अभ्यास, *इन्टरडिसिप्लिनरी रिसर्च इन एजुकेसन*, ५(१-२), १४५-१५८। <https://doi.org/10.3126/ire.v5i1-2.34745>

काफ्ले, उमेश (सन् २०२३), भाषा शिक्षकका दृष्टिकोणमा सुनाइ सिप परीक्षण, *एजुकेसन क्वार्टली*, ४(१), १२१-१३३। <https://doi.org/10.3126/jeqtu.v4i1.57416>

खनिया, बुद्धराज, (सन् २०२२) कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट व्याकरणका अभ्यास, *इन्टरडिसिप्लिनरी रिसर्च इन एजुकेसन*, ७(१) १-१६। <https://doi.org/10.3126/ire.v7i1.47491>

घिमिरे, दिनेश (सन् २०२३), पठ्यक्रम निर्दिष्ट भाषिक सिप सन्तुलनका दृष्टिले कक्षा नौको 'नेपाली' मा प्रयुक्त नमुना अभ्यास, *इन्टरडिसिप्लिनरी इस्सु इन एजुकेसन*, १(१), ३७-४८। <https://doi.org/10.3126/iie.v1i1.58805>

तिमल्सिना, शिवप्रसाद, सन् (२०२०), कक्षा दशको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा कार्यमूलक व्याकरणको प्रयोग, *विकासको निम्ति शिक्षा*, २४(१), १२५-१४५। <https://doi.org/10.3126/bns.v24i1.62521>

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७७), *आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रम २०७७*, स्वयम्।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०८०), *नेपाली कक्षा दश*, स्वयम्।

पौडेल, माधव प्रसाद (२०७९), *नेपाली भाषा शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

भट्ट, महेशप्रसाद र पोखरेल, कृष्णप्रसाद, (सन् २०२४) माध्यमिक तहको नेपाली भाषा पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट सुनाइ पाठप्रति विषय शिक्षकका धारणा, *इनोभेटिभ रिसर्च जर्नल*, ३(१), ११६ - १२५।

<https://doi.org/10.3126/irj.v3i1.71035>

- खनिया/Khaniya, T.R. (2013). *Examination for enhanced learning*, Educational and developmental service centre Pvt. Ltd.
- फल्चर र डेभिडसन/Fulcher, G. and Davidson, F. (2011). *Language testing and assessment*, Routledge.
- ब्राउन/Brown, H.D. (2004). *Language assessment principles and classroom practice*, Longmans.
- से र सनन्/ Hsieh H.F, Shannon S.E(2005). Three Approaches to Qualitative Content Analysis. *Qualitative Health Research*. 15(9), 1277 - 1288. doi:[10.1177/1049732305276687](https://doi.org/10.1177/1049732305276687)
- ह्युजेज/Hughes. A. (2003). *Testing for language teachers*, Cambridge University Press.

कृतज्ञता

प्रस्तुत लेख विद्यावारिधिका लागि सङ्कलित तथ्य र त्यसको परिणामलाई आधार मानी तयार गरिएको हो । यस कार्यका लागि छात्रवृत्ति (PhD-76/77- Edu-1) उपलब्ध गराई आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, सानोठिमी, भक्तपुरप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

‘मेरो चोक’ र ‘हामी’ कवितामा वर्णविन्यास वक्रता**कृष्णराज पुजारा**

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Krishna Raj Pujara

Email: pujarakrishnaraj@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74533>**लेखसार**

प्रस्तुत लेखमा ‘मेरो चोक’ र ‘हामी’ कवितालाई पूर्वीय आचार्य कुन्तकको वक्रोक्ति सिद्धान्तको वर्णविन्यास वक्रताको कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ। वक्रोक्ति भनेको साहित्यिक तथा घुमाउरो भनाइ हो। काव्य रचनामा आएका वर्णहरूको एकदुई वा अनेक पटक केही अन्तरमा हुने आवृत्तिलाई नै वर्णविन्यास वक्रता भनिन्छ। यस लेखको मुख्य उद्देश्य कवि भूपि शेरचनद्वारा रचना गरिएको ‘मेरो चोक’ र ‘हामी’ कवितालाई वर्णविन्यास वक्रताको आधारमा विश्लेषण गर्नु हो। यो लेखलाई वर्णनात्मक विधिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। जसमा ‘मेरो चोक’ र ‘हामी’ कवितालाई प्राथमिक स्रोत सामग्रीका रूपमा लिइएको छ। उक्त कविताहरू वर्णविन्यास वक्रताका दृष्टिले हेर्दा निकै महत्वपूर्ण देखिन्छन्। यस लेखमा कविताका विभिन्न साक्ष्यहरू प्रस्तुत गरेर त्यसको भावलाई औल्याउँदै वर्णविन्यास वक्रताको खोजी गरिएको छ। कविताहरूमा के कस्ता वर्णहरूको पुनरावृत्ति भएको छ ? त्यसको खाजी गदै विश्लेषण गरेर अन्तमा निष्कर्ष निकालिएको छ। उक्त कविताहरूमा वर्णविन्यास वक्रताको प्रयोग प्रचुर मात्रामा भएको छ। जसले कवितालाई सुन्दर बनाउनुको साथै लयात्मक मिठाससमेत थपेको पाइन्छ। यस लेखले वर्णविन्यास वक्रता सम्बन्धी शोधखोज गर्ने पश्चवर्ती शोधकर्ता तथा अनुसन्धानार्थीहरूलाई वर्णविन्यास वक्रता सम्बन्धी विभिन्न अन्योलहरूलाई निराकरण गर्न र कुनै पनि साहित्यिक रचनामा वर्णविन्यास वक्रताको खोजी गरी विश्लेषण गर्नमा मदत पुग्ने विश्वास लिइएको छ।

विशेष शब्दहरू : वर्णविन्यास, वक्रता, आवृत्ति, साक्ष्य, स्वरवर्ण, व्यञ्जनवर्ण**विषयप्रवेश**

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख ‘मेरो चोक’ र ‘हामी’ कवितामा वर्णविन्यास वक्रता अध्ययन गर्ने कार्यसँग सम्बद्ध छ। ‘मेरो चोक’ र ‘हामी’ कविता कविताको स्वच्छन्दतावादी धाराका रूपमा देखापरेका कवि भूपि

शेरचन (वि.सं.१९९२-२०४६) द्वारा रचिएका कविता हुन् । यी दुवै कविता “घुम्ने मेचमाथि अन्धोमान्छे” कविता सङ्ग्रहभित्र सङ्ग्रहित छन् । उनको यो कविताको सङ्ग्रहमा ‘मेरो चोक’ कविता कविताका क्रममा पहिलो नम्बरमा छ भने ‘हामी’ कविता कविताको पाँचौं क्रममा रहेको छ । उनको यस सङ्ग्रहले वि. सं. २०२६ सालको साभा पुरस्कार पनि प्राप्त गरेको थियो । कवि भूपि शेरचन नेपाली स्वच्छदतावादी धाराका सशक्त कवि हुन् । उनका ‘मेरो चोक’ र ‘हामी’ कविता स्नातक र स्नातकोत्तर तहसम्म विश्वविद्यालयका साथै कक्षा ११, १२ नेपाली विषयका पाठ्यांशमासमेत समावेश गरिएको पाइन्छ । शेरचनका यी कवितामा नेपाली समाजको सामाजिक विकृति, विसङ्गतिको भण्डाफोर गर्दै त्यस्ता विकृति, विसङ्गतिको सुधारको अपेक्षा गर्नुका साथै क्रान्तिकारी र विद्रोहीको भाव पनि देखापर्छ । यस लेखमा मेरो चोक’ र ‘हामी’ दुवै कविताको वर्णविन्यास वक्रताको खोजी गरिएको छ । उक्त कविताको अध्ययन विश्लेषण गर्न चाहने अध्येता, र कविताबारे शिक्षण गर्ने शिक्षक एवम् कविता अध्ययनप्रति रुचि राख्ने पाठक लागि धारणा निर्माण गर्न र थप हौसला मिल्ने छ । विभिन्न अध्येताहरूले शेरचनको ‘मेरो चोक’ र ‘हामी’ कवितामा अध्ययन गरे तापनि यी कवितामा वर्णविन्यासको वक्रता प्रयोग सम्बन्धी अध्ययन भएको छैन । प्रस्तुत अध्ययनले ‘मेरो चोक’ र ‘हामी’ कविताको शीर्षकको अध्ययन कार्य गरेकाले पनि प्रस्तुत अध्ययन उपयुक्त र औचित्यपूर्ण नै रहेको देखिन्छ ।

समस्याकथन र उद्देश्य

प्रस्तुत मेरो चोक’ र ‘हामी’ कवितामा वर्णविन्यास वक्रताको खोजी गर्नु यस लेखको मुख्य समस्या हो । यसमा वर्णविन्यासका दृष्टिले उक्त कविताहरू के कस्ता रहेका छन् भन्ने जिज्ञासालाई अध्ययनको मूल समस्याका रूपमा लिइएको छ । यस मूल समस्याको समाधानका लागि प्रस्तुत कवितामा वर्णविन्यासको खोजी गरी विश्लेषण गर्नु नै यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार

वक्रोक्ति सिद्धान्तको वर्णविन्यास वक्रतालाई ‘मेरो चोक’ र ‘हामी’ कविताको सैद्धान्तिक आधारका रूपमा लिइएको छ । वक्रोक्ति शब्द संस्कृति शब्द हो । यो दुईवटा शब्दहरू वक्र र उक्ति मिलेर व्युत्पादन भएको हो । वक्रको अर्थ बाङ्गो वा टेडो हुन्छ भने उक्तिको अर्थ भनाइ वा कथन भन्ने हुन्छ । समग्रमा यसको अर्थ घुमाउरो भनाइ भन्ने हुन्छ । साहित्यमा वक्रोक्तिवादको स्थापना आचार्य कुन्तकले ‘वक्रोक्ति जिवितम्’ ग्रन्थमा गरे तापनि यस वक्रोक्तिको वर्णन अलाङ्कारवादी आचार्य भामहले काव्यालङ्कारमा वक्रोक्ति सबै अलाङ्कारको मूल हो भनेका छन् । भामहका अनुसार काव्य लौकिक कथन होइन यो विशिष्ट कथन हो । यो विशिष्ट कथन अतिशयोक्तिद्वारा प्राप्त हुन्छ र यही अतिशयोक्ति नै वक्रोक्ति हो भनेर भामहले भनेका छन् । यसपछि आचार्य दण्डीले वक्रोक्तिलाई अलङ्कार विशेषका रूपमा स्थापित गरेका हुन् (कुन्तक, २०१२ पृ. १४) । कुन्तकका अनुसार वक्रोक्ति भनेको घुमाउरो पाराको चमत्कारपूर्ण सुन्दरउक्ति वक्रोक्ति हो । साधारणभन्दा भिन्न-भिन्न किसिमको विशिष्ट कथन नै वक्रोक्ति हो जुन कवि प्रतिभाजनित रचना कौशलबाट उत्पन्न हुने सौन्दर्य सटमाथि आश्रित हुन्छ । यसरी कुन्तकले वक्रोक्तिका ६ भेद बताएका छन् ।

वर्णविन्यास वक्रताको परिचय

साहित्यको सन्दर्भमा वर्ण भनेको लघुतम एकाइ हो । त्यसको संयोजनमा विशेष दक्षता प्रकट गर्नुलाई वर्णविन्यास वक्रता भनिन्छ (पौडेल, २०६६ पृ. १००) । वर्णविन्यास वक्रता वर्णहरूको पुनरावृत्तिद्वारा उत्पन्न गरिने सौन्दर्य हो । काव्य रचनामा आएको वर्णहरूको एक, दुई वा अनेक पटक केही अन्तर गरिने आवृत्तिलाई नै वर्णविन्यास वक्रता भनिन्छ । जसको अर्थ हुन्छ वर्णविन्यासद्वारा उत्पन्न गरिने सौन्दर्य (उपाध्याय, २०६७ पृ. २२४) । यस वर्णविन्यास वक्रतामा कुन्तकका अनुसार पौडलले निम्नानुसारका नियमहरू अगाडि सारेका छन् :

- (क) एक, दुई वा सोभन्दा बढी वर्णहरूको थोरै थोरै अन्तमा आवृत्ति,
- (ख) पञ्चम वर्णहरू स्पशवहसँग संयुक्त भएर आवृत्ति,
- (ग) त, न, ल वर्णहरूको द्वित्वरूप (त्त, न्न, ल्ल) को आवृत्ति,
- (घ) ख र ग बुँदामा उल्लेखित बाहेकका अन्य वर्णहरूमा 'र' को संयोग सहित (र्क, क्र, र्म, मृ, र्स) को आवृत्ति ।

यस्ता वर्णहरू सही प्रयोग होस् भनेर कुन्तकले कृत्रिम ढङ्गमा आवृत्ति नहोस् भनेर कुन्तकले प्रतिबन्ध पनि औल्याएका छन् । जसअनुसार उक्त आवृत्तिमा विषयानुरूपता, उपलेप या सुन्दरता एकै किसिमको आवृत्ति अनुकूलताजस्ता कुराहरूको राम्ररी ख्याल गर्नुपर्ने बुझिन्छ । यसो भएमा मात्र वर्णविन्यास वक्रता कायम हुनु सक्ने उनको धारणा छ (पौडेल, २००६ पृ. १००) । यस वक्रतालाई दुई भागमा विभक्त गरिएको छ । पहिलो भागलाई पनि एक वर्णको आवृत्ति दुई वर्णहरूको आवृत्ति र तीन वर्णहरूको आवृत्ति गरी तीन उपभागमा विभाजित गरिएको छ र अन्य वा पूर्वाचार्याहरूले यसलाई अनुप्रास अलङ्कारका रूपमा स्वकार गरेको कुरो पनि जनाइएको छ । दास्रो भेदलाई पनि माधुर्य आदि वृत्ति तथा यमक (शब्दालङ्कार) आदि आधारमा तीन उपभेदमा विभाजित गरिएको छ । यसरी वर्णविन्यास वक्रताको विधान केवल शाब्दिक चमत्कारका लागि होइन, बरु वर्ण्य वस्तुको औचित्यलाई ध्यानमा राखेर आन्दानुभूति बढाउने हेतुले गर्नुपर्छ भन्ने निर्देशन दिएका छन् (उपाध्याय, २०६६ पृ. २२४) । यसर्थ वर्णहरूको आवृत्तिबाट सान्दर्भ्य सिर्जना गर्नु नै वर्णविन्यास वक्रता हो ।

अनुसन्धान विधि

यस लेखलाई अनुसन्धानमूलक बनाउनका निम्ति निश्चित सामग्री तथा अध्ययन विधिको उपयोग गरिएको छ । यसमा अबलम्बन गरिएका सामग्री सङ्कलन र सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण विधिलाई छुट्टाछुट्टै उल्लेख गरिएको छ ।

सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानका निम्ति गरिएको 'मेरो चोक' र 'हामी' कविताको भित्र वर्णविन्यास वक्रताको खोजी गर्नका लागि वक्रोक्ति र वर्णविन्यास वक्रतासँग सम्बद्ध सामग्रीको सङ्कलन गरेर त्यसको अध्ययन गरिएको छ । विश्लेषणका सन्दर्भमा प्रयोग गरिएको वक्रोक्ति सिद्धान्त यसको द्वितीयक सामग्रीका रूपमा रहेको छ । घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे कविता सङ्ग्रहमा भएका 'मेरो चोक' र 'हामी' कवितालाई प्रस्तुत लेखमा वक्रोक्ति सिद्धान्तको वर्णविन्यास वक्रताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

यस लेखमा वर्णविन्यास वक्रताका मान्यताका आधारमा *मेरो चोक* र *हामी* कविताको सूक्ष्म पठन गरी उक्त कविताको विश्लेषण गरिएको छ।

‘मेरो चोक’ कवितामा वर्णविन्यास वक्रता

‘मेरो चोक’ कविता भूपी शेरचन (१९९२-२०४६) द्वारा रचित *“घुम्ने मेचमाथि अन्धोमान्छे”* कविता सङ्ग्रहभित्र सङ्ग्रहित रहेको छ। जसले वि.२०२६ सालमा भूपी शेरचन साभा पुरस्कारद्वारा सम्मानित भएका हुन्। उनको यो कविताको सङ्ग्रहमा *‘मेरो चोक’* कविता कविताका क्रममा पहिलो नम्बरमा छ। यस्तै *‘मेरो चोक’* कवितामा कविले समाजको विसङ्गति, अन्धविश्वास, रूढीवादी परम्परालाई क्रान्तिमय भावमा प्रस्तुत गरेका छन्। यहाँ एउटा साँघुरो गल्लीमा भएको चोकको वर्णन गरेको र त्यो चोकमा मानिसलाई समाजलाई चाहिनेभन्दा नचाहिने कुराहरू धेरै छन् भनी चित्रण गरिएको पाइन्छ। देवताले बनाएका मानिस र मानिसले बनाएका देवता पनि त्यो साँघुरो गल्लीमा त्यो चोकमा छन् तर ती दुवै थरी उदास, निराश भएको कुरालाई पनि कविले यस कवितामा आफ्नो भाव प्रस्तुत गरेका छन्। यसै कविताका विभिन्न साक्ष्यहरू लिएर वर्णविन्यास वक्रताको खोजी तल गरिएको छ :

साक्ष्य १

साँघुरो गल्लीमा मेरो चोक छ।

यहाँ के छैन सबथोक छ।

असङ्ख्य रोग छ

अनन्त भोक छ

असीम शोक छ

केवल हर्ष छैन

यहाँ त्यसमाथि रोक छ

साँघुरो गल्लीमा मेरो चोक छ।

यहाँ के छैन सबथोक छ।

प्रस्तुत माथिको *मेरो चोक* कविताको साक्ष्य १ को कवितांशमा मानिसले उपभोग गर्ने चिचवस्तुहरू नभए पनि यहाँ मानिसलाई बेफाइदा गर्ने धेरै चिचवस्तुहरू भएको भाव कविले यसमा रोचक र घोचक रूपमा व्यक्त गरेका छन्। कवितांशमा वर्णविन्यास वक्रताको प्रयोग खोजी गर्ने क्रममा अ, ओ, क, ग, छ, न, म, य, र, ल, स आदि जस्ता वर्णहरूको बढी मात्रामा आवृत्ति भएको देखिन्छ। यसमा पनि स्वरवर्ण कम मात्रामा र व्यञ्जन वर्णहरू बढी मात्रामा प्रयोग भएको पाइन्छ। जुन स्वरवर्ण अ ३, ओ ११ पटक आवृत्ति भएको पाइन्छ भने व्यञ्जनवर्णहरू क १०, ग ३, छ ११, म ६, न ५, य ५, र ६, स ७ पटक आवृत्ति यस कवितांशमा भएको पाइन्छ। यहाँ यस कवितांशमा ९ वटै पंक्तिहरूको अन्तमा छव्यञ्जनको आवृत्ति भई आएको कुनै-कुनै ठाउँमा बिचबिचमा पनि आवृत्ति भई ११ पटक दोहोरिएकाले कवितांशमा उक्त वर्णले थप लयात्मक सुन्दरता थपेको

छ । यसका साथै यी माथिका पटक-पटक आवृत्ति भएर आएका वर्णहरूले नै वर्णविन्यास वक्रता निर्माण गर्नमा विशेष भूमिका खेलेको देखिन्छ । जसले कवितालाई रोचक तथा विनोदात्मक बनाउँन पनि विशेष मद्दत गरेको पाइन्छ ।

साक्ष्य २

यो मेरो चोकमा
 देवताले बनाएका मानिस र
 मानिसले बनाएका देवता
 यो दुवै थरीको निवास छ
 तर यहाँ यी दुवै थरी उदास छन् ।
 दुवै थरी निराश छन् ।
 मानिस उदास छन् ।
 किनकी तिनलाई यहाँ
 रातरात-भरि उपियाँले टोक्छ
 दिन-दिन-भरि रुपियाँले टोक्छ
 र देवता उदास छन्
 किनकी तिनलाई यहाँ
 नकसैले पुच्छ न कसैले ढोग्छ
 त्यसैले यो चोकमा
 देवता र मानिसले एक-अर्कोलाई धिक्काउँ
 एकसाथ पुर्पुरो टोक्छन्
 साँघुरो गल्लीमा मेरो चोक छ ।
 यहाँ के छैन ? सबथोक छ ।

प्रस्तुत 'मेरो चोक' कविताको साक्ष्य २ को कवितांशमा मानिसले बनाएका देवता र देवताले बनाएका मानिस दुवै भ्रममा बाँचेका छन् भन्ने भावविचार व्यक्त भएको पाइन्छ । उक्त कवितांशमा पनि स्वरवर्ण र व्यञ्जनवर्णहरूको आवृत्ति प्रबल मात्रामा भएको देहिन्छ । जसमा स्वरवर्णहरू आ २१, इ ७, ए १६, ओ ९ पटक आवृत्ति भएको देखिन्छ भने व्यञ्जन वर्णहरूमा क १९, छ ११, द १२, न २१, त १०, य १० र स १४ पटक आवृत्ति भएको पाइन्छ । यी आवृत्ति भएर आएका स्वरवर्ण र व्यञ्जनवर्णहरू कवितांशमा पटकपटक दोहोरिएका छन् । यहाँ *आ* र *ए* स्वरवर्ण अनि *क*, *न*, *स* वर्णहरू अरु वर्णको तुलनामा बढीमात्रामा दोहोरिएका छन् । स्वरवर्णहरूका रूपमा *आ*, *इ*, *ए*, *ओ* कतै अप्रत्यक्ष रूपमा देखिएका छन् कतै प्रत्यक्ष रूपमा देखिएका छन् । यी माथि उल्लिखित सबै वर्णहरूले वर्णविन्यास वक्रता निर्माण गर्नमा मुख्य भूमिका खेलेर कवितांशलाई थप लयात्मक र कवितालाई मार्मिक बनाएको छ ।

‘हामी’ कवितामा वर्णविन्यास वक्रताको प्रयोग

‘हामी’ कवितामा पनि कविले मानिसको भ्रम, विसङ्गति, परनिभरमा बाँचेको कुराहरूलाई क्रान्तिकारी विचारका माध्यमबाट कवितालाई प्रस्तुत गरेका छन्। हामी जति माथी उठौं तर हामी पानीका फगत, पानीको थोपा हौं किनकी पानी पनि सूर्यद्वारा माथि उचालिन्छ र जो बादल बन्छ, त्यस्तै हामी मानिस पनि आफू खुसी कहिल्यै मिल्न नसक्ने कसैले मिलाई दिनुपर्ने, हामी क्यारमबोर्डको गोटी जस्तै जो स्ट्राइकरद्वारा सञ्चलित हुन्छौं त्यस्तै मानिस पनि परनिभर परजीवि भएको कुरा पनि कविले यस कवितामा प्रस्तुत गरेका छन्। हामी बुद्ध नभइकन वीर कहिल्यै हुन सक्दैनौं भन्ने भावविचारका माध्यमबाट हामी कविताले समाजको राजनीतिक, समाजिक, आर्थिक विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गरेको पनि पाइन्छ। उक्त कविताले हामी आफ्नो खुट्टामा खाफै उभिनुपर्छ, अरूको भ्रमा बस्नु हुँदैन भन्ने सन्देश पनि दिन खोजेको छ। यस कवितामा कविले सामाजिक विकृति विसङ्गतिको बेमेलको जरो खन्दै त्यस्ता कुरामा सुधार गरेर आत्मनिर्भर बन्नुपर्ने भाव प्रस्तुत गरेका छन्। प्रस्तुत यस कविताको विभिन्न साक्ष्यलाई प्रस्तुत गरी वर्णविन्यास वक्रताको खोजी गरेर विश्लेषण तल गरिएको छ :

साक्ष्य १

टर् ... टर् टर् टराउने घिनलाग्दा भ्यागुताहरू पालेर
विष नभएका साँपहरू अगालेर
हामी जतिसुकै माथि उठौं
जतिसुकै यताउति दगुरौं
जतिसुकै ठूलो स्वरमा गर्जौं
तर हामी भित्र-भित्र खोक्रा छौं
हामी उठाइएको कुनै महत्त्व छैन
हाम्रो दगुराइको कुनै लक्ष्य छैन

प्रस्तुत माथिको हामी कविताको साक्ष्य १ को कवितांशमा नेपाली समाजमा भएका विभिन्न मानिसहरूको विसङ्गतिको चित्रण गर्दै अस्त्विताको खोजी गर्नुपर्ने भाव सिर्जना भएको छ। उक्त साक्ष्यमा वर्णविन्यास वक्रताको खोजी गर्ने क्रममा कवितांशमा आ, इ, उ स्वरवर्णहरू व्यञ्जनवर्णहरूसँग मिलेर आएका छन् भने क, ज, छ, त, म, ह आदि वर्णहरू बढी मात्रामा प्रयोगमा आएका छन्। जसमा स्वरवर्णहरू अप्रत्यक्ष रूपमा आ १८, इ १२, ए १४ पटक आवृत्ति भएर आएका छन् भने व्यञ्जनवर्णहरू क ७, न ७, त ७, म ७, ज ३, द ३, छ ३, ट ४, ह ४, र १० पटकसम्म आवृत्ति भएका छन्। आवृत्ति भएका वर्णहरूको विवरणलाई हेर्दा उक्त वर्णहरू धेरै पटक आवृत्ति भएर आएका छन्। जसमा स्वरवर्णहरूमा सबैभन्दा बढी आ वण १८ पटक आवृत्ति भएको छ भने व्यञ्जन वर्णहरूमा सबैभन्दा बढी र १० पटक आवृत्ति भएको छ। क्रमश आ, इ, उ १८, १२, १४ पटक प्रत्यक्ष रूपमा आएका छन् भने उक्त वर्णहरू अप्रत्यक्ष रूपमा पनि व्यञ्जन वर्णहरूसँग मिलेर पनि आएका छन्। यस्तै क, न, त, म, ज, द, छ, ट, ह, र वर्णहरू पटकपटक दोहोरिएका छन्। यी दोहोरिएका स्वर र व्यञ्जनवर्णहरूले वर्णविन्यास वक्रता निर्माण गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ। जसले कवितालाई पनि थप लयात्मक र सौन्दर्यता सिर्जना गर्नमा विशेष भूमिका खेलेको छ।

साक्ष्य २

हामीले आफ्नो पूर्वस्मृति गुमाइ सक्यौं
हामीले आफ्नो विगत उँचाइलाई बिर्सि सक्यौं
हामीले मानिसको सामान्य उँचाइलाई बिर्सि सक्यौं
हामीले सामान्य मानिसको उँचाइलाई बिर्सि सक्यौं

प्रस्तुत माथिको साक्ष्य २ को कवितांशमा कविले समाजको विसङ्गति भण्डाफोर गर्दै त्यसको गहन चित्रण गरेका छन्। हामी मानिस भनाउँदाहरूले सबै महत्त्वपूर्ण कुराहरू तथा अमूल्य चिजहरू गुमाएको छ। सामान्य मानिसको र मानिसको सामान्य उँचाइलाई चिन्न नसकेको र चिन्न गाह्रो भएको तर त्यसलाई सही के हो चिन्न सक्नुपर्छ, हामीले आफ्नो क्षमता तथा उँचाइलाई चिन्न सक्नुपर्दछ भन्ने भावविचार पनि प्रस्तुत कवितांशले देखाएको छ। यस कवितांशमा वर्णविन्यास वक्रताको खोजी गर्ने क्रममा यहाँ स्वरवर्णहरूमा *आ, इ, उ* र व्यञ्जनवर्णहरूमा *क, म, य, ब, न, स, ल* आदि वर्णहरू पुनरावृत्ति भएका छन्। यी वर्णहरूले वर्णविन्यास वक्रता निर्माण गर्नमा मुख्य भूमिका खेलेको छ। कवितांशको सुरुमा र अन्त्यमा अन्त्यानुप्रास मिलेकाले यसलाई थप गीतमय बनाउन पनि उक्त वर्णहरूले विशेष भूमिका खेलेको छ। यी वर्णहरूले वर्णविन्यास वक्रतामा मुख्य भूमिका खेलेर कवितांशलाई प्रभावकारी बनाएको छ। यो कवितांशमा प्रयोग भएका वर्णविन्यास वक्रतालाई सिर्जना गर्ने क्रममा *आ १६, इ १२, म ९, ले ७ उ ७, य ६, क ६, ह ४, ओ ४* पटकसम्म पुनरावृत्ति भएको छ। जसमा 'आ' वर्ण सबै भन्दा बढी आवृत्ति भएको छ। यो कतै प्रत्यक्ष र कतै अप्रत्यक्ष रूपमा आवृत्ति भएर आएको छ। यस्तै व्यञ्जन वर्णहरूमा 'म' वर्ण बढी आवृत्ति भएको छ। जुन वर्णहरूले कवितालाई थप मिठास बनाएको देखिन्छ।

साक्ष्य ३

हामी आफूखुशी कहिल्यै मिल्न नसक्ने
कसैले मिलाइदिनुपर्ने
हामी आफूखुशी कहिल्यै छुटिन नसक्ने
कसैले छुट्याइदिनुपर्ने हामी आफूखुशी कहिल्यै अगाडि बढ्न नसक्ने
कसैले पछाडिबाट हिकाउनुपर्ने हिँडाउनुपर्ने
हामी रङ्ग-रोगन छुटेका
टुटेका फुटेका
पुरानो क्यारमबोर्डका गोटी हौं

यस माथिको साक्ष्य ३ को कवितांशमा कविले समाजका मानिसहरू परजीवी, निराशातिर, विकृति, विसङ्गतिर उन्मुख भइरहेको भावविचार प्रस्तुत गरेका छन्। प्रस्तुत कवितांशले मानिसलाई निजीव वस्तु क्यारमगोटीसँग तुलना गरेको छ, जो गोटीहरू स्टाइगरद्वारा सञ्चालित हुन्छन्। अहिलेका मानिसहरू पनि हामी नेपाली जो विदेशीको सशारामा, बाचेको कुरा कवितांशले देखाइएको छ। उक्त कवितांशमा वर्णविन्यास

वक्रताको खोजी गर्दा यहाँ आ, इ, क, न, म, स, ह जस्ता वर्णसहरू धेरै पटक आवृत्ति भएका छन् यी आवृत्ति भएर आएका वर्णले नै वर्णविन्यास वक्रता जनाउँछ। यी वर्णहरूको आवृत्तिलाई हेर्दा जसमा स्वरवर्ण आ १५, इ १७ पटक दोहोरिएको पाइन्छ भने व्यञ्जनवर्णहरू न १६, क १३, म ६, स ६ पटक आवृत्ति भएको छ। यिनै दोहोरिएर आएका तथा पुनरावृत्ति भएका वर्णहरूले नै वर्णविन्यास वक्रतालाई गोडमेल गरेको देखिन्छ। जसले गर्दा कविता सुन्दर बन्न पुगेको छ।

साक्ष्य ४

हामी वीर छौं
तर बुद्धू छौं,
हामी बुद्धू छौं
र त हामी वीर छौं
हामी बुद्धू नभईकन वीर कहिल्यै हुन सकेनौं
हामी महाभारतको कथामा वर्णित एकलव्य हौं

यस माथिको साक्ष्य ४ को कवितांशमा कविले हामी नेपालीहरू वीर छौं तर बुद्धू छौं र त हामी वीर छौं भनेर नेपाली समाजमाथि चोटिलो व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन्। नेपालीहरू त्यसै वीर भएका होइनन् नेपालीहरू यस कारणले वीर भएका हुन् जुन बुद्धू छन्। हामी नेपाली बुद्धि भइकन वीर हुन जानेका छौं भन्ने भावविचार पनि कविले यस कवितांशका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन्। उक्त कवितांशमा वर्णविन्यास वक्रताको खोजी गर्दा यहाँ छ, म, ब, द, ध, र, न, त, ह जस्ता वर्णहरू पचुर मात्रामा आवृत्ति भएका छन्। यी पचुर मात्रामा आवृत्ति भएर आएका वर्णहरूले नै वर्णविन्यास वक्रता सिर्जना गर्ने कार्य गरेको पाइन्छ। उक्त कवितांशका चार पंक्तिको अन्त्यमा छौं वर्ण आएर अन्त्यानुप्रास पनि मिलाएकाले कवितांशलाई थप मिठास थप्नुका साथै थप लयात्मक बन्न मद्दत पुगेको छ। जसमा आवृत्तिलाई हेर्दा आ ८, इ ७, म ७, उ ६, ह ६, र ५, न ४, , छ ४, त ४, द ३, पटक गरी स्वर र व्यञ्जन वर्णहरू आवृत्ति भएका छन्। यी वर्णहरूले नै वर्णविन्यास वक्रता निर्माण गर्नमा विशेष भूमिका खेल्नुका साथै कवितांशमा शोभा पनि बढाएको छ।

साक्ष्य ५

हामी पाइतला हौं
केवल पाइतला
र फगत पाइतला
पाइतला : जसको भरमा शरीर उभिन्छ
पाइतला : जसको आधारमा शरीर हिड्छ
क्पाइतला : जसको आधारमा शरीर हिड्छ
पाइतला : जसको भरोसामा शरीर दगुर्छ

प्रस्तुत माथिको साक्ष्य ५ को कवितांशमा कविले जसरी मानिसको सिङ्गो शरीर पाइतलामा अडेको छ त्यसै गरी अरूको सामु उभिनु अरूको अगाडि अगाडि जान पनि त्यो पाइतलाको आवश्यक पर्छ भन्ने भाव प्रस्तुत भएको छन् । मानिस केवल परनिर्भरमा बाँचिरहेको छ, देश केवल परनिर्भरमा बाँचिरहेको छ । जुन मेरो देश विदेशीको इशारामा चलिरहेको छ । अब हामीले परनिर्भर होइन आत्मनिर्भर भएर बाँच्न सक्नुपर्छ भन्ने विचार पनि यसले व्यक्त गरेको छ । उक्त कवितांशमा वर्णविन्यास वक्रताको खोजी गर्ने क्रममा यहाँ पनि विभिन्न वर्णहरूको आवृत्ति भएको पाइन्छ । जसमा र १०, ल ८, इ ७, प ७, त ७, क ४, म ४, स ४, ज ३, श ३, छ ३, पटक वर्णहरू पुनरावृत्ति भई वर्णविन्यास वक्रतामा विशेष भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

साक्ष्य ६

हामी दौडमा प्रथम हुन्छौं
र हाम्रो निधारले टिका थाप्छ
हामी दौडमा प्रथम हुन्छौं
र हाम्रो घाँटीले माला लाउछ
हामी दौडमा प्रथम हुन्छौं
र हाम्रो छातीले तकमा टाँस्छ
हाम्रो टीका थाप्ने निधार अर्कै छ
हाम्रो माला लगाउने घाँटी अर्कै छ
हाम्रो तक्मा टाँस्ने छाँती अर्कै छ
हामी त फगत कसैको इशारामा
टेक्ने, हिड्ने र दगुर्ने पाइतला हौं
केवल पाइतला
र फगत पाइतला

प्रस्तुत साक्ष्य ६ को कवितांशमा पनि कविले मानिसका शरीरका जतिपय अङ्गले सम्मान पाएका छन् प्राय ती सबै फगत पाइतलाले गर्दा हो । पाइतला शरीरको सबै भन्दा बढी महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो भन्ने समान्यार्थ पाए तापनि यसको विशिष्टार्थ यो देशमा जे जति कार्यहरू भएका छन् केवल ती विदेशीको इशारामा चलेका छन् । हामीले अरूले गरेको कार्यमा छाती फुलाउनुभन्दा आफूले परिश्रम गरेर छाती फुलाउन राम्रो हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गर्नु हो । उक्त कवितांशमा वर्णविन्यास वक्रताको खोजी गर्ने क्रममा यहाँ विभिन्न वर्णहरूको आवृत्ति भएको देखिन्छ । विशेष गरी यहाँ म २२, ह १७, त ११, छ ११, न १०, र १०, ल ८, क ८, इ ६, अ ३ पटक गरी स्वर र व्यञ्जन वर्णहरू दोहोरिएका छन् । यी दोहोरिएर आएका वर्णले नै वर्णविन्यास वक्रताको परिपोषण गर्नमा मुख्य भूमिका खेल्नुका साथै कवितांशलाई लयात्मक र सौन्दर्यात्मक बनाउन पनि विशेष भूमिका खेलेको छ ।

निष्कर्ष

वक्रोक्ति भनेको साहित्यिक घुमाउरो भनाइ हो । काव्य रचनामा आएका वर्णहरूको एकदुई वा अनेक पटक केही अन्तरमा हुने आवृत्तिलाई नै वर्णविन्यास वक्रता भनिन्छ । काव्य रचनाको कुनै पनि वर्णहरूको उचित संयोजनबाट काव्य निर्माण हुन्छ । यस्तै कवि भूपी शेरचनद्वारा लिखित 'मेरो चोक' र 'हामी' कवितामा वर्णविन्यास वक्रता प्रशस्त रूपमा भेटिन्छ । जहाँ 'मेरो चोक' कवितामा अ, क, आ, छ, म, ए, त, य, स, र जस्ता वर्णहरूको आवृत्ति धेरै मात्रामा भएको पाइन्छ भने 'हामी' कवितामा आ, इ, उ, क, ह, र न, म, ज, श, स, त जस्ता वर्णहरूको आवृत्ति धेरै मात्रामा भएको पाइन्छ । यी आवृत्ति भएर आएका वर्णहरूले वर्णविन्यास वक्रताको निर्माण गर्नमा विशेष भूमिका खेलेको पाइन्छ । यस्ता वर्णहरू पटक-पटक आवृत्ति भएर आउँदा कविता सुन्दर अनि लयात्मक बन्न पनि पुगेको देखिन्छ । 'मेरो चोक' कविता भन्दा 'हामी' कविताको लमाई बढी नै छ । यी दुवै कवितामा कवि भूपी शेरचनले देशको नेपाली समाजको तत्कालीन समयको अर्थात् समकालीन समाजको विकृति तथा विसङ्गतिको चित्रण गर्दै त्यसको अस्तिवको खोजी गर्नुपर्ने भावविचार प्रकट गरेका छन् । यसका साथसाथै मान्छेले परनिर्भरबाट आत्मनिर्भरतातर्फ केन्द्रित हुनुपर्ने प्रगतिवादी स्वर पनि कविले सुसेलेका छन् ।

सन्दर्भसूची

उपाध्याय, केशवप्रसाद, (२०६७), *साहित्य प्रदीप*, साभा प्रकाशन ।

कुन्तक (सन् २०१२), *वक्रोक्तिजिवितम्*, गुरुकुल विश्वविद्यालय वन्दावना ।

पौडेल, विष्णुप्रसाद, (२०५७), *संस्कृत काव्यशास्त्र*, एम.एस सर्भिस ।

शेरचन, भूपी, (२०२६), *घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे*, साभा प्रकाशन ।

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

नेपाली भाषा शिक्षणमा कथा शिक्षण विधि र क्रियाकलाप**कृष्णराज ढकाल**

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Krishna Raj Dhakal Email: krishnar.dhakal@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74535>**लेखसार**

प्रस्तुत लेख माध्यमिक तहअन्तर्गत कक्षा ९ र १० मा नेपाली भाषा विषय शिक्षण गर्दा शिक्षकहरूले प्रयोग गर्ने शिक्षण विधि र क्रियाकलापमा केन्द्रित छ । नेपाली भाषा शिक्षणमा कथा शिक्षण विधि र क्रियाकलाप शीर्षकको यो लेख विधा शिक्षणका क्रममा नेपाली भाषा शिक्षकहरूले प्रयोग गर्ने शिक्षण विधि तथा क्रियाकलापको विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको हो । यस लेखमा पुस्तकालयीय कार्य, निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावली र कक्षा अवलोकनमार्फत सूचना सङ्कलन गरी गुणात्मक ढाँचामा रहेर विश्लेषण गरिएको छ । यसमा काठमाडौँ जिल्लाअन्तर्गत माध्यमिक तह (कक्षा ९ र १०) मा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने ४ जना शिक्षकहरूलाई निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावलीमार्फत लिइएको शाब्दिक सूचना विश्लेषणबाट प्राप्त सूचनालाई भाषा पाठ्यक्रम सिद्धान्तका आधारमा अनुसन्धान उद्देश्यसँग सम्बन्धित रहेर व्याख्याविश्लेषण गरी निचोडमा पुगिएको छ । यस अध्ययनमा नेपाली भाषा शिक्षकहरूले भाषा शिक्षणका क्रममा शिक्षककेन्द्रित विधिलाई प्राथमिकता दिएको देखिन्छ । जुन विधिहरू प्रविधिमैत्री नहुनुका साथै सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा शैक्षिक सामग्रीको उपयोग सीमित देखिन्छ । पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको सहजीकरण प्रक्रिया अवलम्बन गरिएको छैन । कथा शिक्षणमा व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रस्तुतीकरण, पठनबोध र अभिनय विधिको प्रयोग गरिएको छ । पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका बहुबौद्धिकता, आलोचनात्मक सोच, सहकार्यात्मक सिकाइ जस्ता प्रक्रियाहरू कक्षामा प्रभावकारी रूपमा लागू गरिएको छैन । भाषा शिक्षणमा रहेका विद्यमान कमी कमजोरीहरू सुधारका लागि शिक्षक तालिम, पाठ्यक्रम प्रबोधीकरण, अनुगमन र सम्बन्धित निकायको शिक्षामा लगानी र सक्रियता आवश्यक छ ।

मुख्यशब्द : भाषा शिक्षण, शिक्षण विधि, क्रियाकलाप, बहुबौद्धिकता, आलोचनात्मक सोच

विषयपरिचय

नेपाली भाषा शिक्षणभित्र भाषा पाठ्यक्रम, भाषा पाठ्यपुस्तक, शिक्षण विधि, भाषिक क्षमता, भाषिक मूल्याङ्कन, विमातृभाषी विद्यार्थीले गर्ने त्रुटि, भाषिका, बालभाषा आदि विविध क्षेत्रहरूको शिक्षण पर्दछन्। भाषा पाठ्यक्रमले सिकाइ उपलब्धिका रूपमा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ, उच्चारण, स्मरणजस्ता विविध सिपमा सक्षमता हासिल गर्ने उद्देश्य राखेको पाइन्छ। मानवीय जीवनमा आवश्यक पर्ने समग्र कामकुरा सम्बन्धी ज्ञानमूलक धारणा तथा अभिव्यक्तिमूलक सिप सम्पादन भाषाबाटै सम्पन्न हुन्छन् (पौडेल (२०६८)। नेपाली भाषा सिकाइ सहजीकरणका क्रममा शिक्षकहरूले विभिन्न विधिहरूको प्रयोग गर्ने गरेका भेटिन्छन्। नेपाली इतर विषयका कक्षामा प्रयोग गरिने शिक्षण विधि जस्तै नेपाली भाषा शिक्षणको कक्षामा विषयवस्तुको प्रकृति, विद्यार्थीको रुचि र मनोविज्ञान, क्षमता, स्तर, पाठ्यक्रमको अपेक्षा, सिकाइका सिद्धान्तहरू आदि कुरामा ध्यान दिएर शिक्षण विधि छनोट गरिनु राम्रो मानिन्छ। भाषा शिक्षण भनेको भाषिक सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिपहरूको शिक्षण भएकाले अरू विषयको शिक्षण र भाषा शिक्षणमा केही फरक हुन्छ। शर्मा र पौडेल (२०६८) का अनुसार भाषा शिक्षणअन्तर्गत कथा शिक्षण गर्दा सुरुमा कथा लेखक र कथाको परिचय दिने, शिक्षकले मौखिक रूपमा संक्षेपमा कथा सुनाउने, श्रुतिबोधमात्मक अभ्यास गराउने, सस्वर वाचन गराउने साथै अरू अभ्यास गराउने गर्न सकिन्छ। अरू विषय शिक्षण र भाषा शिक्षण विधिमा केही समानता र केही भिन्नता हुन्छन्। अभ्यासले अभ्यस्त बनाउँछ भने जस्तै भाषा शिक्षणमा अभ्यासको भूमिका ठूलो हुन्छ। भाषा शिक्षकले कुन सिप शिक्षण गर्ने हो सोही सिपअनुसार शिक्षण विधिहरूको उपयोग गर्नुपर्दछ। यदि एकै प्रकारको विधिमाफत शिक्षण गर्न खोजेको खण्डमा भाषा शिक्षणको उद्देश्य पुरा हुन सक्दैन। नेपाली भाषा शिक्षण गर्नका लागि साहित्यका विभिन्न विधाहरू जस्तै कथा, कविता, निबन्ध, नाटक, जीवनी, मनोवाद, संवाद आदिको उपयोग गरी सुबोपले जस्ता भाषिक सिपहरूको शिक्षण गर्ने गरिन्छ। भाषा शिक्षणका विधिहरू यति नै छन् भनेर एकिन गर्न नसकिए पनि दिनप्रतिदिन नयाँनयाँ विधिहरूको विकास भइरहेको हामी पाउँछौं। अधिकारी (२०६७) ले कुन स्थितिमा के कस्ता पद्धति वा विधिको उपयोग गरी भाषा सिकाएमा अपेक्षित लक्ष्य हासिल गर्न बढी मदत मिल्न सक्छ भन्ने कुराको जानकारी शिक्षकलाई भएमा मात्र उसले परिस्थितिअनुरूप अनुकूल हुने पद्धति वा विधिको छनोट गर्न सक्ने हुन्छ भन्ने कुरा बताएका छन्। त्यसैले भाषा सिकाइ सिद्धान्तको अनुसार भाषिक सिप विकास गराउनका लागि विद्यार्थीको तह, पृष्ठभूमि र पाठ्यवस्तु अनुसार फरकफरक विधिहरूको उपयोग गर्नु आवश्यक हुन्छ।

समस्याकथन

माध्यमिक तहको नेपाली भाषा शिक्षामा कमीकमजोरी भएको देखिन्छ। प्रत्येक वर्ष लिइने एस ई ई परीक्षामा समेत नेपाली विषयमा अनुत्तीर्ण हुनेहरूको सङ्ख्या धेरै हुनुका साथै कथा शिक्षणका क्रममा विभिन्न शैक्षणिक विधि र क्रियाकलापको प्रयोगमा समेत कमजोरी देखिन्छ। कथा शिक्षणमा शिक्षकले प्रयोग गर्ने विधिहरू र क्रियाकलापका बारेमा स्पष्टता र सुधारको आवश्यकता छ। कथा शिक्षणका क्रममा पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका विधि र क्रियाकलापहरूको प्रयोग कम भई शिक्षक केन्द्रित विधिहरूको प्रभाव बढी देखिन्छ। जसले गर्दा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा विद्यार्थीको सहभागिता कम छ। यसले नेपाली भाषा शिक्षण प्रभावकारी बन्न नसकी फिलतो हुन पुग्दछ। त्यसैले नेपाली भाषाको कथा शिक्षणका विधि तथा

क्रियाकालापमा केकस्ता समस्याहरू छन् र शिक्षकहरूले शिक्षण गर्दा के कस्ता विधि र क्रियाकलाप प्रयोग गर्ने गरेका छन् ? तिनको प्रयोगको अवस्था कस्तो छ ? पहिल्याउनु नै यस लेखको मुख्य समस्या हो ।

अध्ययनका उद्देश्य

माध्यमिक तहमा (कक्षा ९ र १०) नेपाली भाषा शिक्षणका क्रममा प्रयोग भएका शिक्षण विधि कस्ता छन् ? कथा शिक्षणका क्रममा प्रयोग भएका प्रक्रियाहरू कस्ता छन् ? शिक्षण विधि र प्रक्रियाहरूको प्रयोगको अवस्था पत्ता लगाउनु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो ।

अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

प्रस्तुत अध्ययनले सम्बन्धित क्षेत्रमा खास समस्याको समाधानको उपाय पत्ता लगाउने, भाषा शिक्षणका क्षेत्रमा नयाँ ज्ञान प्रतिपादन गर्ने र ज्ञानको अवस्थालाई अद्यावधिक गर्ने, पहिल्यैदेखि प्रयोग गर्दै आइएका विधिहरू वर्तमान सन्दर्भमा भाषिक सिप विकासमा कति उपयुक्त र प्रभावकारी छन्, भाषा शिक्षणका लागि सबैभन्दा उपयुक्त विधिहरू कुनकुन हुन् ? जस्ता समस्याहरूको समाधान हुने भएकाले नेपाली भाषा शिक्षणलाई सान्दर्भिक, विद्यार्थीमैत्री, रुचिपूर्ण, वैज्ञानिक बनाउनका लागि कस्ता कस्ता विधिहरूको कसरी उपयोग गर्न सकिन्छ भन्ने समाधानका उपाय खोज्ने भएकाले प्रस्तुत अनुसन्धान औचित्यपूर्ण हुन जान्छ ।

अध्ययनको परिसीमा

प्रस्तुत अध्ययन नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा निर्मित माध्यमिक तह कक्षा ९ र १० को अनिवार्य नेपाली विषयको पाठ्यक्रमको कथा शिक्षण विधि र क्रियाकलापमा सीमित गरिएको छ । यो अध्ययन काठमाडौँ जिल्लाको दुईओटा सामुदायिक र दुईओटा संस्थागत विद्यालयमा सीमित रहेको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

भाषा शिक्षण सिपको शिक्षण हो । सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ, उच्चारण, स्मरणजस्ता भाषिक सिपमा खास खास सक्षमता हासिल होस् भन्ने उद्देश्यले भाषा शिक्षण गरिन्छ । भाषा शिक्षणमा विषयवस्तु गौण र सिप प्रमुख हुन्छ । भाषा शिक्षणमा अभ्यासको भूमिका निकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । भाषा शिक्षण र अभ्यासलाई एक अर्काका पूरक भने पनि हुन्छ । भाषा ज्ञान कम अनि कला र सिप बढी भएकाले तिनलाई प्राप्त गर्न अभ्यासको निकै ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६७) । भाषा शिक्षण क्रियाकलाप र अभ्यासमा केन्द्रित हुने गर्दछ । शिक्षक कक्षामा निर्देशन दिन्छन्, प्रश्नोत्तर वा छलफल गराउँछन् वा विविध किसिमका अभ्यास गराउँछन् आदि सबै शैक्षणिक गतिविधि एक दृष्टिले भाषिक गतिविधि ठहरिन्छन् (अधिकारी, २०६७) । यसरी भाषिक सिप सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइको अभ्यास नै भाषा शिक्षण हो । विभिन्न साहित्यिक तथा अन्य विधालाई उपयोग गरी भाषिक सिप सिकाइन्छ । साहित्यका कथा, कविता, निबन्ध, रूपक आदिमा भाषाको विविधता हुन्छ र यिनै विविधताले गर्दा भाषा शिक्षण प्रभावकारी हुन्छ । वि.स. २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले ल्याएको ऐतिहासिक परिवर्तनमा नेपाली भाषाको पाठ्यक्रमले पनि पाठ्यवली वा पाठ्यांशबाट माथि उठेर वैज्ञानिक तथा आधुनिक पाठ्यक्रमको स्वरूप ग्रहण गर्ने गर्यो । त्यसपछि समय

समयमा पाठ्यक्रम संशोधन, परिमार्जन तथा निर्माण भएको देखिन्छ । वि.सं. २०७१ को पाठ्यक्रममा शिक्षण सिकाइका नवीन सोच, प्रक्रिया तथा पद्धतिहरूको व्यवस्थित, व्यावहारिक तथा वैज्ञानिक प्रस्तुति समावेश गरी समय सान्दर्भिक बनाउने प्रयास गरिएको छ । पाठ्यक्रमको स्तम्भ 'ड' मा सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया प्रस्तुत गरिएको छ । भाषा शिक्षणका विधा सिद्धान्त तथा विधि तथा प्रक्रियाका आधारमा कथा शिक्षणका लागि व्याख्यान, छलफल तथा प्रश्नोत्तर, तुलना, परियोजना, पठनबोध तथा कक्षा प्रस्तुतीकरण जस्ता विधि तथा प्रक्रिया उल्लेख गरिएको छ (माशिपा, २०७१) । त्यसैगरी पाठ्यक्रमले निम्नानुसारका क्रियाकलापहरू निर्देश गरेको छ : क्रियाकलाप (प्रस्तुतीकरण, अभ्यास, उत्पादन, पठनबोध, प्रयोगात्मक कार्य, पृष्ठपोषण), बहुबौद्धिकता, आलोचनात्मक सोच, सहकार्यात्मक कार्य, विधाका माध्यमबाट सिपहरूको शिक्षण, सिपहरूमा आधारित क्रियाकलापहरू निर्देश गरेको छ । प्रस्तुत अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार भाषिक सिप र अभ्यासको महत्वमा आधारित छ । कथा शिक्षणको मुख्य उद्देश्य विद्यार्थीलाई सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइको क्षमतामा वृद्धि गरी भाषिक सिपमा दक्ष बनाउनु हो । जसले गर्दा विद्यार्थीहरू कथा शिक्षणका क्रममा सक्रिय रूपमा भाषिक क्रियाकलापमा सहभागी भई शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप प्रभावकारी र व्यावहारिक बन्न पुग्छ । वर्तमान पाठ्यक्रमले सुझाएका शिक्षण विधि र सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको प्रयोगले विद्यार्थीमा नयाँ सोच, समझ र सृजनात्मकताको विकास भई उनीहरूमा भाषिक सिप विकासमा परिपक्वता आउँछ ।

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

भाषा शिक्षणका विधिहरूबारे अध्ययन भएका पुस्तकहरू, अनुसन्धानमूलक लेखहरू तथा अनुसन्धान प्रतिवेदनहरूको अध्ययन गरिएको छ । पूर्वअध्ययनहरूबाट नेपाली भाषा शिक्षणमा प्रयोग भएका विधिहरू, शिक्षणका विभिन्न क्रियाकलापहरू, पाठ्यक्रम प्रयोगको अवस्था आदिबारे ज्ञान प्राप्त भएको छ । अध्ययन मनन गरिएका केही पूर्व अध्ययनको समीक्षा तल प्रस्तुत गरिएको छ :

घिमिरे (२०६९) ले नेपाली भाषा शिक्षणप्रति शिक्षकहरूको दृष्टिकोण शीर्षकमा स्नातकोत्तर शोधपत्र तयार पारेका छन् । उक्त अध्ययनमा भाषा शिक्षण, विधा शिक्षण र अध्यापन योजना सम्बन्धी दृष्टिकोण राम्रो रहेको, सरकारी विद्यालयका तुलनामा निजी विद्यालयका शिक्षकको दृष्टिकोण राम्रो रहेको र शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमको अध्ययन नगरेको निष्कर्ष निकालेका छन् । शर्मा (२०६८) ले साहित्य शिक्षणका गर्दा दुई प्रकारका विधिमा फर्त गर्न सकिने चर्चा गरेका छन् । ती विधिहरू हुन्-सामान्य विधि तथा कार्यकलापान्तर्गत व्याख्यान तथा प्रवचन, छलफल/प्रश्नोत्तर, तुलना, समीक्षा, सूत्र, पठन बोध, प्रस्तुतीकरण, शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोग, विधागत ढाँचामा लेखन, आदर्श नाट्य, रङ्गमञ्च अभिनय, कक्षा अभिनय, स्वाध्ययन आदि । साहित्यभित्र रहेका विभिन्न विधा शिक्षणका क्रममा उपयोग गरिने तथा गर्न सकिने विधिहरूको रूपमा उल्लेख गरिएकाले यसलाई यस अनुसन्धानमा उपयोगी, सान्दर्भिक एवम् विश्लेषणीय ठानिएको हो । अधिकारी (२०६७) ले भाषा शिक्षणका क्रममा अभ्यास तथा पुनरावृत्ति, वैयक्तिक भिन्नता, स्तरीयता, क्रमबद्धता, रुचिपूर्णता, कक्षा सहभागिता, शिक्षण प्रक्रियामा विविधताजस्ता सिद्धान्तको ख्याल गर्नु उल्लेख गरेका छन् । शर्मा र पौडेल (२०६७) ले भाषा शिक्षणलाई विभिन्न सहक्रियाकलापसँग आबद्ध गर्दै एकीकृत गरेर लैजानु पर्ने, माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रमले नेपाली भाषा शिक्षणलाई आधुनिक, व्यावहारिक एवम् विद्यार्थीकेन्द्रित बनाउनका लागि भाषिक सिपमा आधारित अभ्यास, प्रशस्त क्रियाकलाप, समालोचनात्मक

चिन्तन, सहकार्यकलाप, बहुबौद्धिकता, प्रयोगात्मक कार्य, स्वाध्ययन तथा छलफललाई भाषा शिक्षणमा ख्याल गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ।

पूर्व अध्ययनहरूको पुनरावलोकनबाट भाषा फरक हुँदैमा भाषा शिक्षण प्रक्रिया फरक नहुने, भाषा शिक्षणमा भाषिक सिपमा आधारित क्रियाकलाप अपनाउनुपर्ने जस्ता धारणा निर्माण भएको छ। कथा शिक्षणका क्रममा शिक्षकहरूले सस्वर पठन, प्रश्नोत्तर, घटनाक्रम मिलान, विशिष्ट पङ्क्तिको व्याख्या, गृहकार्यजस्ता क्रियाकलापहरू गराउनुका साथै शिक्षकहरूले पाठ्यक्रममा लेखेका कुरा व्यवहारमा नउतारेको देखिन्छ।

अनुसन्धान अन्तराल

यस अध्ययनका सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा हालसम्म यस अनुसन्धान विषयसम्बन्धी पूर्वकार्यहरू पर्याप्त नभएका र नेपाली भाषा शिक्षणका क्रममा प्रयोग भएका शिक्षण विधि र शिक्षण प्रक्रियासम्बन्धी अध्ययन नगन्य रूपमा मात्र गरिएकाले यस अध्ययनले यी अन्तरालको सम्बोधन गर्न सक्नेछ। यस अघिका अध्ययनहरूले भाषा शिक्षणका विधि तथा क्रियाकलापहरूको प्रयोगात्मक पक्षहरूको विश्लेषण नपाइनु यस अध्ययन र पूर्व अध्ययनका बिचको अन्तराल मानिएको छ। पूर्व अध्ययनहरूमा शैक्षणिक विधि र क्रियाकलापहरूको सतही विश्लेषण मात्र भएको, गहन तथा सम्पूर्ण पक्षको विश्लेषण भएको नपाइनुले यस अध्ययन र पूर्व अध्ययनहरूबीच अनुसन्धान अन्तराल कम हुने महसुस गरिएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख गुणात्मक ढाँचामा तयार पारिएको छ। यो लेख तयार पार्नका लागि आवश्यक सामग्रीहरू प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत क्षेत्रीय अनुसन्धान विधिका माध्यमबाट सङ्कलन गरिएको छ। यसका लागि काठमाडौँ जिल्लामा रहेका एउटा सामुदायिक र एउटा संस्थागत विद्यालय छनोट गरिएको छ। ती विद्यालयका कक्षा नौ र दसमा नेपाली विषय शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूलाई उद्देश्यमूलक विधिबाट छनोट गरी अन्तरवार्ता-प्रश्नावली र कक्षा अवलोकनमार्फत तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ। प्राप्त तथ्याङ्कलाई उपयुक्त शीर्षकमा वर्गीकरण गरी थिमेटिक रूपमा विश्लेषण गरिएको छ। यसमा नेपाली भाषा शिक्षणको क्रममा उपयोग गरिएका विधिहरू, कक्षाकोठामा हुने गरेका विविध क्रियाकलापहरूको प्रायोगिक पक्ष र नेपाली भाषा शिक्षणमा पाठ्यक्रम प्रयोगको अवस्थाको विश्लेषण गरिएको छ। यसमा निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावली र कक्षा अवलोकन फारामलाई तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि साधनका रूपमा प्रयोग गरिएको छ।

जनसङ्ख्या र नमुना छनोट

प्रस्तुत अध्ययनमा काठमाडौँ जिल्लाका माध्यमिक तह (कक्षा ९ र १०) मा नेपाली भाषा शिक्षण गर्ने सम्पूर्ण नेपाली भाषा शिक्षकहरूलाई जनसङ्ख्याका रूपमा लिइएको छ। उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि प्रयोग गरिएको र क्रेसवेल (सन् २००९) ले अनुसन्धान कर्ताले आफ्नो अनुसन्धान पूरा गर्नका लागि आवश्यक र महत्वपूर्ण हुने उत्तर दाताहरू छनोट गर्न सकिने बताए अनुसार काठमाडौँ जिल्लाका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा कक्षा ९ र १० मा अनिवार्य नेपाली विषय अध्यापन गर्ने चार जना शिक्षकहरूलाई निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावलीमार्फत तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि नमुनाका रूपमा चयन गरिएको हो।

अनुसन्धान विधि

प्रस्तुत अध्ययन व्याख्यात्मक आयाममा विश्लेषण गरिएको छ। डेन्जिन एण्ड लिङ्कन (सन् २०११) लाई आधार मानी शिक्षकहरूबाट अलग अलग प्रतिक्रियाहरू सङ्कलन गरी विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ। अध्ययन क्षेत्रमा परेका सहभागीहरूको धारणालाई एकै ठाउँमा एकीकृत गरी विश्लेषण गरिएको छ। शिक्षकहरूबाट फरक फरक विचार एवम् अनुभव सङ्कलन तथा कक्षा अवलोकनमार्फत तथ्य सङ्कलन गरी बहुतथ्य र बहुअर्थहरू पहिल्याउन खोज्नका लागि प्राप्त धारणा तथा तथ्यलाई अनुसन्धानको उद्देश्यसँग संयोजन गर्दै तथ्यको बहुआयामिक ढङ्गबाट अध्ययन गरिने व्याख्यात्मक आयामसँग सम्बन्धित भएर विश्लेषण गरिएको छ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोतहरू

यसमा प्राथमिक स्रोतबाट तथ्याङ्कसङ्कलन गरिएको छ। यसमा तथ्य सङ्कलनका लागि प्राथमिक स्रोतका साधनहरू निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावली र कक्षा अवलोकन फारामको प्रयोग गरिएको छ। तथ्य सङ्कलन प्राथमिक स्रोतबाट भए पनि द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरू विभिन्न विद्वानका अनुसन्धान प्रतिवेदन, प्रकाशित पुस्तक, लेखहरू आदिको पनि प्रशस्त उपयोग भएको छ।

तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन र तरिकाहरू

निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावली र कक्षा अवलोकन फारामलाई साधनको रूपमा प्रयोग गरिएको छ। निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावलीमार्फत अन्तर्वार्ता लिएर तथा तिनै शिक्षकहरूको कक्षा अवलोकन गरेर गरिएको छ।

तथ्याङ्क विश्लेषणका विधिहरू

प्रस्तुत अनुसन्धानमा तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावलीमार्फत लिइएको अन्तर्वार्ता र कक्षा अवलोकनको प्रयोग गरी प्राप्त भएको तथ्याङ्कलाई कुनै साङ्ख्यिक मानमा रूपान्तरण नगरी शिक्षकहरूको कार्यकलापहरूलाई भाषा शिक्षणका सिद्धान्तको आँखाले हेरी शाब्दिक रूपमा व्यवस्थित गरी तार्किक विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ। यो अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित छ।

विश्वसनीयता र वैधता

प्रस्तुत अनुसन्धान प्राकृतिक अवस्थाबाट नै तथ्याङ्क सङ्कलन गरी गुणात्मक अनुसन्धानको तथ्याङ्क सङ्कलन, विश्लेषण र नतिजामा हुनुपर्ने गुणहरू निष्पक्षता, सत्यता, यथार्थता, प्राकृतिकपन आदिका आधारमा निष्कर्षमा पुगिएको छ (क्रेसबेल, सन् २००९)।

परिणाम र छलफल

कथा शिक्षणका क्रममा शिक्षकहरूले अपनाएका विधिहरूको प्रस्तुतीकरण

नेपाली भाषा शिक्षकहरूले कथा शिक्षणका क्रममा अपनाउने गरेका प्रक्रियाहरूमा विविधता देखियो। प्राप्त तथ्याङ्क हेर्दा कथा शिक्षणका क्रममा शिक्षक पुस्तक लिएर कक्षामा प्रवेश गर्ने, विद्यार्थीसँग आजको

पाठ एकीन गर्ने, विद्यार्थीलाई पाठको केही अनुच्छेद पढ्न लगाउने, आफूले पनि पढ्ने, व्याख्या गर्ने, छलफल गर्ने, अभ्यासका काम गर्ने, बुँदा टिपोट गर्न लगाउनेजस्ता प्रक्रियाहरू अबलम्बन गरेको पाइयो। भाषिक सिपको अभ्यासका लागि कथा निकै उपयुक्त विधा भएको र यसको शैक्षणिक प्रक्रियामा पनि भाषिक सिपलाई नै जोड दिनुपर्ने पक्षमा शिक्षकहरू स्पष्ट रहेको तर शैक्षणिक क्रियाकलापमा भने ख्याल नगरेको पाइयो। यस तहमा लोक, ऐतिहासिक, सामाजिक, पौराणिक, बाल मनोवैज्ञानिक र मनोवैज्ञानिक कथाहरू समावेश गरिएको छ। कक्षा ९ मा तीन वटा र १० मा पनि तीन वटा कथाहरू रहेका छन्। कथाको प्रकृतिअनुसार शिक्षणका विधिहरूमा पनि व्याख्यान, छलफल तथा प्रश्नोत्तर, तुलना, परियोजना, पठनबोध तथा कक्षा प्रस्तुतीकरण तथा क्रियाकलापमा पनि प्रस्तुतीकरण, अभ्यास, उत्पादन, पठनबोध, प्रयोगात्मक कार्य, पृष्ठपोषण जस्ता विविध विधि तथा क्रियाकलापहरू हुने गरेको पाइन्छ। साथै बहुबौद्धिकता, आलोचनात्मक सोच, सहकार्यात्मक कार्य, विधाका माध्यमबाट सिपहरूको शिक्षण जस्ता क्रियाकलापहरू पनि पाठ्यक्रमले प्रयोग गर्न सुझाएको पाइन्छ। कथा शिक्षणको मूलभूत उद्देश्य भाषिक सिपको शिक्षण भए पनि यसका अन्य प्रयोजनहरू पनि हुन्छन्। कथा विधाप्रति रूचि जगाउन, सिर्जनात्मक कार्यमा सक्रिय बनाउन तथा प्रतिभा प्रष्फुटन गर्न पनि कथा शिक्षणको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने देखिन्छ। निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावली, र कक्षा अवलोकनका आधारमा कथा शिक्षणका क्रममा व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, परियोजना, तुलना, प्रस्तुतीकरण, सिपगत क्रियाकलापहरू, अभ्यास, उत्पादन, पठनबोध आदि विधिहरूको प्रयोग गर्नेगरेको पाइयो भने सहजीकरण गर्दा व्याख्यान, छलफल, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शन, प्रस्तुतीकरण, पठन बोध, अभिनय आदि विधिको उपयोग गर्ने गरेको पाइयो। लेखक र शीर्षक परिचयबाट सुरु गरेर कथा कथन, सस्वर वाचन, घटना वर्णन, व्याख्या तथा विवेचना, सन्देश प्रस्तुति, निर्देशित कथा लेखन, लिखित कथाको प्रस्तुति, मौन पठन, सारांश, बोध प्रश्नोत्तर, उखान, टुक्का तथा नवीन शब्दको अर्थबोध र वाक्यमा प्रयोग, घटनाक्रम मिलाउन लगाउने, सामूहिक कार्यमा संलग्न गराउने र पृष्ठपोषण दिनेजस्ता क्रियाकलापहरू गरेको पाइयो। शिक्षण विधि तथा क्रियाकलापहरूमा शिक्षकले एकोहोरो पढेर व्याख्यान गर्ने परम्परागत विधिभन्दा केही परिवर्तन भई शिक्षक विद्यार्थी दुबै सक्रिय भएको पाइनु सकारात्मक पक्ष हो। विधा शिक्षण भाषिक सिप विकास गर्नका लागि हो भन्ने बुझाइ विकास भएको पाइयो। यति हुँदाहुँदै पनि स्तरीय सहजीकरणका अभ्यासहरू पर्याप्त भएको भने देखिएन। सहजीकरणलाई परिष्कृत, विस्तारित, प्रविधिमैत्री एवम् विद्यार्थीमैत्री बनाउँदै लानुपर्ने देखिन्छ। व्याख्यान विधिमा बढी समय खर्चेर विद्यार्थीको भावनालाई बेवास्ता गर्ने, परियोजना कार्यको कमी, प्रश्नोत्तर र छलफल नहुनुले उनीहरूको सक्रियता प्रायः शून्य हुने अवस्थामा हाल परियोजना कार्य छलफल तथा प्रश्नोत्तर विधिको प्रयोगले केही सुधार भएको पाइयो। पाठ्यक्रममा कथा शिक्षणमा तुलना विधि, परियोजना कार्य तथा प्रस्तुतीकरण सम्बद्ध क्रियाकलापहरू उल्लेख भए पनि पर्याप्त मात्रामा प्रयोग भएको देखिएन। समग्रमा कथा शिक्षणमा विद्यार्थीहरूको सक्रियता केही मात्रामा भए पनि विद्यार्थीभन्दा शिक्षक नै बढी सक्रिय भएको देखियो। शिक्षकहरूको कक्षा अवलोकन गर्दा निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावलीमा उल्लेख भएकै क्रियाकलाप प्रयोगमा ल्याएको पाइयो। कथा विधा शिक्षण गर्दा उपयोग भएका आदर्श पठन, बुँदा टिपोट, छलफल, प्रश्नोत्तर, सस्वर पठन, प्रस्तुतीकरण, व्याख्यान आदिमा एकरूपता देखियो। यसरी निर्देशित अन्तर्वार्ता प्रश्नावली र कथा अवलोकनका आधारमा हेर्दा शिक्षकहरूले कथा शिक्षणका क्रममा परम्परागत व्याख्यान विधिलाई घटाउँदै विद्यार्थीहरूलाई पनि सक्रिय बनाउँदै कक्षाकोठामा सस्वर पठन, मौन पठन, छलफल,

प्रश्नोत्तर, बुँदा टिपोट, प्रस्तुतीकरण, निर्देशित लेखन, नवीन शब्दको अर्थ तथा वाक्यमा प्रयोगजस्ता क्रियाकलापहरू प्रयोग गर्दछन् भन्ने निष्कर्ष प्राप्त भयो । यसबाट नेपालीमा कथा विधा शिक्षणप्रति केही परिवर्तन र प्रगति भएको देखियो । यसलाई सकारात्मक पक्ष नै मान्नु पर्दछ ।

कथा शिक्षण गर्दा कथाकारको फोटो र परिचय लेखिएको कार्ड, केही आदर्श वाचनका लागि श्रव्य सामग्रीहरू शैक्षणिक सामग्रीहरूको रूपमा प्रयोग गरेको पाइयो भने प्रविधिमैत्री सामग्री, अनलाइन/अफलाइन सामग्रीका साथै शब्दार्थ र वाक्यमा प्रयोगजस्ता क्रियाकलापसँग सम्बन्धित सामग्रीको प्रयोग भएको पाइएन । दुईओटा विद्यालयमा डायरीमा पाठयोजनाको टिपोट गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने काम भएको देखियो भने दुईओटा विद्यालयमा पाठयोजनाविना नै कक्षामा शिक्षण गर्ने गरेको देखियो । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने पाठ्यक्रमले योजनाबद्ध शिक्षण गर्ने प्रयास गरे पनि कार्यान्वयन पक्ष कमजोर रहेको पाइयो । कथा शिक्षणका क्रममा सबैभन्दा बढी व्याख्यान विधि र क्रमशः प्रदर्शन, छलफल, प्रश्नोत्तर र पठनबोध विधिको प्रयोग भएको पाइयो । सिकाइ सहजीकरण आधुनिक, वैज्ञानिक, विद्यार्थी सक्रिय बनाउने खालको नहुनु, भाषा शिक्षणका सिद्धान्तहरूको पूर्णरूपमा अनुसरण नहुनु, भाषिक सिपसम्बद्ध क्रियाकलापहरू पर्याप्त नहुनु, शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोग आंशिक रूपमा हुनु, शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा शिक्षककै सक्रियता बढी हुनु जसका कारण सम्प्रेषणात्मक पक्ष कमजोर हुनु जस्ता कमजोरीका कारण कथा शिक्षण गर्दा उपलब्धिका रूपमा प्राप्त हुने भाषिक सिपगत सक्षमताहरू आंशिक रूपमा मात्र प्राप्त हुन सकेको देखिन्छ ।

कथा शिक्षणमा शिक्षकहरूद्वारा अपनाइएका क्रियाकलापहरू

कथा शिक्षणका क्रममा शिक्षकहरूले सस्वर वाचनलाई प्राथमिकताका साथ उपयोग गरेको देखियो भने त्यसपछि कथा मौन पठन गराउने, जटिल तथा नवीन शब्दहरू टिपोट गर्न लगाउने, प्रश्नोत्तर गराउने, कथासार भन्न लगाउने, शिक्षकले कथासार बताइदिने, अनुच्छेद अनुच्छेदको भाव बताइदिने, टिपोट गरिएका शब्दहरू बोर्डमा लेख्दै अर्थ बताउने र वाक्यमा प्रयोग गराउने जस्ता क्रियाकलापहरू गरेको पाइयो । दुईओटा विद्यालयका शिक्षकहरूले कथाको प्रत्येक अनुच्छेद पढ्दै व्याख्या पनि गर्ने गरेका र दुईओटा विद्यालयका शिक्षकहरूले आफूले कथा नपढी सेतो पाटीमा पात्रहरूको नाम टिपोट गरेर पात्रहरूको भूमिकाको बारेमा स्पष्ट पारी कथाको सन्देश बताउँदै कथासार बताएको पाइयो । सबै विद्यालयका शिक्षकहरूले उखान र टुक्काहरूको वाक्यमा प्रयोग गर्ने क्रियाकलाप गरेका पाइयो । यस्ता क्रियाकलापबाट विद्यार्थीलाई भाषाको ज्ञान, नयाँ शब्दावलीको प्रयोग र कथासँग सम्बन्धित समझ प्राप्त हुनेछ ।

पाठ्यक्रमको प्रयोग

पाठ्यक्रमको प्रयोगका सन्दर्भमा पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका सहजीकरण प्रक्रियालाई समुचित रूपमा उपयोग नगरेको देखियो । माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रमले विधा विशेषका लागि सिकाइ प्रक्रिया निर्देश नगरी समग्रमा सिकाइ प्रक्रिया निर्देश गरेको छ तर ती व्यावहारिक रूपमा उपयोगी देखिँदैन । पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका क्रियाकलापहरू प्रस्तुतीकरण, अभ्यास, पठन बोध, पृष्ठपोषण, सहकार्यात्मक सिकाइ, सिपहरूमा आधारित क्रियाकलाप आदि कक्षाकोठामा प्रयोग भएको पाइयो तर प्रयोगात्मक कार्य, बहुबौद्धिकता, आलोचनात्मक सोचजस्ता प्रक्रियाहरू कक्षाकोठामा प्रयोग नभएको भेटियो । यसरी पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका क्रियाकलाप तथा प्रक्रियाहरू कथा शिक्षणका क्रममा आंशिक रूपमा मात्र उपयोग भएको देखियो ।

सम्प्रेषणीय पक्ष

नेपाली भाषा शिक्षकहरूले कथा विधा सहजीकरण गर्दा प्रश्नोत्तर, छलफल, अन्तरक्रियाजस्ता क्रियाकलापहरू उपयोग गरेको पाइयो। यी क्रियाकलापहरूले विद्यार्थीमा सम्प्रेषणात्मक सक्षमता हासिल गर्न सहयोग गर्ने देखिन्छ। हिजोआज विकसित मुलुकहरूमा भाषा शिक्षणलाई सम्प्रेषणात्मक क्षमतासँग निकै महत्त्वका साथ जोड्ने गरेको पाइन्छ। नेपाली भाषा शिक्षण हुने कक्षाकोठामा यसको प्रयोग नगन्य मात्रामा भएको भेटियो। यसर्थ नेपाली भाषा शिक्षण हुने कक्षाकोठामा सम्प्रेषणात्मक सक्षमता वृद्धि गर्ने खालका क्रियाकलापहरू बढाउनुपर्ने आवश्यकता महसुस भयो। कथा विधा सम्प्रेषणात्मक क्रियाकलापका लागि भन्ने बढी उपयोगी हुने भएकाले शिक्षकहरूले सोही अनुरूपका क्रियाकलापहरू छनोटतर्फ ध्यान दिनुपर्ने देखियो। प्रासङ्गिक व्याख्या गर्न लगाउने, भूमिका निर्वाह गर्न लगाउने, छलफल तथा वहसमा सहभागी गराउने, तार्किक प्रश्नोत्तर गराउने, विचारको अभिव्यक्ति कौशल सिकाउन अभ्यास गराउने, अतिरिक्त क्रियाकलाप, घटना आदिमा भूमिका निर्वाह गराउनेजस्ता क्रियाकलापहरू पर्याप्त नभएको पाइयो। नेपाली भाषा शिक्षकले नेपाली भाषा शिक्षण हुने कक्षाकोठामा कथा विधा सहजीकरणका क्रममा यस्ता विविध क्रियाकलापहरू गराउनु पर्ने आवश्यकता महसुस भयो।

सामग्री र प्रविधि प्रयोगको अवस्था

नेपाली भाषा शिक्षण हुने कक्षाकोठामा दैनिक प्रयोगका शैक्षणिक सामग्रीबाहेक अन्य सामग्री र प्रविधिको प्रयोगको अवस्थामा सन्तोषजनक देखिएन। दुईजना शिक्षकहरूले मात्र कहिले काहीँ ल्यापटप तथा मोबाइलमा विभिन्न सन्दर्भपरक सामग्रीहरू राखेर कक्षामा प्रस्तुत गर्ने गरेको भेटियो। शैक्षणिक सामग्रीको प्रयोग गर्नुपर्छ, प्रविधिको प्रयोग गरी भाषाको कक्षालाई रोचक बनाउनुपर्छ भन्ने ज्ञान सबै शिक्षकहरूमा रहेको देखियो तर व्यवहारमा उक्त ज्ञानको प्रभावकारी उपयोग भएको पाइएन। वर्तमान समयमा प्रविधिलाई कक्षाकोठामा जोड्न अनिवार्य भइसकेको अवस्थालाई सबैले मनन गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस भयो। कथा विधासँग सम्बन्धित कथाकारको फोटो, शब्दार्थ पत्ती जस्ता सामग्रीहरूको न्यून प्रयोग भए पनि अन्य स्तरीय सामग्री निर्माण, प्रयोग तथा प्रविधिको ज्ञान र प्रयोगतर्फ शिक्षकहरूको ध्यान नपुगेको देखियो। नेपाली भाषा शिक्षकहरूले विविध सामग्रीहरूको प्रयोगमा दक्षता हासिल गर्नुपर्ने, सामग्री निर्माण गर्नेतर्फ चासो दिनुपर्ने र पेशागत उन्नयनका लागि उल्लेख्य भूमिका निभाउनुपर्ने साथै यसका लागि प्रशासनले पनि सहयोग पुऱ्याउनुपर्ने देखियो।

निष्कर्ष

कथा विधा शिक्षणमा प्रयोग हुने गरेका विधि तथा क्रियाकलापहरूका केही सकारात्मक र केही नकारात्मक पक्ष रहेको पाइयो। शिक्षणका क्रममा नेपाली भाषा शिक्षकहरूले परम्परागत विधि, शैली र प्रक्रियामा केही परिवर्तन गरेर विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय बनाई विभिन्न क्रियाकलापमा जोड दिन थालेका तर सामग्री अभावका कारण भने जति प्रयोग गर्न नसकेको भेटियो। कथा शिक्षणमा केही परिवर्तन भएको तर अझै पनि विद्यार्थी केन्द्रित विधि तथा क्रियाकलापहरूभन्दा शिक्षक केन्द्रित विधि तथा क्रियाकलापहरू नै बढी मात्रामा प्रयोगमा आएको पाइयो। छलफल, अन्तरक्रिया, समूह कार्यजस्ता क्रियाकलापहरूमा केही मात्रामा जोड दिन थालिएको तर यसलाई अझ जोड दिनुपर्ने देखियो। नेपाली भाषा शिक्षकहरूले पाठ्यक्रमका निर्देशनहरूलाई पूर्ण रूपमा पालना नगरेको पाइएकाले पाठ्यक्रमले निर्देश गरेका सिकाइ सहजीकरण प्रक्रिया

तथा क्रियाकलापहरूलाई कक्षाकोठामा प्रयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता देखियो । विद्यार्थीका सम्प्रेषणात्मक सक्षमता विकास गर्नका लागि पर्याप्त क्रियाकलापहरू भएका पाइएन । त्यसैले सम्प्रेषणात्मक क्रियाकलापहरूलाई भाषा शिक्षणमा उपयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । नेपाली भाषा शिक्षकहरूले सिकाइ सहजीकरणका क्रममा प्रशस्त शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी प्रविधिमैत्री बन्न सकेको देखिएन । कथा विधा सहजीकरणका क्रममा प्रशस्त शैक्षिक सामग्रीका साथै प्रविधिको प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ । विद्यार्थीलाई अभि बढी सक्रिय बनाउँदै लानु आवश्यक छ । यसका लागि माध्यमिक तहमा व्याख्यान विधिभन्दा विद्यार्थी केन्द्रित विधि बढी प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ । कथा शिक्षणको अवस्थामा केही सुधार गरी परियोजना कार्य, परियोजना कार्य र व्यक्तिगत तथा सामूहिक कार्य दिएर प्रस्तुतीकरण गराई विद्यार्थी क्रियाकलापलाई जोड दिनुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भसूची

- अधिकारी हेमाङ्गराज (२०६७), *नेपाली भाषा शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्ग राज (२०६७), *भाषा शिक्षण : केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- घिमिरे, विष्णु (२०६९), *नेपाली भाषा शिक्षणप्रति शिक्षकहरूको दृष्टिकोण*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रिवि, कीर्तिपुर ।
- क्रेसबेल जे.डब्लु. (सन् २००९), *रिसर्च डिजाइन : क्वालिटेटिभ, क्वाण्टिटेटिभ र मिक्स मेथड्स एप्रोएच*, सेग पब्लिकेसन ।
- डेन्जिन, एन.के. एण्ड लिङ्कन वाइ.यस. (सन् २०११), *द सेग ह्याण्डबुक अफ क्वालिटेटिभ रिसर्च*, सेग पब्लिकेसन ।
- नुनान डि. (सन् १९९१), *सिलेक्स डिजाइन, अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस* ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७८), *माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, कक्षा ९ र १० (अनिवार्य विषयहरू)*, स्वयम् ।
- पौडेल, माधवप्रसाद (२०६८), *भाषा पाठ्यक्रम, पाठ्य सामग्री तथा शिक्षण पद्धति*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र माधवप्रसाद पौडेल (२०६७), *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र माधवप्रसाद पौडेल (२०६८), *नेपाली भाषा शिक्षणका सन्दर्भहरू*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

**सामुदायिक विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीच
पारस्परिक सम्बन्ध****चन्द्रबहादुर श्रेष्ठ**

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Chandra Bahadur Shrestha

Email: chandrashrestha951@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74536>**लेखसार**

यस लेख सामुदायिक विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्धको अवस्था पहिचान गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रीत भई गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा तयार गरिएको छ। यस अध्ययनका लागि काठमाडौँ जिल्लाको तारकेश्वर नगरपालिका अन्तर्गत १० वटा सामुदायिक विद्यालयका १० प्र.अ. उद्देश्यमुलक नमुना छनोट विधिबाट र प्रत्येक विद्यालयबाट २ जनाका दरले शिक्षक २० जना एवम् प्रत्येक विद्यालयबाट १० जनाका दरले १०० जना छात्र छात्रा रोल नम्बरका आधारमा चिढा वनाई छनोट गरिएको छ। साथै प्रत्येक विद्यालयबाट १ जना वि.व्य.स. उद्देश्यमुलक नमुना छनोट विधिबाट गरी जम्मा १० जना वि.व्या.स. लाई यस अध्ययनमा सहभागीका रूपमा लिइएको छ। छनोटमा परेका विद्यालयहरूको स्थलगत भ्रमण गरी प्रश्नावली फारम र अन्तर्वार्ता गरी आवश्यक तथ्यहरू लिएको छ। प्राप्त तथ्याङ्कलाई तालिकीकरण गरी वर्णनात्मक ढाँचाको प्रयोग गरी व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ। यस अध्ययनका आधारमा प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरू विचमा मित्रवत सम्बन्ध रहेको पाइयो। विद्यालयमा प्रजातान्त्रिक, सहभागितामूलक कार्यवातावरण रहेको छ भन्ने भनाई बहुसंख्यक प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकहरूमा रहेको पाइयो। प्रधानाध्यापकको व्यवहारमा सहमत हुनेहरू ८६%, राम्रो व्यवहार नभएको असहमत १४% पाइयो। प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीच खासै समस्या नभएको ७५% पाइयो। प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीच समयमा अन्तरक्रिया, सूचना, समन्वय, नहुँदा विश्वासको कमीले गर्दा समस्या हुने गरेको भन्नेहरूमा ५%, नीति नियम खोज्दा मनमुटावको समस्या १५% र उत्प्रेरित पृष्ठपोषण नहुदा मित्रवत सम्बन्धको समस्या ५% पाइयो। बालमैत्री सम्बन्ध ८५%, सूचना व्यवस्थापन प्रवाहको सम्बन्ध ८० प्रतिशत भन्नाँ उच्च पाइयो। शैक्षिक एवम भौतिक अवस्थामा भने सुधार पाइयो।

मुख्य शब्दहरू : नेतृत्वशैली, प्रधानाध्यापक, बालकेन्द्रित, सामुदायिक विद्यालय, सारथी

पृष्ठभूमि

शिक्षक परिवर्तनको बाहक हो । शिक्षा देशको सर्वाङ्गीण विकासको आधार हो । त्यसैले विकासको प्रथम आधार दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने शिक्षकले विद्यार्थीको इच्छा, चाहना र प्रवृत्ति सुहाउँदो वातावरणमा व्यक्तिको सृजनात्मकताको विकास हुने तरिकाले शिक्षण गर्नुपर्दछ । (श्रेष्ठ, २०८१) शिक्षक सामाजिक चाहना आवश्यकता पूरा गर्न, शिक्षणलाई बालकेन्द्रित गर्न आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी शिक्षणलाई प्रभावकारी एवम् अर्थपूर्ण र सीपयुक्त बनाउनका लागि वैज्ञानिक शिक्षा शिक्षण गर्न एक सक्षम एव' योग्य शिक्षकले मात्र गर्न सक्छ (थापा र अन्य, २०६८) । यसै दृष्टिकोणलाई मध्यनजर गरी शिक्षा ऐनमा शिक्षक हुनाका लागि छुट्टै प्रावधानको व्यवस्था गरिएको छ । विद्यालयमा अध्यापन गर्न चाहने शिक्षकलाई प्रदान गर्ने अध्यापन अनुमति पत्र, त्यस सम्बन्धी योग्यता र त्यसका लागि लिइएको परीक्षा प्रणाली सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ (कोइराला र श्रेष्ठ, २०६८) । शिक्षा ऐन र शिक्षा नियमावलीको व्यवस्था अनुरूप छनोट भएका शिक्षकहरू मध्येबाट प्र.अ.को छनोट गरिएको छ । प्रधानाध्यापकलाई नेतृत्व प्रदान गर्ने कुशल नेतृत्व, प्रभावकारी व्यवस्थापनका क्षेत्रमा आएका नविन प्रविधि र ज्ञानले अध्यावधिक रहन विद्यालयसँग सम्बद्ध सबै पक्षको सहयोग लिई विद्यालयको दुरदृष्टि तयार पार्न विद्यालयको प्र.अ. र शिक्षक एक अर्कोको परिपूरक मान्छि । यि दुवै एउटै रथका सारथी हुन् । विद्यालयलाई परिणाममुखी जनउत्तरदायी, स्रोत साधनको सदुपयोग गरी शिक्षण सिकाइ प्रक्रियालाई प्रभावकारी एवं रूचीपूर्ण बनाउनको लागि शिक्षक प्र.अ. बीच सम्बन्ध रहेको हुन्छ (श्रेष्ठ र वस्न्यात, २०७५) । प्रधानाध्यापकको विद्यालयमा रहने व्यवस्थापकीय भूमिका नेतृत्व, उत्प्रेरक, योजनाकार अनुकरणीय व्यक्तिलाई कार्यान्वयन क्षेत्रमा कामदार मौरी जस्तै शिक्षण सिकाइलाई अर्थपूर्ण व्यवहारिक, रूचीपूर्ण बनाई सिकाइ उपलब्धिमूलक बनाउन प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्धबाट मात्र उद्देश्य र लक्ष्यमा पुग्न सकिन्छ (कोइराला र श्रेष्ठ, २०६८) । यी कुरालाई मध्यनजर गरी विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्धबाट सिकाइमा परेको प्रभावलाई अध्ययन अनुसन्धानको विषयको रूपमा लिइएको छ ।

समस्याको कथन

यस अध्ययनको क्रममा प्रधानाध्यापकका मातहत रहेका शिक्षकशिक्षिकाको अध्यापनप्रति उत्प्रेरणा बढाउने कार्य प्र.अ.बाट के कसरी गरिन्छ ? प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको सम्बन्ध वर्तमान अवस्थामा कस्तो छ ? प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको सम्बन्ध प्रभावकारी बनाउन के गर्नुपर्ला ? प्रधानाध्यापकको नेतृत्वशैली, क्षमता, कुलिनतन्त्री, अधिनायकवादी, कानून केन्द्रित वा सहभागी प्रजातान्त्रिक कुन क्षमताले शिक्षण सिकाइको प्रभावकारीतामा के फरक पर्दछ । शिक्षकहरूलाई शिक्षण सिकाइका लागि प्रधानाध्यापकले कस्तो सहयोग पुऱ्याउँछन ? प्रधानाध्यापकप्रति शिक्षकहरूको धारणा कस्तो छ ? शिक्षक र प्रधानाध्यापकबीचको सम्बन्ध कस्तो छ ? यस्ता समस्याहरूको समाधानको लागि अपनाइएका उपायहरू पत्ता लगाउने कुरालाई नै यस अध्ययनमा समस्याको रूपमा लिइएको छ । शैक्षिक गतिविधिलाई सक्षम, सर्वसुलभता, समान पहुँच, सक्षमता, गुणस्तरीयता र सान्दर्भिकता कायम गर्न व्यवस्थित वैज्ञानिक र प्रभावकारी बनाउनको लागि विद्यालयको प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्ध तथा भूमिका अति नै महत्वपूर्ण कुरा हो (श्रेष्ठ, चोडवाङ र बस्नेत, २०७०) । जुन विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको

सम्बन्ध सहभागी वा प्रजातान्त्रिक मित्रवत भावनाको विकासको सम्बन्ध रहन्छ । त्यहाँ परिणाममुखी, प्रभावकारी, गुणस्तरीय शैक्षिक वातावरणतय गर्न सकिन्छ । विद्यालयको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न गन्तव्यमा पुग्न एक सक्षम ड्राइभरको रूपमा शिक्षक आफ्नो गन्तव्य र शैक्षिक लक्ष्य उद्देश्य हासिल गर्न प्रधानाध्यापकको कुशल नेतृत्व शिक्षकको मनोबल उच्च राखी आफ्नो पेशाप्रति वफादार निस्वार्थ सेवामा पूरा गर्ने जिम्मेवारी लिन सक्ने व्यक्तित्वको विकास प्रधानाध्यापक र शिक्षकको राम्रो समन्वय सम्बन्धबाट मात्र कायम गर्न सकिन्छ (थापा र अन्य, २०६८) । शिक्षा क्षेत्रको सुधारमा सहयोग पुग्न विद्यालय प्र.अ. शिक्षकले प्रदान गर्ने सेवा सुविधा शिक्षण प्रभावकारीता दिगोपन, शिक्षक पेशागत टिकाउपन गुणस्तर वृद्धि गर्न एक अर्को बीचको सम्बन्धबाट मात्र पूरा हुन सक्छ (श्रेष्ठ, २०७६) । यस अध्ययनले विद्यालयको भौतिक, सामाजिक र आर्थिक परिस्थितिलाई मूल्याङ्कन गरी विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरू बीचको समन्वय मित्रवत सम्बन्ध भई प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न मद्दत पुगी शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न अपेक्षा गरिएको छ ।

अध्ययनको औचित्य

यस अध्ययनको औचित्यको तथा महत्त्वलाई विद्यालय, प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको सम्बन्ध वर्तमान अवस्था पहिचान गर्न, प्रधानाध्यापकको कुशल नेतृत्वबाट शिक्षकहरूको मनोबल बढाउन तथा शिक्षण सिकाइप्रति शिक्षकहरूको उत्प्रेरणामा पर्ने प्रभाव सकारात्मक वा नकारात्मक अवस्थाको अध्ययन गर्ने, प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको सम्बन्धबाट शिक्षण सिकाइमा विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि को प्रभावबारे अध्ययन गर्ने, विद्यालय, प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको सम्बन्ध प्रभावकारी बनाउने उपाय पत्ता लगाउन गर्न, प्रधानाध्यापकको नेतृत्वशैलीप्रति शिक्षक/शिक्षिकाको अवधारणा के कस्तो रहेको छ ? प्रजातान्त्रिक नेतृत्व, खुल्ला वा स्वतन्त्र नेतृत्व, अधिनायकवाद नेतृत्व, कानुनमा केन्द्रित नेतृत्व कस्तो रहेको छ सो को अध्ययन गर्ने रहेको छ । प्र.अ. र शिक्षक बीचको सम्बन्धमा भएका समस्याहरू पत्ता लगाउन र विद्यालयमा रहेको समस्या पहिचान तथा विश्लेषण गरी समाधानका लागि प्र.अ., शिक्षकबीचको सम्बन्धबाट समाधानका उपाय पत्ता लगाउन र विश्लेषण गर्न अध्ययन गर्ने रहेको छ । यस्तै उद्देश्य पूरा गर्न उद्देश्यसँग सम्बन्धित गरी अनुसन्धान प्रश्नसमेत तयार गरिएको छ । समय, स्रोत र साधनलाई ध्यान दिएर तारकेश्वर न.पा.को १० वटा सामुदायिक विद्यालयलाई मात्रै छनोट गरी परिसिमा निर्धारण गरिएको छ । यो गुणात्मक ढाँचाको अनुसन्धान हो तर पनि कतिपय संख्यात्मक तथ्यांकहरू भने प्रयोग गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्य सामुदायिक विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्धको वर्तमान अवस्था पहिचान गर्ने रहेको छ ।

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

यस अध्ययनलाई अगाडि बढाउने क्रममा अध्ययन विषयसँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक, अध्ययन सामग्री लेख, रचना, पत्रपत्रिका, समाचार, शैक्षिक दस्तावेज, शैक्षिक नीति नियम आचरणहरूलाई सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । साथै सामुदायिक विद्यालयमा तयार गरिएका केही शोधपत्रहरूको पनि

समीक्षा समेत गरिएको छ। शोध प्रस्तावलाई वस्तुपरक बनाउदै तार्किक निष्कर्षमा पुर्‍याउन यस परिच्छेदमा क्रमशः सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन, सैद्धान्तिक खाका र शैक्षिक उपादेयतालाई प्रस्तुत गरिएको छ।

शर्मा (२०६६), “विद्यार्थीको सिकाइ” अनुसार विद्यालयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप शिक्षकबाट नै गरिने हुँदा मानवीय पक्षमा स्थायी परिवर्तन ल्याउँदछ। मानवीय व्यवहारमा ज्ञान, सीप, प्रविधिमा विकास गराउनु नै शिक्षण सिकाइ प्रभावकारी हुनु हो। यस भनाइलाई हेर्दा विद्यालयमा शिक्षकहरूले विद्यार्थीको व्यवहारमा स्थायी परिवर्तन ल्याउन विद्यार्थीका बानी, व्यवहार ज्ञान, सीपलाई ख्याल गर्दै जानुपर्दछ तब मात्र विद्यालयको सिकाइ कार्य प्रभावकारी हुन्छ र सिकाइ दीर्घकालीन हुने देखिन्छ। जुन कार्य गर्नका लागि पनि विद्यालयको प्रधानाध्यापक र शिक्षक बानी व्यवहारलाई परिवर्तन गर्दै एक-आपसमा सम्बन्ध राम्रो बनाउनुपर्छ।

शर्मा (२०५८), “शिक्षक र विद्यार्थीको सम्बन्ध” अनुसार विद्यालयको शैक्षिक वातावरणलाई गुणस्तर, अनुशासन कायम राख्न विद्यालयका शिक्षकहरूसँग समन्वय गरी शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावक बीच पारस्परिक सहयोगको वातावरण सिर्जना गर्ने, शिक्षकहरूसँग परामर्श गरी विद्यालयमा कक्षा सञ्चालन सम्बन्धी कार्यक्रम तयार गर्ने तथा यस्तो कार्यक्रम बमोजिम कक्षा सञ्चालन भए नभएको निरीक्षण गर्ने दायित्व विद्यालय प्रधानाध्यापक मा रहनेछ। विद्यालयको प्रमुख व्यक्ति प्रधानाध्यापक भएको नाताले पनि विद्यालयमा सबैसँग परामर्श छलफलका माध्यमबाट आफ्नो पदीय दायित्व निभाउन जान्नु पर्दछ। जुन कुराको माध्यमबाट शिक्षण पेशामा समर्पित विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्ध गहिरो हुनुपर्दछ।

अधिकारी (२०६९), “विद्यालयको प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्ध” नामक शोधकार्यमा निजले विद्यालयको प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्धको सान्दर्भिकतालाई प्रस्टाएका छन्। जसमा विद्यालयको नेतृत्वदायी भूमिका प्रधानाध्यापक को त्यस बेला सफल हुन्छ जब विद्यार्थीहरूलाई सफल नागरिक बनाउन उनीहरूको नेतृत्व क्षमता विकास गर्नु जरूरी हुन्छ। विद्यार्थी भनेको भविष्यका राम्रा प्रशासक हुन्। विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षकले जहिले पनि विद्यार्थीको भविष्यलाई ख्याल गर्नुपर्दछ। विद्यार्थीको भविष्यलाई ख्याल गर्दै शिक्षक र प्रधानाध्यापक बीचमा एक आपसमा मित्रवत् व्यवहार गर्नुपर्दछ। विद्यालयको प्रधानाध्यापक ले शिक्षकसँग राम्रो सम्बन्ध राख्ने, शिक्षकले पनि प्रधानाध्यापक सँग राम्रो सम्बन्ध राखेर विद्यालयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गराउनु जरूरी हुन्छ। तब मात्र विद्यालयमा प्रधानाध्यापक र शिक्षकको सम्बन्ध राम्रो हुने देखिनुका साथै सिङ्गो विद्यालयको शिक्षामा गरिएको प्रतिफल पनि प्राप्त हुन जान्छ।

थापा (२०६८), “सिकाइ सुधारमा प्रधानाध्यापक को भुमिका” अनुसार शिक्षामा लगानी नेपालमा शैक्षिक लगानीका सम्बन्धमा देखापरेको विविध पक्षहरूलाई समेट्ने प्रयास गरेका छन्। नेपालको सन्दर्भमा राज्यले राष्ट्रिय बजेटको ठूलो हिस्सा करिब १६% शिक्षा विकासका लागि छुट्याएको देखिन्छ। विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संघ संस्थाहरूले र समाजसेवीहरूबाट समेत शिक्षाको संस्थागत विकास र गुणस्तरीय शैक्षिक विकासका लागि अनेक कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन पक्षमा ल्याएको छ तर पनि विद्यालयको अपेक्षित उपलब्धी र गुणस्तरीय उत्पादन भने हुन सकेको देखिदैन। जुन कुरामा विद्यालयको प्रधानाध्यापक र शिक्षकले राम्रोसँग बुझाएको पनि पाइदैन। उनीहरूले केवल सरकारको मात्र मुख ताक्ने प्रवृत्ति छ। आफूहरूबाट

विद्यालयको शिक्षालाई अगाडि बढाउने सोच पनि छैन । शिक्षक र प्रधानाध्यापक बीचमा एक आपसमा मनमुटाव मात्र रहेको छ । एकआपसमा समझदारी र समन्वयबाट विद्यालय शिक्षामा सम्बन्ध राम्रो बनाउनु पर्ने आवश्यक देखिन्छ । जसले गर्दा सिङ्गो विद्यालय शैक्षिक क्षेत्र फराकिलो हुनका साथै प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्ध पनि राम्रो हुने देखिन्छ ।

ज.ब.रा. र पौडेल (२०७२), “प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्ध” शिर्षकमा विद्यालयको नेतृत्व लिने विद्यालयको प्रधानाध्यापक तथा शिक्षकले एक आपसमा आज्ञाकारिता, अनुशासन, सद्भाव, सहयोग, सदाचार, सहानुभूति, धैर्य र सत्चरित्रतालाई प्रोत्साहन गर्न जान्नु पर्दछ । विद्यार्थीलाई योग्य नागरिक बनाउने उद्देश्यले विद्यालयको अध्ययन, अध्यापनलाई मुख्य लक्ष्य सम्झनु पर्दछ । शिक्षक प्रधानाध्यापक बाट गरिने नेतृत्व विकासले विद्यार्थीमा प्रभाव पार्न सक्दछ । विद्यालयको प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको संवाद नेतृत्वमा सामूहिक सहभागिताबाट गर्नु पर्दछ । तब मात्र विद्यालयको शिक्षण सिकाइमा प्रतिफल राम्रो हुनुका साथै विद्यालयमा प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको असल सम्बन्ध देखा पर्दछ । विद्यालयको प्रमुख व्यक्तिको रूपमा विद्यालय प्रधानाध्यापक लाई चिनिन्छ । यस्तै प्रधानाध्यापक को मातहतमा रहेर विद्यालयका शिक्षकहरूले पनि आफ्नो भूमिका र जिम्मेवारी निभाएको हुनुपर्दछ । भविष्यका उज्ज्वल सपना बोकेको विद्यार्थीहरूलाई असल नागरिक बनाउन विद्यालय प्रधानाध्यापक र शिक्षकको सम्बन्ध राम्रो हुनुपर्दछ । विद्यालयलाई मेरो भन्ने भावनाको सट्टा हाम्रो भन्ने सम्बन्ध राखेर कार्य गर्नु पर्दछ । विद्यालयका प्रधानाध्यापक शिक्षकको नक्कल विद्यार्थीहरूले गर्ने भएकोले पनि विद्यालयमा प्रधानाध्यापक र शिक्षकको सम्बन्ध एकदमै राम्रो हुनुपर्ने जरूरी हुन जान्छ ।

ढकाल (२०६९) का अनुसार “माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक स्तर सुधारमा प्रधानाध्यापकको नेतृत्व” सम्बन्धमा गरेको अध्ययनले सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर कमजोर रहनुमा प्रधानाध्यापकको नेतृत्व प्रभावकारी नभएर पनि हो भन्ने कुरालाई स्पष्ट उल्लेख गरेको छ । सिकाइ सुधारमा प्रधानाध्यापकको भूमिका शिर्षकमा गरिएको अध्ययनमा सामुदायिक विद्यालयका प्रधानाध्यापकको भन्दा निजी विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरूको भूमिका राम्रो भएको, विद्यालयका लागि आर्थिक स्रोत जुटाउन प्रधानाध्यापकहरू लागि पर्ने गरेको, संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक वातावरण स्वस्थ रहेको र सरकारी विद्यालयमा प्रधानाध्यापकलाई राजनीतिक दबाव आउने गरेको छ । शोधकर्ताले सुभावको रूपमा प्रधानाध्यापक र विद्यालय परिवार बीच सम्बन्ध सुधार गर्नु पर्ने, विद्यालयमा राम्रा, नराम्रा कामको मूल्याङ्कन गरी पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गर्नु पर्ने उल्लेख गर्नु भएको छ ।

सेरिड (२०६५) द्वारा फर्मेटिभ अनुसन्धान परियोजनाको रूपमा प्रकाशित ‘नेपालमा विद्यालयको अवस्था’ एक अध्ययन अनुसार प्रधानाध्यापकको भूमिका सम्बन्धमा नेतृत्वदायी भन्दा व्यवस्थापन कार्यमा संलग्न हुनु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ । अर्को तर्फ, प्रधानाध्यापकले शिक्षा विकास तथा समन्वय इकाइ, स्थानीय निकाय र विद्यालय व्यवस्थापन समिति ले दिएका निर्देशनहरू पनि पालना गर्नु पर्ने हुन्छ । विद्यालय सञ्चालन राख्नु, अभिलेखहरू राख्नु, परीक्षा सञ्चालन गर्नु, भर्ना, प्रमाणपत्रको बन्दोबस्त, आर्थिक पक्ष जस्ता कार्यहरू प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारी अन्तर्गत पर्दछन् ।

विद्यालयका समस्याहरूको पहिचान गर्ने, समाधानका उपायहरूको खोजी गर्ने निर्णय लिने, निर्णयलाई कार्यान्वयन गर्ने, सहयोग र सुभाष दिने, विभिन्न सामुदायिक र गैर सामुदायिक संघ संस्थासँग सम्पर्क राख्ने, विद्यालयको स्तर वृद्धिका लागि आर्थिक स्रोतहरू जुटाउने, विद्यालयमा विभिन्न समिति तथा उपसमितिहरू गठन गर्ने, शिक्षा विकास तथा समन्वय इकाइ तथा स्थानीय निकायमा समय समयमा विवरण पेश गर्ने, विभिन्न विषयका सूचना तथा जानकारीहरू विद्यालय परिवारलाई गराउने, शिक्षकहरूको व्यवस्थापन गर्ने, अभिभावक, विद्यार्थी तथा समितिहरूसँग परस्पर सुमधुर सम्बन्ध कायम गरी विद्यालयको शैक्षिकस्तर अभिवृद्धि गर्ने जस्ता कार्यमा प्रधानाध्यापकले योगदान पुऱ्याएका छन्। यसरी विद्यालयको निर्णय, कार्यान्वयन, सम्पर्क, स्रोत परिचालन, व्यवस्थापन जस्ता कार्यमा प्रधानाध्यापकको प्रभावकारी भूमिका छ। त्यसैले प्रधानाध्यापकको व्यवस्थापन पक्ष अगुवा हुनु पर्दछ।

शर्मा, (२०५८) का अनुसार विद्यालय व्यवस्थापनमा प्रधानाध्यापकको भूमिका शीर्षक अन्तर्गत महाश्रम शर्माले शिक्षक मासिकमा लेख्नु भएको लेखमा नेपाली शैक्षिक परम्परामा गुरुको स्थान उच्च रहेको उल्लेख गर्नुभएको छ। हाम्रो समाजमा गुरुको स्थान उदाहरणिय र महान पाउँछौं। गुरु भन्ने बित्तिकै हाम्रो मन मष्टिकमा यस्तो शब्द चित्रित हुन थाल्छ। चरित्र निर्माण, नैतिक मूल्य आचरण, बौद्धिक व्यक्तित्व, विश्वासयोग्य निष्पक्ष, जिम्मेवारीबोध भएको, आदरभाव भएको सामाजिक व्यक्तित्व अनुकरणिय आदि यी विचारहरूको मूल निचोड के हो भने गुरुले विद्यार्थीलाई असल कुराहरू सिकाउँछन्। विद्यार्थीले गुरुबाट असल कुराहरू सिक्छन्। गुरुहरूका पनि 'गुरु' को भूमिकामा आसीन प्रधानाध्यापकबाट गुरुहरूले पनि सिक्ने, विद्यार्थीले पनि सिक्ने र समाजले पनि असल चरित्रको अनुसरण गर्ने छन्।

यद्दाचरती श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

यसको अर्थ ठूलो मान्छेले जस्तो व्यवहार गर्दछ त्यही कुरा मानेर अरूले पनि त्यस्तै व्यवहार गर्दछन्। यसबाट पनि के स्पष्ट हुन्छ भने प्रधानाध्यापक विद्यालय भित्र मात्र नभएर समाजको पनि ठूलो मान्छे भएकोले उसबाट शिक्षक, विद्यार्थी र समाजले धेरै कुरा सिक्नु पर्ने हुन्छ। त्यसका निम्ती प्रधानाध्यापक असल हुनु पर्दछ र उसमा माथि उल्लेख गरिएका अनुकरणीय आचरणहरू हुनु पर्दछ (शिक्षक मासिक, २०७३)।

शर्मा, (२०७३) का अनुसार शिक्षक मासिक पत्रिकामा उल्लेख गर्नु भएको शिक्षकहरूको सम्बन्धमा, सामान्यतया शिक्षक भन्नासाथ शिक्षित वर्ग भन्ने धारणा राखिन्छ तर यहाँ निर बुझ्नु पर्ने कुरा के छ भने शिक्षित मानिस शिक्षक बन्न सक्छ तर सबै शिक्षकहरू शिक्षित हुन्छन् नै भन्न सकिदैन। शिक्षित हुन ज्ञान विवेक, अनुशासन, कर्तव्यनिष्ठ, विनम्रता, मिलनसारिता, सहयोग, त्याग, सहनशिलता, परिश्रमी, उत्साही, जाँगर, उत्सुकता, समर्पण, सद्चरित्रता जस्ता गुणले भरिपूर्ण हुनुपर्दछ। यी गुण नभएका प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरूलाई शिक्षित भन्न मिल्दैन। कामचोर, लोभ, घमण्ड, आलस्य, अज्ञानता, स्वार्थ, बेवास्ता, असहयोग, रिस, भ्रष्टाचार र दुराचार जस्ता गुण बोकेका शिक्षकहरू शिक्षित कहलिदैनन्। तिनीहरू शिक्षित नामका अशिक्षित जमात हुन। यसरी शिक्षित शिक्षकहरू भएको विद्यालयले राम्रो प्रधानाध्यापक पाउने अवस्था रहन्छ भने अशिक्षित शिक्षकहरू भएको विद्यालयले राम्रो प्रधानाध्यापक पाउनबाट बञ्चित रहन्छ।

माथिको पुनरावलोकन गरिएका कृतिहरूलाई अध्ययन गर्दा शिक्षक प्रधानाध्यापक सम्बन्ध राम्रो, सहयोगी र मिलनसार छ भने त्यसको सकारात्मक प्रभाव शैक्षिक गुणस्तरमा पर्दछ। भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

पौडेल (२०६९) का अनुसार प्र.अ. भनेको विद्यालय सञ्चालन र व्यवस्थापनको मुख्य जिम्मेवारी लिएको कार्यकारी प्रमुख हो उसको विद्यालय परिवार र सरोकारवालासँग र राम्रो र घनिष्ट सम्बन्ध हुनुपर्छ। यस कार्यमा प्र.अ. को कार्यशैली र नेतृत्वशैलीले ठूलो भूमिका राख्दछ। प्र.अ. ले विद्यालयमा काम गर्ने क्रममा उसले अवलम्बन गरेको अरुहरूप्रतिको व्यवहार नै नेतृत्वशैलीको प्रारूप हो। प्र.अ. ले आफ्ना सहकर्मी सरोकारवालाहरू बीच सुमधुर सम्बन्ध बनाउन नेतृत्वशैली उपयुक्त हुनुपर्छ। नेतृत्व शैलीभित्र प्रजातान्त्रिक, निरंकुश र स्वच्छन्दवादी गरी तीन प्रकारका हुन्छन्। यी तीनै प्रकारका नेतृत्व मध्ये धेरैजसोले प्रजातान्त्रिक नेतृत्वशैली बढी मन पराउने गर्छन्। त्यसैले प्र.अ. निरंकुश र कठोर प्रकृतिको नभई प्रजातान्त्रिक हुनुपर्छ। प्रजातान्त्रिक प्रकृतिको प्र.अ. को नेतृत्वशैली प्रजातान्त्रिक हुने भएकोले यस्तो नेतृत्व विद्यालयका लागि उपयुक्त मानिन सक्छ। अतः शिक्षक, प्र.अ. बिचको सम्बन्ध राम्रो हुन प्र.अ. को प्रजातान्त्रिक नेतृत्व हुनुपर्छ भन्न सकिन्छ।

काफ्ले र पौडेल (२०६४) ले औल्याए अनुसार प्र.अ. ले शिक्षकहरूलाई उनीहरूको काममा उत्साह जगाउन प्रेरकको काम गर्नुपर्छ। प्र.अ., शिक्षक, कर्मचारीको प्रेरणाको स्रोत हुनुपर्छ। यसो भए मात्र प्र.अ. सँग शिक्षकहरूको राम्रो सम्बन्ध कायम हुन जान्छ। जब प्र.अ., शिक्षक बीच सम्बन्ध राम्रो हुन्छ तब विद्यालयमा पठनपाठन राम्रो हुने दिशातर्फ अगाडि बढ्छ। त्यसैले प्र.अ. ले प्रेरणादायी नेतृत्व लिनुपर्छ। प्रेरणादायी नेतृत्व भनेको प्र.अ. को व्यवहार, संस्कार, मूल्य, मान्यता, व्यक्तित्व, सक्रियता, सहयोगीपना, इमान्दारिता, बफादारिता, सतचरित्रता, लगनशीलता जस्ता पक्षहरूको भरिपूर्ण प्रभाव हो। प्र.अ. ले नमुना योग्य व्यवहार, अनुकरण योग्य व्यवहार प्रदर्शन गर्ने साभा लक्ष्यमा केन्द्रित रही प्रेरणादायी नेतृत्व मार्फत सरोकारवाला सबैसँग घनिष्ट सम्बन्ध राख्न सक्थ्यो भने विद्यालयको सबैसँग सुमधुर सम्बन्ध रहन्छ र सबैले सहयोग गर्ने तथा सहकार्य गर्ने हुन्छन्।

अध्ययनको सैद्धान्तिक ढाँचा

विद्यालयमा प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्ध राम्रो बनाउन साथै विद्यालयमा गुणात्मक शिक्षाको वातावरण सिर्जना गराउन विद्यालय प्रधानाध्यापक र शिक्षकको सम्बन्ध अति नै मजबुत हुनुपर्ने देखिन्छ। मानव विकासका लागि भविष्यको जग निर्माण गर्ने काम पनि शिक्षाबाट हुन्छ। विद्यालयका बालबालिकालाई विभिन्न प्रकारका ज्ञानहरू सिकाउने, परिपक्व बनाउने र समुदाय राष्ट्रका सक्षम नागरिक उत्पादन गराउने, औपचारिक शिक्षा प्रदान गर्ने प्रमुख थलो नै विद्यालयलाई मानिन्छ। विद्यालयमा रहेको समूहको व्यवहार सम्बन्धबाट संगठनको सफलताप्रति आउने नतिजामा पनि प्रभाव पर्दछ। समाजका मानिसहरूले आफ्नो कला, सीप, बुद्धि, विवेकले प्रभावकारी नतिजा ल्याउन प्रयोग गरि राखेका हुन्छन्। समूह सञ्चालन, नेतृत्व, उत्प्रेरणा, सहभागिता, सञ्चार, व्यक्तित्व जस्ता मानवीय सम्बन्ध व्यवहार विद्यालयको संगठनमा लागू भएमा विद्यालयले आवश्यक मात्रमा शैक्षिक उत्पादन गर्न सक्छ।

यस शोध अध्ययनमा सैद्धान्तिक ढाँचाको रूपमा नेतृत्वको परिस्थितिगत संयोजित दृष्टिकोण अन्तर्गत प्रभावकारी नेतृत्व सम्बन्धी मार्ग, लक्ष्य दृष्टिकोण आधारित रहेर सहभागितामूलक शैलीलाई प्रस्तुत गरिएको

छ । मूलतः यो अध्ययन विद्यालयमा प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्ध विषयक यस शोधपत्रमा सान्दर्भिक र उपयोगी ठहरिने विश्वास गरिएको छ । विद्यालयको एउटा यस्तो संस्था हो जसमा शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकको त्रिपक्षीय घनिष्ट सम्बन्ध रहनुपर्छ । साथै शिक्षकको योग्यता, क्षमता र शिक्षण विधि, शैक्षिक सामग्रीहरूको शिक्षण गतिविधिमा महत्वपूर्ण प्रभाव रहने भएकाले विद्यालयको व्यवस्थापकीय पक्ष र ती विद्यालयहरूमा सरोकारवालाहरूको मानवीय सम्बन्धलाई सहयोग पुऱ्याउन सहभागितामूलक दृष्टिकोणले भूमिका खेल्न सक्छ । यो भूमिकालाई विद्यालयको प्रधानाध्यापक र शिक्षकसँग जोडेर हेर्न सकिन्छ ।

विद्यालयको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको शिक्षकहरू हुन शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूमा लुकेर रहेको अर्न्तनिहित प्रतिभालाई प्रस्फुटन गराउने कार्य गर्दछन् त्यसैले शिक्षकहरूमा पेशागत सुरक्षा र सन्तुष्टी हुन अति आवश्यक छ । एउटा शिक्षक स्वतस्फुत शारीरिक र मानसिक रूपमा स्वस्थ हुन नसकेमा त्यसको असर समग्र शैक्षिक प्रणालीमा पर्ने हुनाले नेतृत्वले सधैं उसको मानसिक तयारीका लागि उत्प्रेरित गरिरहनु पर्दछ । यस्ता कुराहरूको पुष्टि गर्न अनुसन्धानकर्तालाई सान्दर्भिक लागेको हुनाले यससँग सम्बन्धित सिद्धान्तहरूलाई जोडेर विश्लेषण गरिएको छ ।

बर्नार्ड (सन् १९५०-१९७०) ले व्यवस्थापनलाई व्यवहारवादी विज्ञानको रूपमा प्रयोग गर्न प्रशासन वा व्यवस्थापनलाई व्यवहारवादी विज्ञानको रूपमा हेरिनुपर्छ कामदारका सामाजिक, मनोबैज्ञानिक एवं व्यवहारिक अध्ययनबाट मात्र प्रशासनमा प्रभावकारिता आउँछ । प्रशासन एक सामाजिक संगठन हो – उनले प्रशासनलाई व्युत्पन्न इन्चनबलष्कू भनी परिभाषित गरे । सङ्गठनमा आधारभूत उद्देश्यहरू पूरा गर्नका लागि विभिन्न समुदाय तथा समाजका व्यक्तिहरू सङ्गठनमा कार्यरत रहेका हुन्छन् । स्थापित सङ्गठन समाज जस्तै हुन्छ । सङ्गठन एक औपचारिक रूप हो –सङ्गठनले औपचारिक संस्थाको रूपमा मानविय शक्तिलाई समन्वय गर्ने, एकीकृत गर्ने, सञ्चार गर्ने, साभा लक्ष्य र उद्देश्य पुरा गर्ने, उद्देश्य परिपूर्तिका लागि मानव संसाधनको परिचालन गर्ने जस्ता सङ्गठनले औपचारिक कार्य गर्दछ (उदृत काफ्ले र पौडेल, २०६४) ।

प्रत्येक सङ्गठनमा प्रसस्त औपचारिक सङ्गठनहरू हुन्छन् – सङ्गठनमा हुने व्यक्ति, व्यक्ति समूह बीचमा हुने कुराकानी, छलफल, गुटबन्दीले अनौपचारिक सङ्गठन जन्माउँछ । यसले औपचारिक सङ्गठनको संरचनालाई समेत हेरफेर गर्न सक्छ । समस्या र सङ्कटको समयमा अनौपचारिक सङ्गठनको गतिविधि बढ्ने भएकोले यस्ता सङ्गठनलाई समेत व्यवस्थापकले अस्विकार गर्नु हुदैन । सङ्गठनमा प्रभावकारीता र कार्यदक्षता महत्वपूर्ण हुन्छ– प्रभावकारीता पद्धतिमुखी र कार्यदक्षता व्यक्तिमुखी हुन्छ । सङ्गठनको प्रभावकारीताको लागि राम्रो उत्पादन र वितरण हुनु पर्छ भने त्यसको लागि कामदार दक्ष, निपुण हुनुपर्छ । यसरी सङ्गठनका उद्देश्य पुरा गर्न सङ्गठनमा प्रभावकारीता र कार्यदक्षता दुवै कुरा आवश्यक हुन्छ (पूर्ववत्) ।

यसरी चेस्टर आई बर्नार्डका अनुसार कुनै पनि एक व्यक्तिले हासिल गर्न नसकेका लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न नै व्यक्तिहरू सङ्गठनमा आउने हुनाले सङ्गठनात्मक लक्ष्यलाई काम गर्ने व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत लक्ष्यसँग सन्तुलन गर्न सकेमा मात्र सङ्गठन कुशलता साथ चलन सक्दछ ।

फिल्डर (सन् १९८०) को नेतृत्वको परिस्थितिजन्य सिद्धान्तलाई नेता सुहाउँदो शैलीको रूपमा पनि लिइन्छ । यस सिद्धान्तका अनुसार कार्यथलोको अवस्था र परिस्थिति अनुसार नेतृत्वकर्ताले आफ्नो नेतृत्वशैली र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन सक्नु पर्छ । नेतृत्वशैली र परिस्थितिका बिचमा मेलखाने हुनु पर्छ अर्थात् एक

किसिमको परिस्थितिमा सफल भएको नेता अर्को किसिमको परिस्थितिमा सफल नहुन पनि सक्छ भन्ने यसको मूल मान्यता रहेको छ (उद्धृत पौडेल, २०७०) । यस सिद्धान्तले नेतृत्वशैली र परिस्थिति दुई पक्षसँग सरोकार राख्दछ । नेतृत्व शैलीहरूमा कामबाट उत्प्रेरित हुने र सम्बन्धबाट उत्प्रेरित हुने रहेका छन् भने परिस्थितिका पक्ष वा चरमा नेता र अनुयायीहरूका बिचको सम्बन्ध, कार्य, संरचना, पदिय अधिकार र शक्ति रहेका छन् । यी पक्षहरूका आधारमा नै नेताले उपयुक्त नेतृत्वशैली अपनाउनु पर्छ । अध्ययनले देखाएनुसार कार्य उन्मुख व्यक्तिहरू अतिअनुकूल र अतिप्रतिकूल दुवै अवस्थामा प्रभावकारी हुन सक्दछन् भने सम्बन्ध उन्मुख व्यक्तिहरू ठिक्कको अवस्थामा मात्र सफल हुन सक्दछन् ।

नेतृत्वको परिस्थितिजन्य सिद्धान्तलाई विद्यालयको प्र.अ. को नेतृत्वमा प्रयोग गर्दा बदलिँदो परिवेश, स्थानीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, विविधता अनुसार विद्यालयको कार्य वातावरण र परिस्थिति अनुसार फरक फरक हुन सक्छ । त्यस अर्थमा सो ठाउँमा काम गर्न सक्ने गरी उपयुक्त व्यक्ति चयन गरी प्रधानाध्यापकको जिम्मेवारी दिनु पर्छ । प्र.अ. ले विद्यालय रहेको समुदायको राजनैतिक, सामाजिक, भौगोलिक अवस्थालाई मनन गरी त्यहाँको शक्ति सन्तुलनको अवस्था र शिक्षक कर्मचारीको मूल्य, मान्यता र संस्कार समेतलाई ख्याल गरी यात सफल हुने गरी कार्य योजना बनाउने र कार्य गर्ने या प्र.अ. को जिम्मेवारी खुशीसाथ छोडेर अभि उपयुक्त व्यक्तिलाई हस्तान्तरण गर्ने गर्नुपर्छ । प्र.अ. को काम जुन शिक्षकले सम्हाले पनि उसलाई व्यवस्थापकीय कार्यमा निपुण बनाउन परिस्थिति अनुरूपको नेतृत्व दिन सक्ने व्यवस्थापकको रूपमा तयार पार्न नेतृत्व क्षमता विकास तालिम दिनु अनिवार्य मानिन्छ । प्र.अ. को सक्षम नेतृत्व भएमा मात्रै विद्यालय विकास सम्भव हुने भएकाले विद्यालयको विकासको लक्ष्य र उद्देश्यलाई प्रमुखता दिदै कार्य व्यवहारलाई महत्त्व दिनुका साथै परिस्थिति अनुसार शिक्षक र कर्मचारीसँग सुमधुर सम्बन्ध कायम गरी कार्य गर्न नेतृत्व क्षमता विकास तालिम प्रदान गरिनु पर्छ । विद्यालयलाई ऐन नियमको परिधिभित्र रहेर परिस्थिति अनुरूपको नेतृत्व प्रदान गर्न सक्ने प्र.अ. मात्र सफल प्र.अ. बन्ने भएकोले नेतृत्व क्षमता विकासको तालिम प्रदान गरी परिस्थितिजन्य नेतृत्व प्रदान गर्नु पर्ने भएकोले यस शोध अध्ययनमा नेतृत्वको परिस्थितिजन्य सिद्धान्त र नेतृत्व क्षमता विकासलाई एकाकार गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनका लागि काठमाडौँ जिल्लाको तारकेश्वर नगरपालिका अर्न्तगत १० वटा सामुदायीक विद्यालयका १० प्र.अ. प्रत्येक विद्यालयबाट २ जनाका दरले शिक्षक २० जना र प्रत्येक विद्यालयबाट १० जनाका दरले १०० जना छात्र छात्रा रोल नम्बरका आधारमा चिठा वनाई छनोट गरिएको छ । साथै प्रत्येक विद्यालयबाट १ जना वि.व्य.स.का सदस्य गरी जम्मा १० जना वि.व्या.स. का सदस्यलाई यस अध्ययनका सहभागीका रूपमा लिएका छन् । छनोटमा परेका विद्यालयहरूको स्थलगत भ्रमण गरी प्रश्नावली फारम र अन्तर्वार्ता गरी आवश्यक तथ्यांकहरू लिएको छ । प्राप्त तथ्याङ्कलाई तालिकीकरण गरी वर्णनात्मक ढाँचाको प्रयोग गरी व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

तथ्यांकहरूको विश्लेषण

विद्यालय प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्धको वर्तमान अवस्था

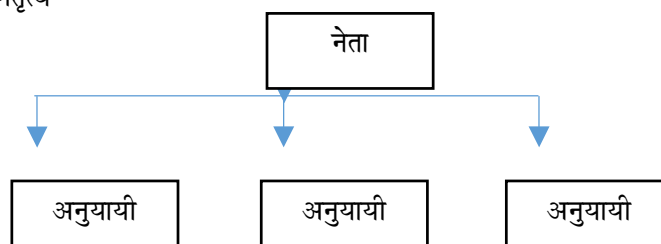
सहभागीहरूबाट प्राप्त सुचना तथा तथ्यहरूका आधारमा प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरू विचको सम्बन्ध निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ -

विद्यालय प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको सम्बन्धको वर्तमान अवस्थाको स्थिति

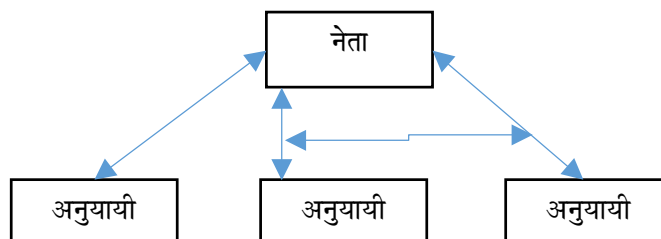
विभिन्न व्यक्तिहरूसँगको अन्तर्वार्ता र छलफलको क्रममा सबैभन्दा राम्रो मित्रवत, सहयोगी, मेलमिलाप, प्रजातान्त्रिक व्यवहारको सम्बन्ध सबैभन्दा बढी पाइयो । मनमुटाव विश्वासको कमी, व्यवहारप्रतिको सम्बन्ध कम रहेको पाइयो । यस तथ्याङ्कबाट के पुष्टि हुन्छ भने विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको सम्बन्ध अत्यन्त राम्रो, मित्रवत, सहयोगी, प्रजातान्त्रिक व्यवहार रहेको उच्च देखिन्छ भने कम शिक्षकहरू र प्रधानाध्यापक बीच मनमुटाव र विश्वासको कमी रहेको स्थिति देखिन्छ ।

नेतृत्वशैली- सामान्यतया नेतृत्वशैली निम्न प्रकारको हुन्छ-

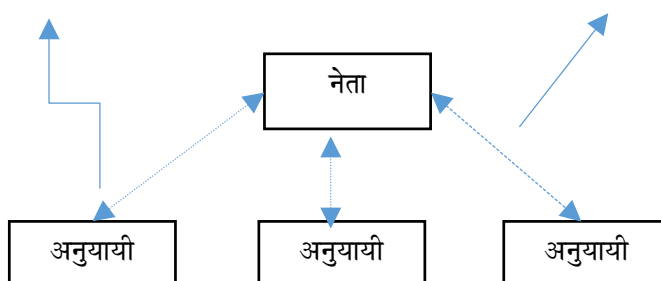
(i) सामन्ती वा निरंकुश नेतृत्व

(ii) प्रजातान्त्रिक नेतृत्व

(iii) स्वतन्त्र नेतृत्व

(स्रोत : कोइराला र श्रेष्ठ, २०७१)

नेतृत्वशैली सामान्यतया: माथि उल्लेख गरेभैं ३ किसिमको हुन्छ । कुनै पनि संस्था प्रभावकारी ढंगले सञ्चालन गर्न नेतृत्वको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । परम्परागत रूपमा सञ्चालन गरिने सामान्ती अथवा निरंकुश नेतृत्वशैलीको तुलनामा आधुनिक तथा प्रजातान्त्रिक नेतृत्वशैली बढी प्रभावकारी भएको विभिन्न अनुसन्धानले प्रष्ट बनाएको छ । नेतृत्वशैली अहस्तक्षेपकारी अथवा स्वतन्त्र किसिमको पनि हुन्छ, यस्तो नेतृत्वशैलीमा अनुयायीहरु स्वतन्त्र हुन्छन् । अनुयायीले विवेकपूर्ण ढंगले कार्य गर्दछ भन्ने कुरामा नेतृत्व सधैं ढुक्क र विश्वस्त हुने गर्दछ (चौहान, २०००) ।

तालिका नं. १

विद्यालय प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको सम्बन्धको वर्तमान अवस्थाप्रति सरोकारवालाको धारणाको स्थिति

क्र. सं.	विवरण	राम्रो		ठीकै		सामान्य		दयनीय	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१.	राम्रो सहयोग मित्रवत व्यवहारको सम्बन्ध भएको	१००	७२	३०	२१	१०	७		
२.	एक अर्कोको समस्यामा सहयोग पृष्ठपोषणको लागि अन्तरक्रियात्मक सम्बन्ध	७५	५५	४०	२८	२५	१८		
३.	नीति नियम मात्र खोज्नाले प्रधानाध्यापक शिक्षक बीचको मनमुटावको सम्बन्ध	-	-	-	-	८	६	४	३
४.	शैक्षिक भौतिक अवस्था सुधारको लागि स्रोत पहिचान एवम परिचालनको लागि शिक्षक प्रधानाध्यापकको वर्तमान सम्बन्ध	१००	७२	३०	२१	५	३.५	५	३.५
५.	विद्यालय प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको सम्बन्धबाट विद्यालयको शैक्षिक सिकाइ उपलब्धिको स्तरकोसम्बन्ध	१००	७२	२०	१४	२०	१४		

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०८०

राम्रो सहयोग एवं मित्रवत् सम्बन्ध भएको सबैभन्दा बढी राम्रो ७२%, ठीकै २१% र सबैभन्दा कम सामान्य ८% रहेको पाइयो । एक अर्कोको समस्यामा सहयोग एवं पृष्ठपोषणको लागि अन्तरक्रियात्मक सम्बन्ध भएको सबैभन्दा बढी राम्रोमा ५५%, ठीकैमा २८ %, र सबैभन्दा कम सामान्यमा १८% रहेको पाइयो । नीति नियम मात्र खोज्नाले प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीच मनमुटावको सम्बन्ध सामान्य ६% र दयदीय ३% रहेको पाइयो । शैक्षिक, भौतिक अवस्था सुधारको लागि स्रोत परिचालनमा शिक्षक प्रधानाध्यापकको सम्बन्ध राम्रो भएकोमा ७२ %, ठीकैमा २१%, सामान्यमा ४%, दयनीयमा ४% रहेको पाइयो । विद्यालय प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको सम्बन्धबाट विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि को स्तरबृद्धि राम्रो भएकोमा ७२%, ठीकै १४ %, सामान्य १४% रहेको पाइयो । यसबाट नीति नियममात्र खोज्दा मनमुटाव हुन सक्ने हुँदा व्यवहारिक रूपमा पनि सम्बन्ध मिलाउनु पर्ने तर्फ प्रधानाध्यापक र शिक्षक रहनु पर्ने अवस्था देखिन्छ । यो मान्यता मानव सम्बन्ध सिद्धान्तसँग मेल खाने देखिन्छ ।

एउटा असल नेतृत्वले आफ्नो संस्थामा रहेका सम्पूर्ण सदस्यहरूसँग मित्रवत् सम्बन्ध कायम गर्नुपर्छ । अनुयायीहरूले गरेका कमीकमजोरी सुधार गर्ने र समयमा पृष्ठपोषण दिने कुरामा विशेष जोड दिनुपर्दछ । नीति नियमलाई मात्रै नेतृत्वको आधार बनाउनु हुँदैन । नीति नियमलाई आधारमानी अनुयायीको आवश्यकता, समस्या र व्यवहार बुझ्न पनि त्यत्तिकै जरुरी हुन्छ । विद्यार्थीको सिकाइ सुधारमा संस्थामा रहेका भौतिक स्रोत र साधनको समेत प्रभावकारी व्यवस्थापन गरी अपेक्षित लक्ष्य र उद्देश्यहरू हासिल गर्न जरुरी हुन्छ (अग्रवाल, १९९५) ।

तालिका नं. २

विद्यालय प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्धको अवस्था

क्र. सं.	विवरण	अत्यन्त उच्च		मध्यम		न्यून		जम्मा शिक्षक संख्या
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	
१.	समूहबीच सञ्चार समन्वय	८	४०%	७	३५%	५	२५%	२०
२.	प्रधानाध्यापकको स्पष्ट दृष्टिकोण	८	४०%	१०	५०%	२	१०%	२०
३.	सहकार्य सहभागितामूलक सम्बन्ध स्थापित	१०	५०%	९	४५%	१	५%	२०
४.	शिक्षकलाई उत्प्रेरित गर्ने मित्रवत् सम्बन्ध	९	४५%	१०	५०%	१	५%	२०
५.	निरंकुश सम्बन्ध	-	-	-	-	-	-	-
६.	प्रजातान्त्रिक व्यवहारको सम्बन्ध	१५	७५	५	२५	-	-	२०

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०८०

विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको सम्बन्धको अवस्था विश्लेषण गर्दा नमूना छनोटमा परेका १० विद्यालयमध्येबाट २।२ जना शिक्षक पर्ने गरी २० जनामा भराएको प्रश्नावलीमा विद्यालय प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको सम्बन्धको अवस्था सहकार्य सहभागितामूलक सम्बन्ध स्थापित सबैभन्दा राम्रो रहेको पाइयो भने सबैभन्दा कम निरंकुश नेतृत्वशैली रहेको पाइयो । यसबाट १० वटै विद्यालयमा प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको सम्बन्ध प्रजातान्त्रिक व्यवहार सम्बन्धी सम्बन्ध सबैभन्दा उच्च रहेको पाइन्छ । त्यसैले विद्यालय प्रधानाध्यापक शिक्षक बीचको सम्बन्ध प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न प्रजातान्त्रिक व्यवहार अवलम्बन गर्नुपर्ने अवस्था रहेको देखिन्छ । जुन कुरा नेतृत्वमा हुनुपर्ने शैलीको सैद्धान्तिक कुरासँग समेत मेल खाएको देखिन्छ ।

तालिका नं. ३

प्रधानाध्यापक शिक्षक बीचको सम्बन्ध व्यवहार प्रति सरोकारवालाको धारणा

क्र. सं.	सरोकारवाला	संख्या	प्रतिशत	राम्रो व्यवहारमा (सहमत)		राम्रो व्यवहार नभएको (असहमत)	
				संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१.	प्रधानाध्यापक	१०	१००%	१०	१००%	-	-
२.	शिक्षक/शिक्षिका	२०	१००%	१८	९०%	२	१०%
३.	विद्यार्थी	१००	१००%	८०	८०%	२०	२०%
४.	अभिभावक/ वि.व्य.स.	१०	१००%	१०	१००%	०	
	जम्मा	१४०	१००%	११८	८४%	२२	१७%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०८०

माथिको तालिका अनुसार सरोकारवालाहरूको विद्यालय प्रधानाध्यापक शिक्षक बीच सम्बन्ध व्यवहार प्रति धारणालाई प्रष्ट्याइएको छ । प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्ध व्यवहार प्रति धारणा बुझ्नका लागि प्रधानाध्यापक, शिक्षक/शिक्षिका, विद्यार्थी, अभिभावक, वि.व्य.स.हरूसँग मत सर्वेक्षण गरिएको थियो । जसबाट प्रधानाध्यापकको धारणा राम्रो व्यवहारप्रति सहमत सतप्रतिसत नै रहेको पाइयो । त्यस्तै गरी वि.व्य.स., अभिभावकहरूको धारणा पनि सहमत सत प्रतिशत रहेको पाइयो । शिक्षक र विद्यार्थीहरूको धारणा सबैभन्दा बढी राम्रो सहमत रहेको पाइयो भने राम्रो व्यवहार नभएको कम पाइयो । यो पनि नेतृत्वशैली र मानव सम्बन्ध सिद्धान्तसँग मेल खान पुगेको अवस्था देखियो ।

विद्यालयमा अपेक्षित सुधार गर्न विद्यालयसँग सम्बन्धित विभिन्न सरोकारवाला व्यक्ति तथा संस्थाको संलग्नता आवश्यक हुन्छ । विद्यालयमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघ, विद्यार्थी,

अभिभावक, शिक्षक आदिको प्रत्यक्ष संलग्नता हुन्छ । उनीहरूको व्यवहार जुन संगठनात्मक व्यवहार र व्यक्तिगत व्यवहारबाट निर्देशित हुने गर्दछ । यस्ता सरोकारवाला व्यक्तिहरूको आपसी सम्बन्ध र सुमधुर व्यवहारले विद्यार्थीको शैक्षिक नतिजामा समेत सुधार हुने गर्दछ । ९ घण्टा बसोबास भएपछि ७ बच्चा बर्बाद भए, जसबाट राम्रो सम्बन्ध कायम गर्नुपर्ने धारणा अन्य विद्यालयले पनि अवलम्बन गर्नु पर्दछ । शिक्षक विद्यार्थीको मनसाय बुझी व्यवहार गर्दा राम्रो हुने धारणा प्रष्ट हुने देखिन्छ ।

विद्यालय प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्ध वर्तमान अवस्थाप्रति सरोकारवालाको प्रतिक्रिया

प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्ध भन्नाले यि दुवै एउटै संगठनमा संलग्न भएका हुनाले शिक्षण कार्य अँगालेका व्यक्ति हुन् । त्यसैले शिक्षाको लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्त गर्न परिमाणमात्मक र गुणात्मक रूपमा आफ्नो संस्थालाई स्थापित गर्न संगठनमा स्थापित गर्न काम गर्ने अनुयायीहरूप्रति एक अर्कोमा राम्रो मानवीय सम्बन्ध विकास गरी कामदारसँग सम्बन्धित पक्षले सम्पर्क गरी उनीहरूका विचार, काम गर्ने तौरतरिका बारेमा बोध हुन आवश्यक छ । मित्रवत, सहयोगी, प्रजातान्त्रिक, सहभागितात्मक मेलमिलाप, व्यवहारिक सम्बन्ध स्थापित गर्न सक्नुपर्ने धारणा प्रधानाध्यापक शिक्षकहरूको १०० प्रतिशत देखिन्छ तर कानुनमा रही कार्य गर्दा कहिलेकाहीँ मनमुटाव, विश्वासको कमी, व्यवहारप्रति शंकाको सम्बन्ध हुने देखिन्छ । यसैगरी विद्यार्थीहरूबाट लिइएको प्रतिक्रियामा राम्रो सहयोग, मित्रवत व्यवहार भएको ७२ प्रतिशत, एक अर्काको समस्यामा सहयोग पृष्ठपोषणको लागि अन्तरक्रियात्मक सम्बन्ध ५५ प्रतिशत राम्रो, ठीकैमा २८ प्रतिशत र सामान्यमा १८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

नीति नियममामात्र खोजी गरी मनमुटावको सम्बन्ध रहेको तथा सम्बन्ध दयनीय अवस्थामा ३ प्रतिशत, सामान्य ६ प्रतिशत देखिन्छ । शैक्षिक तथा भौतिक अवस्था सुधारका लागि स्रोत पहिचान एवम परिचालनका लागि शिक्षक प्रधानाध्यापकको वर्तमान अवस्थाको सम्बन्ध राम्रो ७२ प्रतिशत, ठीकै २१ प्रतिशत, सामान्य ४ प्रतिशत, दयनीय ४ प्रतिशत पाइएको छ । विद्यालय प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्धबाट सिकाइ उपलब्धि स्तरको सम्बन्ध राम्रो ७२ प्रतिशत, ठीकै १४ प्रतिशत, सामान्य १४ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । विद्यालय प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको सम्बन्धका अवस्था शिक्षक प्रतिक्रिया समूहबीच समन्वय उच्चतम ४० प्रतिशत, मध्यम ३५ प्रतिशत र न्यून २५ प्रतिशत रहेको छ । प्रधानाध्यापकको स्पष्ट दृष्टिकोण उच्च ४० प्रतिशत, मध्यम ५० प्रतिशत र न्यून १० प्रतिशत पाइन्छ । सहकार्य, सहभागितामूलक सम्बन्ध स्थापित गर्नेमा उच्च ५० प्रतिशत, मध्यम ४५ प्रतिशत, न्यून ५ प्रतिशत देखिन्छ । शिक्षकलाई उत्प्रेरित गर्न मित्रवत सम्बन्ध कायम गर्नमा उच्च ४५ प्रतिशत, मध्यम ५० प्रतिशत र न्यून ५ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

प्रजातान्त्रिक व्यवहारको सम्बन्धमा अत्यन्त उच्च ७५ प्रतिशत र मध्यम २५ प्रतिशत पाइन्छ । निरंकुश सम्बन्ध नभएको देखिन्छ । प्रधानाध्यापकहरूको धारणा राम्रो व्यवहारमा १०० प्रतिशत, राम्रो व्यवहार नभएको वा असहमतमा ० प्रतिशत, शिक्षक शिक्षिकाहरूको राम्रो व्यवहारमा सहमत ९० प्रतिशत, असहमतमा १० प्रतिशत, विद्यार्थी राम्रो व्यवहारमा सहमत ८३ प्रतिशत, असहमतमा १७ प्रतिशत र अभिभावकहरू राम्रो व्यवहारमा सहमत १०० प्रतिशत देखिन्छ । यि अवस्था विद्यालय प्रधानाध्यापक र शिक्षक बीचको

सम्बन्ध रहेको पाइन्छ । त्यसैले शिक्षक विद्यार्थीहरूको मनसाय बुझी राम्रो व्यवहार गर्दा सम्बन्ध प्रभावकारी हुने कुरामा स्पष्ट हुने देखिन्छ ।

प्रधानाध्यापकहरूको नेतृत्वशैली प्रति शिक्षकको अवधारणा

माथिको तालिका अनुसार अनुसन्धानका क्रममा १० वटा विद्यालयबाट जम्मा २० जना शिक्षक शिक्षिकाहरूको प्रतिक्रिया उनीहरूलाई भराएको प्रश्नावलीबाट प्रधानाध्यापकहरूको नेतृत्वशैलीप्रति शिक्षकको अवधारणा पत्ता लगाउने क्रममा प्रधानाध्यापकहरूको नेतृत्वशैली प्रजातान्त्रिक एवं सहभागितामूलक नेतृत्व रहेको १४ जना शिक्षकहरूको अवधारणा पाइयो । जुन ७५% रहेको स्थिति देखियो । यसैगरी खुल्ला स्वतन्त्र नेतृत्वप्रति शिक्षकहरूको धारणा ४ जना वा २० प्रतिशत रहेको पाइयो । अधिनायकवाद र निरंकुश नेतृत्व न्यून भएको पाइयो । साथै प्रधानाध्यापकहरूको नेतृत्वशैलीमा प्रजातान्त्रिक सहभागितामूलक नेतृत्वशैलीको प्रयोगले विद्यालयहरूमा राम्रो स्थिति सृजना गरेको अवधारणा बहुसंख्यक शिक्षकहरूको रहेको पाइयो ।

विद्यालयको नेतृत्व, प्रजातान्त्रिक सहभागितामूलक एवं आधुनिक हुनुपर्छ भन्ने माथिका शिक्षकका भनाईलाई दृष्टिगत गर्दा अनुसन्धानको क्रममा समेत उक्त कुरा पुष्टि हुन्छ । अधिनायकवाद अथवा निरंकुश नेतृत्वलाई स्वीकार नगरिएको अवस्थामा स्वतन्त्रशैलीको समेत न्यून प्रयोग हुने गरेको अवस्था देखिन्छ । अनुसन्धानको क्रममा तारकेश्वर नगरपालिकाका १० वटा विद्यालयका प्रधानाध्यापकको नेतृत्वशैलीमा अधिक जस्तो प्रजातान्त्रिक नेतृत्वशैली देखिनु राम्रो पक्ष मान्न सकिन्छ ।

तालिका नं ४

प्रधानाध्यापकको नेतृत्वशैली प्रति प्रधानाध्यापक स्वयंको प्रतिक्रिया

प्रधानाध्यापकको नेतृत्वशैली	प्रजातान्त्रिक सहभागिता मूलक	खुल्ला स्वतन्त्र	अधिनायकवाद निरंकुशनेतृत्व
संख्या	१०		
प्रतिशत	१००%		

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०८०

प्रधानाध्यापकको नेतृत्वशैली प्रति विद्यालय प्रधानाध्यापक स्वयम्को धारणा अनुसार प्रश्नावली प्राप्त गर्ने १० प्रधानाध्यापक मध्ये १००% ले प्रजातान्त्रिक सहभागिता मूलक नेतृत्वशैली अपनाएको प्रतिक्रिया दिएको छन् । यसमा शत प्रतिशत प्रधानाध्यापक हरूको धारणा समान रह्यो । तारकेश्वर नगरपालिकाका १० जना नै प्रधानाध्यापकहरूले सहभागितामूलक एवं प्रजातान्त्रिक नेतृत्व हुनुपर्छ भन्ने कुरामा सहमत जनाएका छन् । आजको प्रजातान्त्रिक एवं गणतान्त्रिक राज्य व्यवस्था भएको मुलुकमा सहभागितामूलक नेतृत्वलाई आवश्यक र अपरिहार्य मान्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ५

प्रधानाध्यापकको नेतृत्वशैली प्रति शिक्षकहरुको प्रतिक्रिया

शिक्षक संख्या	प्रधानाध्यापक को नेतृत्वशैली सहभागीता मूलक प्रजातान्त्रिक	खुल्ला स्वतन्त्र नेतृत्व	अधिनायकवाद निरंकुश नेतृत्व	कानुनमा केन्द्रित नेतृत्व	जम्मा
जम्मा २० जना मध्येबाट	१५	२	०	३	२०
प्रतिशत	७५%	१०%	०%	१५%	१००%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०८०

माथिको तालिकालाई विश्लेषण एवं व्याख्या गर्ने क्रममा शिक्षकको धारणालाई विश्लेषण गर्दा छनोटमा परेका १० विद्यालयहरुमा कम्तिमा २ जना शिक्षक गर्ने गरी भराइएको प्रश्नावलीमा प्रधानाध्यापक को नेतृत्वशैली प्रति सहभागीतामूलक प्रजातान्त्रिक नेतृत्व रहेका प्रधानाध्यापक सबैभन्दा बढी रहेको पाइयो भने अधिनायकवाद निरंकुश नेतृत्व प्रदान गर्ने प्रधानाध्यापक नरहेको पाइयो । यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने कानुनमा केन्द्रित नेतृत्व शैली भन्दा सहभागीतामूलक प्रजातान्त्रिक नेतृत्वशैली अवलम्बन गर्नाले शिक्षक र प्रधानाध्यापक बिचको सम्बन्ध प्रभावकारी हुने देखिन्छ । जुन कुरा नेतृत्वशैलीसम्बन्धी सैद्धान्तिक धारणासँग समेत मेल खान्छ ।

शिक्षा ऐन शिक्षा नियमावलीलाई मात्र आधारमानी शैक्षिक नेतृत्व गर्दा कतिपय व्यवहारिक र मानवीय कुराहरु ओभरलेमा पर्न सक्छ । शिक्षक सेवा पास गरी आउने नयाँ शिक्षकहरु जसमा अनुभव कम छ भने नीति नियमलाई बढी जोड दिने गरेको पाइन्छ । अनुभवी शिक्षकहरुले भने नीति नियमको साथै व्यवहारीक र मानवीय सम्बन्धलाई विशेष ख्याल गरेको पाइन्छ ।

तालिका नं. ६

प्रधानाध्यापकको नेतृत्वशैलीप्रति विद्यालय व्यवस्थापन समिति पदाधिकारीहरुको प्रतिक्रिया

प्रधानाध्यापक को नेतृत्वशैली	अत्यन्त सकारात्मक	मध्यम सकारात्मक	न्यून सकारात्मक	जम्मा
अभिभावक वि.व्य.स. संख्याबाट १० जनामध्ये	६	३	१	१०
प्रतिशत	६०%	३०%	१०%	१००%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०८०

उक्त तथ्याङ्कले के पुष्टि गर्छ भने प्रधानाध्यापकको नेतृत्वशैलीप्रति अन्यन्त सकारात्मक धारणा व्यक्त गर्ने १० जना वि.व्य.स. अभिभावक मध्ये सबै भन्दा बढी ६ जना ६०% रहेको पाइयो। त्यसैगरी सबैभन्दा कम न्यून सकारात्मक १ जना १०% रहेको पाइयो। त्यस्तै गरी ३ जनाले मध्यम सकारात्मक धारणा प्रस्तुत गरेका छन्। त्यसरी अभिभावकको रूपमा प्रस्तुत विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरूले नेतृत्वशैलीलाई अत्यन्त सकारात्मक भन्दा मध्यम सकारात्मक पक्षलाई कम जोड दिएका छन् भने न्यून सकारात्मक धारणाको मात्रा अझ कम छ।

तालिका नं. ७

प्रधानाध्यापकको नेतृत्वशैलीप्रति शिक्षकको धारणा

क्र.सं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
१.	प्रजातान्त्रिक वा सहभागितामूलक नेतृत्वशैली	१५	७५%
२.	खुल्ला स्वतन्त्र नेतृत्व शैली	२	१०%
३.	अधिनायकवाद नेतृत्वशैली	०	०%
४.	कानुन केन्द्रित नेतृत्वशैली	३	१५%
	जम्मा	२०	१००%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०८०

माथिको तालिकाबाट १० विद्यालयका २० शिक्षकहरूमा विद्यालय प्रधानाध्यापकको नेतृत्वशैलीको धारणा लिने क्रममा प्रजातान्त्रिक सहभागितामूलक नेतृत्वशैली अवलम्बन गर्ने प्रधानाध्यापकहरू सबैभन्दा बढी रहेको पाइयो भने सबैभन्दा कम खुल्ला स्वतन्त्र नेतृत्वशैली अवलम्बन गर्ने प्रधानाध्यापक १०% पाइयो। त्यसैगरी अधिनायकवाद र निरंकुश नेतृत्वशैली अवलम्बन गर्ने प्रधानाध्यापक नरहेको पाइयो। यसबाट प्रजातान्त्रिक सहभागितामूलक नेतृत्व प्राप्त गर्ने प्रधानाध्यापक बहुसंख्यक देखिन्छ। यस तारकेश्वर नगरपालिकामा पनि अधिनायकवाद अथवा निरंकुश नेतृत्वशैली भएका प्रधानाध्यापक अध्ययन क्षेत्रमा नपर्नु सुखद पक्ष हो। यस नगरपालिकाको अध्ययनको क्रममा स्वतन्त्र अथवा खुला नेतृत्वशैली अपनाउने प्रधानाध्यापकको संख्या समेत न्यून देखिन्छ। यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने प्रजातान्त्रिक नेतृत्व भन्दा अधिनायकवादी नेतृत्वको प्रभाव र प्रयोग कम देखिन्छ। केही प्रधानाध्यापकहरूले मात्रै आफ्नो अनुयायीलाई विश्वास गरेर स्वतन्त्र ढंगले छोड्ने गरेको अवस्था देखिन्छ।

तालिका नं. ८

प्रधानाध्यापक नेतृत्वले विद्यालयमा परेको प्रभावको स्थिति प्रति प्रधानाध्यापकको धारणा

क्र.सं. विवरण	स्थिति		
	उच्च	मध्यम	न्यून
१. सहभागितामूलक प्रभावकारिता शिक्षक- प्रधानाध्यापक सम्बन्ध	१० (१००%)		
२. बालमैत्री	१० (१००%)		
३. शैक्षिक एवम् भौतिक अवस्था सुधार	९ (९०%)	१ (१०%)	
४. शिक्षण सामग्री संकलन तथा निर्माण प्रक्रिया	८ (८०%)	२ (२०%)	
५. सिकाइ उपलब्धि	६ (६०%)	३ (३०%)	१ (१०%)
६. विद्यालय समुदाय सम्बन्ध, स्रोत पहिचान र परिचालन	६ (६०%)	२ (२०%)	२ (२०%)

स्रोत : स्थलगत अध्ययन २०८०

प्रधानाध्यापकको नेतृत्वले विद्यालयमा परेको प्रभावको अवस्था विश्लेषण गर्दा सहभागितामूलक प्रभावकारिता शिक्षक प्रधानाध्यापक सम्बन्ध र बालमैत्री सम्बन्ध सत प्रतिशत रहेको पाइयो । शैक्षिक एवम् भौतिक अवस्थामा सुधारमा सबैभन्दा बढी उच्च रहेको पाइयो । शिक्षण सामग्री संकलन, प्रयोग, निर्माण प्रक्रियामा सबैभन्दा बढी उच्च रहेको पाइयो । सिकाइ उपलब्धि सबैभन्दा बढी ६ जना उच्च रहेको पाइयो भने सबैभन्दा कम १ जना न्यून रहेको पाइयो । विद्यालय समुदाय सम्बन्ध स्रोत पहिचान र परिचालनमा ६ जना उच्च रहेको पाइयो भने २/२ जना मध्यम र न्यून रहेको पाइयो ।

तालिका नं. ९

प्रधानाध्यापक नेतृत्वले विद्यालयमा परेको प्रभावको स्थिति प्रति विद्यार्थीको प्रतिक्रिया

क्र.सं.	विवरण	स्थिति					
		उच्च	प्रतिशत	मध्यम	प्रतिशत	न्यून	प्रतिशत
१.	बाल मैत्री मित्रवत सम्बन्ध	८५	८५	१२	१२	३	३
२.	सूचना व्यवस्थापन प्रवाह	८०	८०	१५	१५	५	५
३.	शैक्षिक एव भौतिक अवस्था सुधार	७५	७५	१५	१५	१०	१०

४. शिक्षण सामग्री सङ्कलन प्रयोग तथा सुधार	७०	७०	१५	१५	१५	१५
५. सिकाइ उपलब्धि बृद्धि	७५	७५	१५	१५	१०	१०
६. निरन्तर मूल्याङ्कन	९०	९०	५	५	५	५
७. विद्यालय विद्यार्थी अभिभावक बीच अन्तरक्रिया	६०	६०	२०	२०	२०	२०
जम्मा संख्या	१००					

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०८०

प्रधानाध्यापक नेतृत्वले विद्यालयमा परेको प्रभावको स्थिति प्रति विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रिया लिने क्रममा नमूना छनोटमा परेको १० विद्यालयहरूबाट प्रतिकक्षा २ जनाको दरले १० कक्षासम्म २० जना र प्रति विद्यालयबाट विद्यार्थी सङ्कलन गरी जम्मा १०० जना विद्यार्थीबाट नेतृत्वको प्रभावको स्थितिको प्रतिक्रिया लिइयो । जसमध्ये उच्च, मध्यम र न्यून प्रतिक्रिया दिनेहरूमा विद्यालय बाल मैत्री मित्रवत सम्बन्ध भएको ८५ जना, उच्च ८५%, मध्यम १२ जना, १२%, न्यून ३ जना ३% रहेका छन् । सूचना व्यवस्थापन प्रवाह उच्च स्थिति ८०%, मध्यम १५%, न्यून ५% छन् । शैक्षिक एवम भौतिक अवस्थामा सुधार, उच्च स्थिति ७५%, मध्यम १५%, न्यून १०% रहेको पाइयो । शिक्षण सिकाइ उपलब्धि बृद्धि उच्च ७०%, मध्यम १५% र न्यून १५% रहेको पाइयो । विद्यार्थी निरन्तर मूल्याङ्कन ९०% उच्च रहेको, मध्यम ५% र न्यून ५% रहेको पाइयो । विद्यार्थी-अभिभावक-शिक्षक बीच अन्तरक्रिया ६०% उच्च, मध्यम २०% र न्यूनमा २०% रहेको प्रतिक्रिया विद्यार्थीहरूबाट पाइयो ।

प्रधानाध्यापक नेतृत्वले विद्यालयमा परेको प्रभावको स्थिति प्रति विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रिया हेर्दा मेरी पार्करको प्रजातान्त्रिक र सहभागितामूलक सिद्धान्त मेल खाने देखिन्छ ९ बाग, ८१, ८२ । मेरीपार्कर फोलेट र इल्टनमायोका अनुसार सिधा सम्पर्क कायम गरी मानव सम्बन्धको विकास गर्न सकिने आपसी सम्बन्ध र नेतृत्व समेत सबल बन्छ भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ ९८, ९९ । कामदारसँग सम्बन्धित अधिकारीले प्रत्यक्ष सम्पर्क गरेर उनीहरूका विचार, काम गर्ने तौर तरिकाबारे बोध हुन्छ । नजानेका, नबुझेका, शंका लागेका अस्पष्ट भएका कुराहरु तेस्रो सञ्चार प्रक्रिया अपनाइ मानवीय सम्बन्ध स्थापना गर्नुपर्छ । समन्वय जहिले पनि कार्यान्वयनको प्रारम्भिक अवस्थाबाट गर्नु राम्रो हुन्छ । संस्थामा योजना, नीति निर्माण र संगठन निर्माणसँगै समन्वयको कार्य निरन्तर रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्छ । यसबाट व्यक्तिमा अभिप्रेरण, उत्साह र मनोबृत्ति विकास हुन्छ त्यसैले यस सिद्धान्त मेल खाने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

प्रधानाध्यापक र शिक्षकहरु विच असल सम्बन्ध र व्यवहार रहेको छ भन्ने विचारमा सहमत प्रधानाध्यापकहरु १००%, शिक्षकहरु ९०%, विद्यार्थी ८३ % र वि.व्य.स. १००% रहेको पाइयो । प्रधानाध्यापक र वि.व्य.स.ले राम्रो व्यवहार विद्यालयमा छ भन्ने विचारमा सहमत भएता पनि शिक्षक, र विद्यार्थीको अन्तर सम्बन्ध नबुझनाले प्रधानाध्यापक र शिक्षकबीचको अवस्था सुधार हुन नसकेकोले त्यसका लागि अन्तरक्रिया गरी सुधार गर्न तथा सम्बन्धको विस्तार गर्नुपर्ने कुरा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । प्रधानाध्यापकको नेतृत्वशैली

प्रजातान्त्रिक र सहभागितामूलक हुँदा प्रधानाध्यापक र शिक्षकको सम्बन्ध सुधार हुने शिक्षकहरूको धारणा रहेको देखिन्छ । सामुदायिक विद्यालयमा प्रधानाध्यापक र शिक्षकबिच पारस्परिक एवं घनिष्ठ सम्बन्ध आवश्यक हुन्छ । राम्रो सम्बन्ध स्थापित गर्ने शिक्षा ऐन र नियमको समेत व्यवस्था गर्न आवश्यक छ । सम्बन्ध सुधारमा समस्या देखिएमा उपयुक्त दण्ड र पुरस्कारको समेत व्यवस्था गर्नुपर्छ । शिक्षक र प्रधानाध्यापकको घनिष्ठ सम्बन्धले पठनपाठनमा नियमितता आउने तथा विद्यार्थीको नतिजामा समेत सुधार हुन्छ । स्थानीय निकाय तथा सरकारको संरचनाले समेत शिक्षक र विद्यार्थीबीचको सम्बन्ध सुधार गर्न तथा अभि प्रभावकारी बनाउने उपाय अवलम्बन गर्न आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- Agrawal, J.C. (1995). *Essential of Educational Psychology*. Vikash Publishing House Pvt. Ltd.
- Afful, K. (2000), *Management & organizational behaviour*. Ekata Books.
- Agrawal, G.R. (1999), *Organization & Management in Nepal*, M.K. Publishers & Distributors.
- Baghart, F., W.R. Albert & Trull J. (1979), *Educational Planning*, Macmillan Limited.
- Bhatnager, R.P. & Agrawal, V (1999), *Educational Administration*, Surya Publication.
- Bush, T. (1995) *Theories of Educational Management*, London, Paul Chapman Publishing Ltd. Sage Publication Company.
- Chauhan, S.S. (2000). *Advance Educational Psychology*. Vikash Publishing House Pvt. Ltd.
- Koirala, B. & Shrestha, C. B. (2071), *Educational Management & Organizational Behaviour*, Bidhyarthi Pustak Bhandar.
- Kafle, B. & Others (2060), *Educational Planning*, Bhundipuram Prakashan.
- थापा, विजय कुमार र अन्य (२०६८), *शिक्षामा मानव संसाधन व्यवस्थापन* / विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर, घिमिरे, तुल्सीराम र लुईटेल, खगेन्द्र प्रसाद (२०७९), *शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापनको वर्तमान प्रवृत्ति* । भुडिपुराण प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर (२०७६), *शैक्षिक सुपरिवेक्षण* / विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि. ।
- श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर, चोडवाड, कर्णबहादुर र बस्नेत, महेन्द्र (२०७०), *शैक्षिक मनोविज्ञान* । भुडिपुराण प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, चन्द्रबहादुर (२०८१), *शैक्षणिक योजना र व्यवस्थापन* । भुडिपुराण प्रकाशन ।

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

मृत्यु शृङ्खला कवितामा प्रयुक्त विम्ब**डा. विनोद कार्की**

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Dr. Binod Karki Email: binodmanjan@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74539>**लेखसार**

प्रस्तुत लेखमा मञ्जुलको मृत्यु शृङ्खला कविताको आधार लिएर प्रयुक्त विम्ब केलाउन दृष्टान्तसहित विवेचना गरी विम्ब निकर्ण गरिन्छ। विम्बका मान्यतामा टेकेर मञ्जुलको मृत्यु शृङ्खला कवितामा मृत्यु दर्शनलाई विभिन्न सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएको कुरा पत्ता लगाई मृत्यु शृङ्खला कवितामा विम्बको सम्बन्ध देखाउनु यो लेखको उद्देश्य रहेको छ। यो लेखमा मञ्जुलको मृत्यु शृङ्खला कवितालाई प्राथमिक स्रोत सामग्री र सौन्दर्यशास्त्रीय तत्त्व विम्बसँग सम्बद्ध ग्रन्थहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। प्राप्त तथ्यहरूको विश्लेषण गर्दा विश्लेषणात्मक विधिलाई स्वीकार गरिएको छ। काव्यशास्त्रले स्थापित गरेका मूल्यहरू नियन्त्रित, धारणात्मक, तथ्यबोधक विम्बहरूलाई मुख्य आधार मानेर कविताका दृष्टान्तसहित राजनैतिक, सामाजिक, प्राकृतिक, सांस्कृतिक र दार्शनिक विम्बहरूको विश्लेषण गरी कविताहरू रमणीय तथा शोभनीय भइकन पनि सन्देशमूलक छन् भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : आत्मिक प्रेम, मृत्यु प्रेम, मन्द प्रयास, सम्यक् विश्वास**विषय परिचय**

विम्बको प्रयोगले कवितालाई सौन्दर्ययुक्त बनाउँछ। विम्बको पहिचानका लागि साहित्यशास्त्रको भूमिका हुन्छ। सामान्यतया शास्त्र शब्दले निश्चित निर्देशनलाई बुझाउँछ। मानवीय चिन्तनमा आधारित कुनै पनि सिलसिलाबद्ध उच्चस्तरीय अभिव्यक्ति नै शास्त्र हो। अभिव्यक्तिको रचनात्मक रूप नै साहित्यशास्त्र हो (रघुवंश, सन् १९९६, पृ. १)। साहित्यसँग जोडिएर आउँदा भने यो शब्दले साहित्य सृजनाका विविध पक्षलाई आत्मसात् गर्दछ, अर्थात् काव्यसम्बन्धी विभिन्न ज्ञान नै शास्त्र हुनपुग्छ। साहित्यशास्त्रले साहित्य सृजना विषयक विविध प्रणाली, शैलीको रूप, रूपगत विशेषताबारे प्रकाश पार्छ (हंस, सन् १९७५, पृ. १)। मानव

ज्ञानविज्ञानका नयाँनयाँ आयामहरू थप्नका लागि चिन्तननिर्माण प्रक्रियामा निरन्तर सक्रिय भइरहन्छ । वास्तवमा यिनै कुराको समुचित विन्यासका कारण वैदिक वाङ्मयमा एक सुविशाल साहित्य पनि रहनपुगेको र यसको अध्ययनबाट प्राच्य आचार्यहरूको ध्यान साहित्यशास्त्रको रचनातिर आकर्षित भएको पाइन्छ । सृजनामा शब्द र अर्थले युक्त चमत्कारपूर्ण रसिलो रमणीय अभिव्यक्ति नै काव्य हो भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सृजनाका लागि कवि हृदयको आवश्यकता पर्छ । काव्य आनन्द प्राप्त गर्ने माध्यम भएकाले मनमोहक हुनु जरुरी छ, विम्बले त्यही कार्य गर्छ । साहित्यशास्त्रको निर्माण दुई प्रकारले हुन्छ एक सृजित साहित्यमा रहेका शैली, रचना प्रणाली र रूप विषयक विशेषतालाई निबद्ध गरेर अर्को पहिले नै साहित्य सृजनाका रूप, प्रक्रिया, शैली, तद्विषयक गुणदोष तथा आदि निश्चित गरेर (हंस, सन् १९७५, पृ. १२) । पहिलोलाई स्वतन्त्र र दोस्रोलाई रूढ मान्नेहरू पनि छन् । शास्त्रलाई प्रेय, श्रेय र उभय गरेर अध्ययन गर्ने प्रचलन छ । संस्कृत साहित्यमा चाहिँ प्रेय र श्रेयशास्त्रसँग सम्बन्धित रचनाहरू छन् । प्रेयशास्त्र भनेको संसारमा सुख दिने विद्याको वर्णन हो भने श्रेयशास्त्र चाहिँ दुःख हटाउने मोक्षका निम्ति उपयोगी विषयको विवेचना हो (सिंह, सन् १९९७, पृ. १७) । शास्त्रले सृजनालाई जीवन्त तुल्याउन मार्गनिर्देश गर्छ भने मूल्याङ्कन गर्ने आधार पनि प्रदान गर्छ । शास्त्रले सृजना र समालोचना दुवै पक्षलाई आधार प्रदान गर्छ ।

कला सौन्दर्यको साधना हो । कला अन्तर्भावनालाई बाह्य रूपमा प्रकट गर्ने साधन हो । कलामा आत्माभिव्यक्ति हुन्छ । कला अनुकरण हो । कुनै पनि सृजनाको पारख कलाका आधारमा हुन्छ । आस्वादात्मक, रूपात्मक र सृजनात्मक प्रक्रियाका कसीमा कलाको मूल्याङ्कन नै सौन्दर्यका रूपमा प्रकट हुन्छ (बाली, सन् १९९१, पृ. २१८) । कविताको अध्ययन काव्यशास्त्रीय दृष्टिकोण र सौन्दर्यशास्त्रीय गरी दुई दृष्टिकोणबाट गर्न सकिन्छ । सौन्दर्यशास्त्रले इन्द्रिय संवेद्यताजन्य सौन्दर्य र कल्प मनोमय आनन्दको विश्लेषण गर्छ । अभिव्यक्त सौन्दर्य ललितकलासँग सम्बन्धित हुन्छ । आस्वादन, सौन्दर्य, संवेग, आनन्द र पुनः प्रत्यक्षसँग दर्शनको सरोकार हुन्छ (विमल, सन् १९९३, पृ. ३०) । मनोविज्ञानले सौन्दर्यको अध्ययनमा सहायता पुर्‍याए पनि यो शास्त्रीय सीमा भने होइन । एक हिसाबले सौन्दर्यशास्त्र कलाशास्त्र पनि हो । सौन्दर्यशास्त्रले काव्यशास्त्रले भन्दा व्यापक क्षेत्रको अध्ययन गर्छ । कविताको पूर्ण अध्ययनका लागि ललितकलासँग सम्बन्धित सौन्दर्यशास्त्रीय विवेचना आवश्यक हुन्छ । आनन्द र ऊर्जाका लागि मानवले अनेकौँ प्रयोग र परीक्षण गरेका छन् । तन्मयताका लागि सोमलताको रसको सेवनदेखि वाणीको चमत्कारसम्मका कार्यहरूलाई मानवीय आत्मानन्द खोजका प्रमाण मान्न सकिन्छ । प्राचीन समयमा आत्मालाई मानवीय मस्तीसँग जोडिएको छ (नागेन्द्र, सन् १९९५, पृ. ४-६) । समय क्रमसँगै यो फराकिलो बन्दै गएको छ ।

मञ्जुलले विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन् । समालोचक, काव्यशास्त्रीहरूले मात्रै होइनन् कविहरूले पनि परिभाषा अगि सारेका छन् । दर्शन कविता होइन, दर्शनलाई पचाएर अनुभूतिमा पलेको कलात्मक अभिव्यक्ति कविता हो भन्ने तथ्यलाई अघि सार्ने मञ्जुल सृजनामा परिपक्व देखिन्छन् । मञ्जुल मन बहलाउनका लागि समय कटाउनका लागि र अहम् प्रदर्शन गर्नका लागि सृजनामा तल्लिन छैनन् । मञ्जुल त आफ्नो कर्ममा निरन्तर लागि रहने तीव्र सृजनात्मकता बोकेको प्रतिभाको नाम हो । मञ्जुलका कवितामा निराशाका सारङ्गीहरू पनि रेटिँदैनन् । पलायन बाँसुरीहरू पनि बज्दैनन् । न त पश्चातापका मादलहरू नै बज्छन् बरु मञ्जुलका कवितामा यथार्थसित पौठेजोरी खेल्ने आह्वान गरिएको सितार बज्छ । वस्तुतथ्यलाई स्वीकार्ने विगुल फुकिएको छ, आदर्शको छिपछिपेमा रुमलिएकाहरूलाई दिशाबोध गर्ने अभियान चलाइएको

छ । वस्तुवादी ढङ्गले लेखनीलाई अगाडि बढाउनु नै एक विशेषता हो । मञ्जुलको र चिनियाँ कवि आइ छिङको भनाइ अनुसार सृजनामा नयाँनयाँ प्रयोग गर्नु नेपालको परिप्रेक्ष्यमा अर्को मौलिक विशेषता हो । तिलस्मी जादुको कल्पनामा विश्वास नगर्ने मञ्जुल वातावरण लाथालिङ्ग भएको मन पराउँदैनन् । कविता केटाकेटीको 'भात पकाइ' खेल होइन भन्ने कुरा मञ्जुलको कविताको बारेमा प्रस्तुत अभिव्यक्तिले वकालत गरिरहनेछ । समस्यालाई साथी बनाउन अप्ठ्यारूसित मित्रता गाँस्न खपिस, अभावलाई आफन्त बनाउने मञ्जुलले नेपाली कविता साहित्यको भण्डारमा भन्डै दर्जन कृतिहरू उपहार दिइसकेका छन् । *साइँली मोरीलाई* (सन् १९७६), *गीतसङ्ग्रहलाई* मात्र हेर्दा मञ्जुल गीतकार, उपन्यासकार मञ्जुल *छेकु डोल्मा* (२०२६) उपन्यासका अगाडि, *उज्यालोको प्रशंसामा* अनुवादक । *सम्भनाका पाइलाहरू* र *जाने होइन दाइ आलापोट ?* (सन् १९६८), यी दुईमा मञ्जुल यात्रा संस्मरण लेखक । *गायक यात्री* (सन् १९८३), *मञ्जुलको नयाँ कविताहरू* (सन् १९८८), *चोकटी* (सन् १९८८), *सिद्धिचरणका कविताहरू* (सन् १९८८), गाउँका दृश्य दृश्यमा बाँडिएर (२०५६) र *मृत्यु शृङ्खला कविता* (२०५५) मा मञ्जुल कवि व्यक्तित्वका रूपमा परिचित छन् । यसरी हेर्दा मञ्जुल समग्रमा नेपाली साहित्य जगत्का एक प्रतिभा हुन् ।

मञ्जुललाई व्यथित काव्य पुरस्कारले व्यस्त हुनलाई र व्याकुलता हटाएर सृजनामा लाग्नलाई बल प्रदान गरेको छ, उत्तम पुरस्कारले उत्साहित बनाएको हुनुपर्दछ । सिद्धिचरण काव्य पुरस्कारले सानो सिमानामा होइन, समग्रमा सृजनालाई अगाडि बढाउने र सिद्धहस्त बन्ने प्रेरणा प्रदान गरेको हुनुपर्छ । साभा पुरस्कारले पनि साहित्यकै बगैँचा अझै सुन्दर बनाउनका लागि सहयोग गर्नेछ भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ । सरल, सहज रूपमा आफ्ना अभिव्यक्तिहरू प्रस्तुत गर्नसक्ने मञ्जुलको *मृत्यु शृङ्खला* कविताको राजनैतिक, सामाजिक, प्राकृतिक, सांस्कृतिक र दार्शनिक विम्बहरूको विश्लेषण गर्नु यो लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा गुणात्मक ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा प्राथमिक स्रोत सामग्रीका रूपमा विम्ब विश्लेषणका लागि मञ्जुलको *मृत्यु शृङ्खला* कविताको प्रयोग गरिएको छ । द्वितीयक सामग्रीका रूपमा सौन्दर्य तत्त्व विम्बसँग सम्बन्धित ग्रन्थहरूलाई उपयोग गरिएको छ । यस लेखमा मञ्जुलको *मृत्यु शृङ्खला* कवितालाई राजनैतिक, प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र दार्शनिक विम्ब उपशीर्षकहरूमा विभक्त गरी विम्बवादका आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यो अनुसन्धानात्मक लेखको प्रस्तुतीकरणको विधि विश्लेषणात्मक रहेको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

काव्यलाई आकर्षक बनाउने कार्य विम्बले गर्छ । विम्बविधान कलाको क्रियापक्ष भएकाले कल्पनाद्वारा यसको जन्म हुन्छ । कल्पनाले रूप धारण गरेपछि विम्बको जन्म हुन्छ । कल्पना र प्रतीकलाई जोड्ने सेतु अर्थात् मध्यस्थका रूपमा विम्बले भूमिका खेल्छ (विमल, सन् १९९३, पृ. २१७) । रूप, रस, गन्ध, शब्द र स्पर्शको वस्तुनिष्ठ इन्द्रिय संवेद्यता विम्बविधानका आवश्यक तत्त्व हुन् । अप्रस्तुत योजनामा जहाँ संवेगको सघनता समाविष्ट हुन्छ त्यहाँ विम्बको स्वतः सृष्टि हुन्छ । रूपक, उपमा या मानवीकरण कुनै पनि माध्यमबाट विम्बको प्रयोग गर्न सकिन्छ । गेटेले उत्कृष्ट विम्बलाई 'कङ्क्रिट युनिभर्सल' भनेका छन् । विम्ब व्यक्ति वा स्रष्टा अनुसारका हुन्छन् । संवेगलाई मूर्त बनाउन र संवेदनशील सहृदयलाई संवेगले नै अभिभूत गराउन विम्बले

भूमिका खेल्छ। विम्बनिर्माणका लागि स्मृति सर्वाधिक आवश्यक तत्त्व मानिन्छ किनकि विम्ब एक प्रकारको स्मरणमा आधारित मानसिक पुनर्निर्माण हो जसमा अतीतको संवेदनात्मक अनुभूति सुरक्षित रहेको हुन्छ (विमल, सन् १९९३, पृ. २२१)। अर्थवान् विम्बनिर्माणका लागि स्मृतिले विशेष भूमिका निर्वाह गर्छ। जसरी विम्बनिर्माणमा व्यक्तिको भूमिका हुन्छ त्यसैगरी विम्बबोध पनि व्यक्तिको प्रतिभा शक्तिमा निर्भर हुने मानिन्छ। गन्ध सचेत एमिल जोलाका घ्राणिक विम्ब सुलभ मानिन्छन्। किट्सका कवितामा स्पर्शिक विम्बको प्रधानता हुन्छ। मनुष्यको परम्परागत आनुवांशिक र सांस्कृतिक सम्बन्ध रहनेहुनाले मनोविज्ञानसँग पनि विम्बको सम्बन्ध रहन्छ। आदि विम्बको सम्बन्ध आनुवांशिक मानिन्छ। सी.डी. लिविसले निरर्थक विम्बको पनि कुरा उठाएका छन्। यसले विम्ब प्रयोगमा सचेत रहनुपर्ने कुरा टड्कारो देखिन्छ। सामर्थ्यवान् विम्बनिर्माण सर्जकका लागि चुनौतीपूर्ण मानिन्छ। विम्बको सम्बन्ध काव्यबाहेक ललितकलासँग पनि हुन्छ। हेर्मा लोहसेले समानुभूति त्यहाँ रहेको हुन्छ जहाँ आफ्नो अहम् मनस्थिति क्रियाव्यापार शरीरस्थ सञ्चरण या अन्तर्वृत्तिको आरोप मानवेत्तर दृश्य जगत्मा गर्छ। विम्बग्रहण उहाँ मिल्छ जहाँ चित्रणमा संश्लिष्ट रूप योजनाको निर्वाह हुन्छ (विमल, सन् १९९३, पृ. २४२)। स्मृतिमा रमाउने, इतिहासमा गर्व गर्ने अध्ययनमा समय दिने, कल्पनामा उड्नेहरूका लागि विम्बनिर्माण र प्रयोग सजिलो हुन्छ।

विम्ब र प्रतीक भनेका फरकफरक कुरा हुन्। यी दुवैलाई अलगअलग ढङ्गले ग्रहण र प्रयोग गर्ने गर्नुपर्छ। विम्बले स्थूल सौन्दर्य व्यक्त गर्छ भने प्रतीकले सूक्ष्म सौन्दर्य व्यक्त गर्छ। विम्बको उच्चतम वा विकसित रूप नै प्रतीक हो। विम्ब र प्रतीक एउटै चाहिँ होइनन्। विज्ञानको उदाहरण दिने हो भने भुसिलिको विम्ब हो भने पुतली प्रतीक हो। विम्ब र प्रतीकमा फरक नदेखेहरूले सही अर्थमा कवितामा सौन्दर्यबोध गर्न गाह्रो हुन्छ। यसका भेदबारे प्रस्ट हुनु जरुरी छ। प्रतीक सृष्टि एक प्रकारको अभिव्यक्तिगत सूक्ष्मता वा लाघव हो, विम्बविधानले प्रायः इन्द्रियग्राह्य वा श्रवण तथा स्पर्शको अपेक्षा सामान्यतः दृष्टिसँग अधिक सम्बन्ध राख्छ। अर्को शब्दमा विम्बविधान एक प्रकारको सफल सम्मूर्तन हो भने प्रतीकमा सम्मूर्तनको कुनै आवश्यकता रहँदैन। प्रतीकमा प्रभाव साम्यको महत्त्व रहन्छ किनकि प्रतीकविधानमा पदार्थ वा दृश्य सत्यका चित्र हुँदैनन्, उसको व्यङ्ग्य विशिष्टता अथवा सूक्ष्म प्रभावको सङ्केत अभीष्ट रहन्छ। विम्ब प्रकृति संश्लिष्ट हुन्छ, अधिक स्वच्छन्द हुन्छ, अनेक अर्थ दिने हुन्छ तर प्रतीकले निश्चित अर्थ दिन्छ सामाजिक स्वीकृति सापेक्ष हुन्छ (विमल, सन् १९९३, पृ. २७६)। कलाका दृष्टिले प्रतीकको विशेष महत्त्व छ विज्ञान, गणित, धर्म अनेक क्षेत्रका आआफ्नै प्रतीकहरू हुन्छन्। कवितामा सामान्यतः विनियोगका दृष्टिले प्राथमिक विम्ब (राजनीतिक, सामाजिक आदि), विकसित विम्ब (प्राकृतिक, सांस्कृतिक, आदि), र व्युत्पन्न विम्ब (दार्शनिक, वैचारिक आदि) गरी तीन किसिमको मानिन्छ (विमल, सन् १९९३, पृ. २२९)। नियन्त्रित, धारणात्मक, तथ्यबोधक विम्बहरूलाई मुख्य आधार मानेर कविताका दृष्टान्तसहित राजनैतिक, सामाजिक, प्राकृतिक, सांस्कृतिक र दार्शनिक विम्बहरूको विश्लेषण गरिएको छ।

विमर्श तथा नतिजा

मृत्यु शृङ्खला सङ्ग्रहका कवितालाई विम्बका आधारमा विभिन्न शीर्षक, उपशीर्षकमा विभक्त गरी विवेचना गरेर नियन्त्रित, धारणात्मक, तथ्यबोधक विम्बका दृष्टिले *मृत्यु कविता* विम्बमय रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

मञ्जुलको मृत्यु शृङ्खला कवितामा विम्ब

मञ्जुल सृजनामा परिपक्व प्रतिभा हुन् । उनले निश्चित उद्देश्यपूर्वकता लागि सृजना गरेका छन् । आफ्नो कर्ममा निरन्तर लागि रहने तीव्र सृजनात्मक क्षमता भएका प्रतिभा मञ्जुलको मृत्यु शृङ्खला कविता एउटा दृष्टान्त हो । यसलाई विभिन्न उपशीर्षकहरूमा विश्लेषण गरिएको छ ।

राजनीतिक विम्बको प्रयोग

राज्य, राज्यसत्ता, क्रान्ति, आन्दोलन, स्वतन्त्रता आदि विषयसँग जोडिएका विम्बहरू नै राजनीतिक विम्ब हुन् । कवि स्वयम् र कवि बाँचेको युग राजनीतिक उतारचढावको भएकाले कवितामा राजनीतिक विम्ब आउनु स्वाभाविक नै हो ।

आफ्नो पछाडि सिङ्गो राज्य छोडेर गए पनि
आफ्नो पछाडि मात्र एउटा लौरो छोडेर गए पनि
मृत्यु त एउटै न हो दुवैको

(मृत्यु एक, पृ. १)

माथिको कविताशमा 'सिङ्गो राज्य छोडेर' विम्बात्मक अभिव्यक्तिले राजाको शासकत्वलाई प्रतिनिधित्व गरेको छ । सिङ्गो राज्य छोडेर जाने राजा सामान्ती सामाजिक हिसाबले हेर्दा विशिष्ट व्यक्ति हो । शासक निश्चित दर्शन र विचारबाट चल्ने हुनाले यसलाई राजनीतिक विम्बका रूपमा लिनु उपयुक्त हुन्छ । राजनीतिक विम्बलाई वस्तु विशेष विम्ब कोटिमा राखेर पनि अध्ययन गर्न सकिन्छ । 'मात्र एउटा लौरो छोडेर' विम्बात्मक प्रस्तुतिले सामान्य व्यक्तिको प्रतिनिधित्व गरेको छ, यसरी हेर्दा विशिष्ट र सामान्य व्यक्ति जसको मृत्यु भए पनि समान भएको भनाइले राजनीतिक विम्बको पुष्टि भएको देखिन्छ । बादशाहको मृत्यु होस् वा सामान्य जनताको मृत्यु समान हुन्छ । त्यसैले सामाजिक विभेदलाई चर्काउनुको कुनै अर्थ छैन । यही कुरालाई हृदयङ्गम गरेर समान व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने कुरालाई मञ्जुल कवितामा व्यक्त गर्दछन् । शृङ्गारपटार गरेको भाषण होइन, लालीपाउडर घसेको आश्वासन होइन, सङ्कल्पको व्यावहारिक रूप चाहिन्छ भन्ने जुन कुरालाई पनि सापेक्षतामा हेरिनुपर्दछ भन्ने अभिव्यक्तिको उद्घोष कवि मञ्जुलले गरेका छन् ।

भौतिक शरीर सामाप्तिका हिसाबले मृत्यु समान छ । मृत्युलाई सबैले आत्मीय साथी बनाउन सक्नुपर्छ । मृत्यु कसैको प्याँखजस्तै हलुङ्गो हुन्छ भन्ने कसैको हिमालभैँ गड्ढुङ्गो हुन्छ । मृत्युमा देशले आशोच बारोस्, हिमालले मौनधारण गरोस् र अनुसरणीय कार्यको अनुकरण होस् र मृत्यु पनि प्रेरणा बनेस् भन्ने चाहना हुनु अनौठो होइन । मञ्जुल कर्मशीलहरूका लागि त्यस्तै मृत्युको पक्षमा देखिन्छन् ।

सागरमा
एक थोपा पानी खसेजस्तो
म मृत्युमा खस्न चाहन्छु
आफूलाई हराउन, आफूलाई मेटाउन होइन
क्षणिक पानीको थोपाभन्दा विशाल
सागर भएर बाँच्न

(मृत्यु सत्ताइस, पृ. ३५)

राजनीतिक स्वतन्त्रताका लागि आफू सहिद हुन पनि पछि नपर्ने विम्बात्मक अभिव्यक्तिका रूपमा 'म मृत्युमा खस्न चाहन्छु' आएको छ । त्यसैगरी 'सागर भएर बाँच्न' विम्बात्मक प्रस्तुतिले सहिदको आदर्शलाई प्रतिनिधित्व गरेको छ । श्वासप्रश्वास भएकाहरूको मात्र मृत्यु हुँदैन, कुनै कामकाजी चिज वा वस्तुले कार्यसम्पादन गर्न छाड्यो भने पनि मृत्यु भएको मान्नुपर्छ । त्यसैले हरेक चिज मृत्युबाट पृथक् छैन । अक्षरहरू पनि मर्दछन् शिक्षितहरूको उचाइ कायम गर्न सकेनन् भनेर कामकाजी भएनन् भने पनि मृत्यु भएकै हो त्यसैले कवि भन्छन्:

सबभन्दा दुर्गन्धित हुन्छ
अक्षरहरूको लास
संसारको कुनै पनि अक्षरले
मेटाउन सक्दैन त्यसको दुर्गन्ध

(मृत्यु उनन्साठी, पृ. ८१)

विश्वासले लपकैँ ढाकेपछि, समर्पणले हुटहुटी पारेपछि जेजस्ता अप्ठ्याराहरू पनि हराउँछन् । निस्वार्थ लगनशीलतामा छुट्टै आनन्द प्राप्त हुन्छ । 'अक्षरको लास' विम्बले वाक् र लेखन स्वतन्त्रताको वकालत गरेको छ साथै विसङ्गति विकृतिका विरुद्ध धावा बोलेको छ । त्यसैगरी सचेत हुन आग्रह पनि गरेको छ ।

'गीत सुरु' विम्बले जीवनको महत्त्वलाई दर्साएको छ । राजनीतिक स्वतन्त्रताविनाको जीवनलाई निरर्थक मानिएको छ । 'जीवनका थरिथरिका गीतहरू' विम्बात्मक अभिव्यक्तिले प्राथमिकता बुझेर निरन्तर जुटिरहनुपर्ने उद्घोष गरेको छ । मृत्यु अवश्यमभावी भन्दैमा गोडा पसारेर बस्ने होइन, निरन्तर कर्ममा जुटिरहनु पर्दछ । इमानदारितापूर्वक जीवनलाई वास्तविक जीवन बनाउनु पर्दछ भन्ने मञ्जुल *मृत्यु कविता* को अन्तिम श्लोकमा यसरी प्रस्तुत हुन्छन्:

गीत सुरु नगरी कसरी अन्त्य गर्न सकिन्छ ?
एउटा गीत गाएर सारा जीवन कसरी काट्न सकिन्छ ?
म गीत गाउन चाहन्छु
जीवनभरि जीवनका थरिथरिका गीतहरू गाउन चाहन्छु ।

(मृत्यु एकसय आठ, पृ. १६५)

सामाजिक विम्बको प्रयोग

समाजका हरेक कार्यहरूसँग सम्बन्धित विम्बहरूलाई नै सामाजिक विम्बका रूपमा स्वीकार गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ । कवि मञ्जुलको ध्येय नै सामाजिक रूपान्तरण भएकाले पनि उनका कवितामा सामाजिक विम्बहरूको प्रयोग हुनु स्वाभाविक हो । कविताको भाषा नै घुमाउरो हुनेहुनाले गर्दा विम्बका माध्यमबाट भनिएका कुराले कवित्वयुक्त सन्देश पनि दिन्छन् । सामाजिक क्रियाकलापहरूले मान्छेका मनमा मात्र होइन, दिमागमा पनि घर गरेको हुन्छ ।

‘काग’ कराएपछि सुत्नु हुँदैन भन्ने मान्यता समाजमा रहेको छ । काग कराउने कुरा सूर्योदयसँग पनि जोडिएको छ । काग कराउँदा पनि सुतिरहनेहरू आल्छी हुन्छन् भन्ने कुराले समाज विकासका लागि जाँगरिलो हुनुपर्ने उद्घोष कविताले विम्बात्मक रूपमा गरेको छ । समाजले ‘काग’ लाई एउटा विम्बका रूपमा ग्रहण गर्ने गरेको छ । यसले विशेष खबर ल्याउँछ भनेर सुबोल सुबोल भन्ने चलन पनि समाजमा विद्यमान छ । यही विम्बका रूपमा स्थापित ‘काग करायो’ शब्दले सामाजिक विम्बको प्रतिनिधित्व गरेको छ । मान्छे स्वतन्त्रता चाहन्छ, ऊ गतिशील हुन खोज्छ भन्ने अभिप्रायलाई प्रस्ट पार्ने सिलसिलामा मान्छे र पक्षीको एकाकार गर्ने प्रयास पनि गरिएको छ । कागको जस्तै मान्छेको पनि जहाँ चाह्यो त्यहाँ गएर बोल्न पाउनुपर्ने आग्रह गरिएको प्रस्तुत कविताको ‘उडेको चित्र’ विम्बात्मक अंशले पनि मृत्यु अगाडिको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको वकालत गरेको छ:

कागको चित्र

त्यो उडेको रेखाको चित्र दिमागमा आउँछ

मैले काग करायो भनें भने फेरि काग

आवाज

त्यो उडेको चित्र आँखामा आउँछ मेरो आवाज पनि थपिएर

(मृत्यु सतसद्वी, पृ. ९३)

समाजमा मान्छे मात्रै हुँदैनन्, सबै प्राणीको साझा थलो भएकाले सबैको हकदाबी रहन्छ । चरा, किरा, कुखुरा शब्दले सबै प्राणीको प्रतिनिधि बनेर देखाएका छन् । कुनै जीव मृत्युबाट पृथक् हुनै सक्दैन । त्यसैले सबैले मर्ने पर्छ भन्ने कुरालाई ‘सुन्दर गीत’ विम्बबाट चित्रण गरिएको छ:

जब म एकान्तको गाउँमा जान्छु

मृत्युले आफ्नो सुन्दर गीत सुनाउँछ

यो विशाल मौनता

चराको आवाज, कीराको आवाज

बेलाबेलामा सुनिने कुखुराको आवाज

सबैसबैको मुखबाट

मृत्युले आफ्नो सुन्दर गीत सुनाउँछ

(मृत्यु बाइस, पृ. २७)

प्राकृतिक विम्बको प्रयोग

मानव नै प्रकृतिको देन हो । प्रकृतिका नियमित कार्यमा न कसैले धावा बोल्न सकेको छ न त त्यसको असरबाट बाँच्न नै सफलता प्राप्त गरेको छ । प्राकृतिक खेलहरू निरन्तर आफ्नै गतिमा क्रियाशील भइरहेको छ । यो गति रोकिने वा बदलिनेवाला पनि छैन । पृथ्वी पल्टन अगाडिसम्म, जल ज्वाला बन्नु अगिसम्म, अग्नि ओसिलो हुनुभन्दा पहिलेसम्म, वायु बहन छोड्नु अगाडि आकाशले अवशान लिनु अगाडिसम्म यही प्राकृतिक

प्रक्रिया नियमित भएर होस् वा आकस्मिक नै किन नहोस् चलिरहन्छ । मृत्यु पनि नियमित प्राकृतिक प्रक्रियाकै निरन्तरता हो । 'चेतनाको हावा,' 'अस्तित्वको रूख,' 'बोधको चरा,' 'ज्ञानको क्षितिज,' 'महाङ्काल' जस्ता कवितामा समेटिएका विम्बहरूले प्राकृतिक तथ्यलाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

चेतनाको हावा चल्यो
अस्तित्वको रूख हल्लियो
बोधको एउटा सुन्दर चराले
हाँगामा हरियो डालीमा बसेर गायो,
'ज्ञानको क्षितिजबाट मृत्युले वाक्य खायो भन्ने कुरा पनि हरायो'
मैले त्यहाँ महाङ्काललाई देखें, मेरो मित्रलाई देखें ।

(मृत्यु सत्र, पृ. २१)

जतिसुकै सुन्दर र विशाल भए पनि हरेक सृष्टि र संरचनाको मृत्यु र अन्त्य अवश्यमभावी छ । यो प्राकृतिक नियम नै हो । 'ढुकुरकुर ! ढुकुरकुर !' विम्बले प्राकृतिक सुरम्य स्वतन्त्र वातावरणको भलक दिइएको छ । 'पखेटा' विम्बले उडान अर्थात् गतिशीलताको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

ढुकुरकुर ! ढुकुरकुर !
ढुकुर प्रत्येक आवाजले
पखेटा र प्वाँखभन्दा हलुका भएर उडिरहेछ

(मृत्यु बाइस, पृ. २७)

सांस्कृतिक विम्बको प्रयोग

संस्कृति भनेको चेतनाको उच्चतम रूप हो । जहाँ विवेकको प्रयोग गर्नसक्ने परिवेशको सृजना पनि हुन्छ । सृजनात्मक विवेकले जीवन र जगत्का यथार्थहरूलाई नै आफू र आफूजस्ताहरूको प्रतिनिधित्व गरेर अभिव्यक्ति सम्प्रेषण गरेको हुन्छ । कवि मञ्जुल संस्कृतिनिर्माणमा सक्रिय व्यक्तित्व भएकाले उनका कवितामा सांस्कृतिक विम्बको प्रयोग स्वाभाविक नै हो । असल संस्कृतिको जगमा मानव सभ्यताको भवन खडा भएको हुन्छ । गलत वा मानवता विरोधी संस्कारको अन्त्यका लागि मञ्जुलको विवेक धारिलो भएर देखापरेको छ ।

अर्कैले नित्यक्रिया गराइदिनुपर्छ अब उहाँ भारीसिवाय केही हुनुभएन
यसैले बोकेको ? अँ, छोरा ! तर बिसाउन बोकेको सधैंलाई बिसाउन बोकेको
पहराको मुखमा पुगेर जब फ्याल्न लाग्यो बाबुले हजुरबालाई
तब नातिले भन्यो करुणामय स्वरमा
बुबा ! हजुरले हजुरबालाई मात्र फ्याल्नु तर नफ्याल्नु डोकोलाई
किन र छोरा ?
मैले पनि त सुख दिनुपर्छ नि एक दिन यसरी नै हजुरलाई

बाबुको हृदयको रात खस्यो यामानको चट्टान गुँडुल्लिकिएर तल खसेजस्तै
 बाँकी बस्यो डोकोमा उसको विवेकले समातेको घँटो-घाम
 आफ्नो छोराको ओठबाट भुल्केको सूर्योदय समातेर
 बाबु हजुरबासँगै फर्कियो जिन्दगीको समरमा
 कसले भन्छ मृत्यु जीवनको अन्त्य हो ? ज्ञानीले ?

(मृत्यु त्रियासी, पृ. १३७)

हजुरबालाई फाल्ने डोको तपाईंलाई फाल्न पनि त चाहिन्छ भन्ने नातिको “मैले पनि त सुख दिनुपर्छ नि एक दिन यसरी नै हजुरलाई” भन्ने सन्दर्भले बाउलाई पनि भिरबाट फाल्ने सङ्केत गरेको कुरा विम्बात्मक भनाइका रूपमा आएको छ । ‘बाबु हजुरबासँगै फर्कियो जिन्दगीको समरमा’ विम्बात्मक प्रस्तुतिले मानवता विरोधी संस्कारलाई त्यागेर जीवनलाई उच्च प्राथमिकता दिइएको देखाइएको छ । विम्बात्मक (लोककथासमेत) अभिव्यक्तिले नयाँ खाले संस्कृतिनिर्माणका पक्षमा सशक्त अभिमत अगि सारेको छ । जतिसुकै जब्बर संस्कार हुन् वा संस्कृति नै किन नबनेका हुन् यदि मानव सभ्यताका अवरोध भए जस्तोसुकै तरिकाबाट पनि विस्थापित गर्नुपर्छ भन्ने सारगर्भित सन्देश कविताले दिइएको छ ।

दार्शनिक विम्बको प्रयोग

दर्शन सबै विषयको प्रतिनिधित्व गर्ने विश्वदृष्टिकोण हो । विनाशीर्षकको मन्तव्यमा कवि मञ्जुलले दर्शन कविता होइन, दर्शनलाई पचाएर अनुभूतिमा पगलेको कलात्मक अभिव्यक्ति कविता हो । म आफ्ना अनुभूतिमा इमानदार छु । मेरो विचारमा कविता र दर्शनमा ठुलो अन्तर छ । कविता लेखनमा प्रयोग गर्न साकने अरू धेरै कुराहरू जस्तै दर्शन पनि एउटा कच्चा पदार्थ मात्रै हो, दर्शन आफै कविता होइन भनेर आफ्नो प्रस्ट दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । आफ्नो बुझाइ अनुसार नै कवितामा दर्शनको प्रयोग गरेर मञ्जुलले कविताको ओज बढाएका छन् ।

‘अक्षरहरूको लास’ विम्बात्मक अभिव्यक्तिले अविद्यालाई दर्साएको छ । यो सन्दर्भ वाक् र लेखन स्वतन्त्रतासँग पनि जोडिएर आउँछ । ‘त्यसलाई कुनै खाडल खनेर पुर्न सकिँदैन’ भन्ने सन्दर्भले ज्ञान विरोधीहरू मोक्ष प्राप्त गर्न सक्दैनन् भन्ने कुरालाई स्पष्ट पारेको छ ।

सबैभन्दा दुर्गन्धित हुन्छ
 अक्षरहरूको लास
 संसारको कुनै पनि अत्तरले मेटाउन सक्दैन त्यसको दुर्गन्ध
 फतफत कुहेर भर्छ हरेक भाग
 त्यसलाई फेरि कहिल्यै जोड्न सकिँदैन
 त्यो थुप्रिँदै थुप्रिँदै फोहोरको रास बन्छ
 त्यसलाई कुनै खाडल खनेर पुर्न सकिँदैन
 सबैभन्दा दुर्गन्धित हुन्छ
 अक्षरहरूको लास ।

(मृत्यु उनन्साठी, पृ. ८१)

प्राणी, वनस्पती तथा कुनै पनि संरचनाको मृत्यु तथा अन्त्य निश्चित छ भन्ने तथ्यका आधारमा अक्षरहरूको लासका माध्यमबाट मानव सभ्यताको पक्षमा वकालत गर्दै लिखित अभिव्यक्तिप्रति सचेत रहन आग्रह गर्दै सधैं दर्शनसम्मत कार्यसम्पादनका लागि सजग गराइएको छ । जन्म विन्दुदेखि मृत्यु विन्दुसम्मको अवधि नै जीवनरेखा हो । यही अवधिमा जेजे गर्न सकिन्छ सकारात्मक कार्य गरेका खण्डमा अक्षरहरूमा अमर रहन पनि सकिन्छ । अक्षरहरूमा किरिडमिरिड नसमेटिए पनि मृत्युको समय थप हुन सक्दैन । लोभलालचका चङ्गुलमा फसेर होइन, सत्कार्य गरेर मात्रै जीवनलाई सार्थक बनाउने सकिन्छ भन्ने सन्देशका साथ दार्शनिक ढङ्ग ले जीवनबोध गराइएको छ ।

माया अनुभूत गर्न सकोस् भनी
व्यक्तिलाई माया गर्ने हृदय दिइएको छ
कुसीमा बस्ने, नबस्ने हरेकले थाहा पाउनुपर्छ
जहाँ व्यक्ति होस् तर मृत्यु नहोस्, त्यस्तो सृष्टि छैन ।

(मृत्यु बहत्तर, पृ. १०५)

‘व्यक्तिलाई माया गर्ने हृदय दिइएको छ’ भन्ने विम्बात्मक अभिव्यक्तिले मानवले मानवलाई मानवकै रूपमा हेर्नुपर्छ भनेको छ । मानवलाई विवेकी भएकाले सर्वश्रेष्ठ प्राणीको दर्जामा हेरिएको हो । विवेकको कारखाना मस्तिष्क हो, यहीँबाट हृदयलाई पनि निर्देशन जान्छ । त्यही माया गर्ने हृदय नै मानव व्यवहारको उर्वर स्थल हो । शक्तिको स्रोत त क्षणिक हुन्छ । मानप्रतिष्ठा भनेका दुईदिनका छाया हुन् कुनै त्यस्तो स्थान र प्राणी छैन जुन मृत्युबाट पृथक् होस् । यही दार्शनिक तथ्यलाई कवि मञ्जुलले आफ्ना अनुभूतिमा दर्शनलाई विलयन गरेर कवितामा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

‘जहाँ व्यक्ति होस् तर मृत्यु नहोस्, त्यस्तो सृष्टि छैन’ विम्बात्मक प्रस्तुतिले मोक्ष दर्शनको एउटा पाटोलाई देखाएको छ । भौतिकवादी दर्शनमा मृत्यु सहज हुन्छ र मानिन्छ पनि । द्वन्द्वकै प्रक्रियाभित्र मान्छेको मात्र होइन हरेक पदार्थको समाप्ति सन्निहित भएको हुन्छ । मृत्यु शृङ्खला कविता पनि भौतिकवादी दर्शनले अङ्गीकार गरेको मान्यतालाई पृष्ठपोषण गर्दछ र मृत्युलाई सहज रूपमा लिन्छ । समाज विकास प्रक्रिया होस्, परिवर्तन होस् अर्थात् यावत् कामयावी हुन नसक्ने र जीवन र जगत्का निम्ति उपयोगी नहुने वस्तुहरूलाई मृत्युको रूपमा ग्रहण गरिएको मृत्यु शृङ्खला कविता यथास्थितिका मृत्युतुल्य संस्कार, संरचनाहरूको विपक्षमा रहेको छ ।

मृत्यु शृङ्खला कविताका कमजोर पक्षहरू पनि छन् जस्तै: प्रसङ्ग दोहोरिनु नै यसमा भएको कमजोरी हो । धेरै ठाउँमा शब्दहरू दोहोरिएका छन् त्यसले अलि नरमाइलो पार्छ । पुरै पददा शैली पनि दोहोरिएका छन् जस्तै उदाहरण मृत्यु- छायासी र सतासी उस्तै भावशैलीमा रचिएका छन् । अप्ठ्यारा लाग्ने वाक्य गठन पनि छन् जस्तै: “ह्वालह्वाल बगेको दुख्नुको रगत देखेर” (मृत्यु त्रिपन्न, पृ. ७०) हुनुपर्थ्यो: “दुख्नुको ह्वालह्वाल बगेको रगत देखेर” त्यसैले यस्ता कुरामा सचेत हुनु आवश्यक देखिन्छ । मृत्यु सामान्य तवरले हेर्दा सामान्य, गहिरिएर हेर्दा व्यापक लाग्ने विषयमा लेखिएको मृत्यु शृङ्खला कवितामा लोककथाको रमाइलो ढङ्गले प्रयोग गरिएको छ । विभिन्न व्यक्तिहरूका भनाइलाई उपयुक्त ढङ्गले समावेश गरिएको छ । मृत्युको कोरा देखाएर प्रत्येकलाई सचेत बनाउने र जीवनलाई उज्यालोका निम्ति प्रयोग गर्नुपर्ने सन्देश मृत्यु शृङ्खला कविताले दिन्छ ।

निष्कर्ष

मञ्जुलद्वारा रचित *मृत्यु शृङ्खला* कविता धाराको एउटा प्रतिनिधि कृति हो । यस कृतिमा गोसाइँकुण्डको यात्रामा देखेको प्रकृति र सेर्पा संस्कृतिको धरातलमा देवकोटाले प्रेमी प्रेमिकाको प्रेम सम्बन्ध, विछोड र पुनर्मिलन भएको अवस्थालाई चित्रण गरेका छन् । वासनात्मक प्रेमका तुलनामा आत्मिक प्रेम ज्यादै शक्तिशाली हुने र विजय समेत हुने यथार्थलाई काव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । आत्मिक सुखका लागि प्रकृति, समाज, धर्मका नियमले मात्रै पर्याप्त हुँदैन भन्ने तथ्यलाई प्रस्तुत गरिएको यस काव्यमा बुद्ध दर्शनले आदर्श प्रस्तुत गरेको अभिव्यक्तिले सामाजिक अनुशासनलाई बलियो बनाएको छ । यस काव्यले शृङ्गारिक भावधाराबाट पनि समाज, प्रकृति, अलौकिक शक्तिको अस्तित्व स्वीकार गरी संयोगान्त सन्देश दिएको छ । यस काव्यलाई आश्रयगत ध्वनि अन्तर्गत पद, पदावली, वाक्य, प्रकरण, प्रबन्ध आश्रित ध्वनिले रमणीय, आकर्षक बनाउन विशेष भूमिका खेलेका छन् । त्यसै गरी स्वरूपगत ध्वनि अन्तर्गत वस्तु ध्वनि, रस ध्वनि र अलङ्कार ध्वनिको प्रयोगले काव्यलाई शोभनीय बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । प्रमुख रसका रूपमा शृङ्गार रहेको छ भने अन्य रसमा: वीर, शान्त, रौद्र, करुण आदि रहेका छन् । त्यस्तै उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, स्वभावोक्ति, समासोक्ति, अर्थान्तरन्यास, सङ्कर आदि अलङ्कारको प्रयोगले काव्य ध्वनि तत्त्वका आधारमा उल्लेखनीय बनेको छ । यसरी हेर्दा *लूनी* गीतिकाव्य प्रेमी प्रेमिकाको पुनर्मिलनमा टुङ्गिएको मानव र प्रकृतिको सहकार्य भएको ध्वनिवादको प्रयोगका दृष्टिले समेत एउटा विशिष्ट गीतिकाव्य हो भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

कवि मञ्जुलद्वारा सृजना गरिएको *मृत्यु शृङ्खला कविता* सङ्ग्रहमा १०८ मृत्युसँग सम्बन्धित कविताहरू छन् । जस्तोसुकै पदप्रतिष्ठा प्राप्त गरेको व्यक्ति होस् वा सामान्य नै किन नहोस् हरेकको मृत्यु अनिवार्य हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ । कवि मञ्जुलले जन्मविन्दुदेखि मृत्युविन्दुसम्मको अवधिलाई जीवनका रूपमा चित्रण गर्दै स्वतन्त्रता र समानताका लागि सक्रिय रहेर मृत्युलाई सहर्ष स्वीकार गर्नुपर्ने विचार अगि सारेका छन् । *मृत्यु शृङ्खला कविता* मा प्राथमिक (राजनीतिक, सामाजिक आदि) विम्ब, विकसित (प्राकृतिक, सांस्कृतिक आदि) विम्ब र व्युत्पन्न (दार्शनिक, वैचारिक आदि) विम्बको प्रयोगद्वारा परिवर्तन, रूपान्तरण, स्वतन्त्रता (वाक् तथा लेखन) आदि विषयलाई सघन ढङ्गले अभिव्यक्त गरिएको छ । विम्बात्मक अभिव्यक्तिले कवित्वयुक्त *मृत्यु शृङ्खला कविता* मा जीवनलाई सार्थक कार्यमा लगाउनुपर्ने सन्देश पनि प्रस्तुत छ । कविताहरूमा सरल, सुबोध्य र कोमलकान्त शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यसरी हेर्दा विम्ब प्रयोगका दृष्टिले *मृत्यु शृङ्खला कविता* उत्कृष्ट देखिन्छ । मञ्जुलको *मृत्यु शृङ्खला कविता* आदर्श गद्य कविता हो । गद्य कविता लेख्नेहरूका लागि अनुकरणीय कोसेली पनि हो । कलात्मक भएर पनि जीवनबोध गरेर कार्यसम्पादन गर्नुपर्ने र मृत्युलाई सहज रूपमा लिनुपर्ने सन्देश कविताले दिइएकाले कला र सन्देश दुवै दृष्टिकोणले कविता उदाहरणीय छन् ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- चापागाई, नरेन्द्र र सुवेदी, दधिराम (सम्पा.) (२०५२). *काव्य समालोचना*. पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान ।
- जोशी, कुमारबहादुर (२०४०). *कविता चर्चा*. साभा प्रकाशन ।
- तिवारी, हंसकुमार (सन् १९९९). *कला*. विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
- थेगिम, शोभाकान्ति (सन् १९९२). *नेपाली समालोचनाको परम्परा : मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण*. सौरभ प्रकाशन ।
- नगेन्द्र (सन् १९९५). *रससिद्धान्त*. नेसनल पब्लिसिङ हाउस ।
- पाण्डे, चिरञ्जीवीदत्त (२०५२). *आलोचना*. रत्न पुस्तक भण्डार ।
- पोखरेल, भानुभक्त (२०३५). *साहित्यिक अनुशीलन*. साभा प्रकाशन ।
- पौड्याल, हीरामणि (२०४१). *समालोचनाको बाटो*. इन्दिरा शर्मा पौड्याल ।
- प्रभात, विष्णु (२०४६). *चिन्तन र सौन्दर्य*. कल्पवृक्ष प्रकाशक ।
- बाली, तारकनाथ (सन् १९९९). *आलोचना, प्रकृति और परिवेश*. नेसनल पब्लिसिङ हाउस ।
- भट्ट, आनन्ददेव (२०४८). *व्यावहारिक समालोचना*. भारद्वाज प्रकाशन ।
- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (२०३९). *पूर्वीय काव्यसिद्धान्त*. नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- मञ्जुल (२०५५). *मृत्यु शुद्धखला कविता*. साभा प्रकाशन ।
- मन्जन, विनोद (२०५८). 'मञ्जुलको तीव्र सृजनात्मकता मृत्यु कविता'. *बिहानी*. (सम्पा.नरविक्रम थापा) नेपाली जनकल्याण समिति.(२/२). पृ.३०-३२ ।
- रिसाल, राममणि (२०५८). *नेपाली काव्य र कवि*. (पाँ.संस्क.). साभा प्रकाशन ।
- वर्मा, भगवानदास (सन् १९७६). *साहित्यशास्त्र*. (द्वि.संस्क.). ग्रन्थम् ।
- विमल, कुमार (सन् १९९३). *सौन्दर्य शास्त्र के तत्त्व*. (पु.मु.). राज कमल प्रकाशन, प्रा. लि. ।
- सहाय, राजवंश (हीरा) (सन् २००२). *संस्कृत साहित्य कोश*. (चौ.संस्क.). चौखम्बा विद्याभवन ।
- सिंह, योगेन्द्रप्रताप (सन् २००७). *भारतीय काव्यशास्त्र की भूमिका*. लोकभारती प्रकाशन ।
- सिंह, विजयपाल (सन् १९९७). *संस्कृत साहित्य का इतिहास*. राजपाल प्रकाशन ।
- हंस, कृष्णलाल (सन् १९७५). *समीक्षाशास्त्र*. ग्रन्थम् ।

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

विस्त्र रामायण कथाको महिला सौन्दर्यचिन्तन**डा. बिन्दु शर्मा**

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Dr. Bindu Sharma

Email: bindu2033@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74540>**लेखसार**

प्रस्तुत लेख अर्चना थापाको 'विस्त्र रामायण' कथाको महिला सौन्दर्यचेतना विश्लेषणमा आधारित छ। उक्त कथामा महिला सौन्दर्यचिन्तन केकसरी भएको छ भन्ने मूल समस्याको समाधानका लागि कथामा प्रकटित महिलाले चाहेको व्यक्तित्वनिर्माण, नवीन भाष्यको प्रवर्तन, शरीर राजनीतिको प्रतिरोध र ऐतिहासिक विभेदको उत्खनन जस्ता प्रतिमानको उपयोग गरिएको छ। प्रस्तुत लेखको सैद्धान्तिक ढाँचाको मूल आधार क्लारा जेटकिन (सन् २०६५), सिमोन द बोउवार (२०७५), र ब्रान्ड वेइजर पेग (सन् २००८) का वैचारिक सामग्रीहरू रहेका छन्। महिला सौन्दर्यचिन्तन सामाजिक र दार्शनिक पक्षसँग सम्बन्धित महिलाको लैङ्गिक भूमिका र शक्ति सम्बन्धसम्बद्ध विषय रहेकाले लैङ्गिक समालोचनाअन्तर्गत अन्तरविषयक समालोचना पद्धतिका रूपमा साहित्यले सहजै अङ्गीकार गरेको विषय हो। समालोचनाका क्षेत्रमा महिला सौन्दर्यचिन्तन समाजको शक्ति सम्बन्धका आधारमा निर्धारित पितृसत्ता र महिलाका बिचको आर्थिक, सामाजिक सम्बन्ध र त्यसले निम्त्याएको द्वन्द्वात्मक परिस्थिति एवम् महिलामुक्तिको पक्षधरताका आधारमा कृतिको विश्लेषण गर्ने सिद्धान्त हो। यसले साहित्यिक पाठमा रहेका लैङ्गिक विभेद, शोषण, द्वन्द्व, महिलाको सिर्जनात्मकता एवम् उनीहरूको मुक्ति जस्ता सामाजिक सांस्कृतिक पक्षहरूको खोजी गरी तिनको प्रयोजनपरक ढङ्गले विश्लेषण गर्ने काम गर्दछ। 'विस्त्र रामायण' कथामा नेपाली समाजको महिलाप्रतिको दृष्टिकोण चित्रण, पितृसत्तासँगको त्यसको द्वन्द्वात्मक सम्बन्धको आलोचनात्मक प्रसार एवम् महिलाको स्वतन्त्रताका लागि अवलम्बन गरिएको प्रतिरोध र स्वतन्त्रता चयनको अभिव्यक्तिले वैयक्तिक स्वरूपको महिला सौन्दर्यचेतना प्रकटीकरणका कोणबाट विवेच्य कथा प्रभावकारी रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी : उत्पीडन, प्रजनन अधिकार, प्रतिरोध, शरीर राजनीति, सिर्जनात्मकता ।

विषयपरिचय

प्रस्तुत शोधको प्रमुख विषय महिला सौन्दर्यचिन्तन हो र त्यसको शोधक्षेत्र अर्चना थापाको 'विवस्त्र रामायण' कथा हो। त्यसैले यहाँ पहिले महिला सौन्दर्यचिन्तन र त्यसपछि 'विवस्त्र रामायण' कथाको परिचय दिइएको छ। सौन्दर्य भनेको मानसिक आनन्द प्रदान गर्ने तत्त्व हो। मानिसलाई आनन्द त्यति बेला प्राप्त हुन्छ, जति बेला उनीहरूले खोजेको अधिकार प्राप्त हुन्छ। साहित्यमा खलपात्रको पराजय हुँदा पाठकले प्राप्त गर्ने आनन्द, न्यायिक युद्धमा उत्पीडित पक्षको विजयको सङ्केत वा सङ्गठित सङ्घर्षका क्रममा विजयको लक्ष्यबाट प्राप्त हुने उत्साह आदिमा नै सौन्दर्यबोध हुने गर्दछ। वर्गीय समाजमा सर्वहाराको खोजेको वर्गमुक्तिको प्राप्ति वा त्यसका लागि गरिने सङ्घर्षमा नै सौन्दर्य अभिव्यञ्जित हुन्छ भने महिलाका सन्दर्भमा पितृसत्तात्मक शोषणबाट मुक्ति र त्यसतर्फको सङ्गठित प्रयास नै सौन्दर्ययुक्त ठहरिन्छ किनभने परापूर्व कालदेखि उत्पादनका साधनबाट वञ्चित गरिएका महिलाहरू पनि उत्पीडित वर्ग नै हुन्। उनीहरूका लागि समाज र संस्कृतिबाट निर्दिष्ट पराश्रित भूमिकाभन्दा स्वतन्त्र रूपले आफ्नो रोजाइको न्यायपूर्ण जीवन बाँच्नु नै सौन्दर्यपूर्ण ठहर्दछ। सौन्दर्यको यही पृष्ठभूमिबाटै महिला सौन्दर्यचिन्तन विकसित भएको हो। महिला सौन्दर्यचिन्तन भनेको महिलालाई हेर्ने पुरानो र कुरूप समाजप्रति आक्रोश र विद्रोह प्रकट गर्दै नयाँ तथा समतामूलक समाज निर्माणको आकांक्षामा आधारित दर्शन हो। महिलालाई पुरुषबराबर अधिकार एवम् उनीहरूमाथिको घरेलु दासत्वको अन्त्यलाई प्रारम्भिक सर्त बनाएको यस दर्शनले महिलालाई पुरुषको यौनसन्तुष्टिको अवयव मान्न अस्वीकार गर्ने र उनीहरूलाई समाजको आर्थिक सम्बन्धद्वारा उत्पन्न परिस्थितिका आधारमा हेर्ने ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टि अवलम्बन गरेको छ, तथापि सर्वहारा वर्गलाई भैं महिलाहरूलाई पनि आर्थिक एकाइका रूपमा मात्र हेर्ने दृष्टिकोणमा भने यो सीमित छैन। बरु यसले महिलाको आर्थिक उत्पादन क्षमता जति महत्त्वपूर्ण छ, उसको प्रजननशक्ति पनि उतिकै महत्त्वपूर्ण छ भन्ने कुराको वकालत गर्दछ। त्यसैले महिला सौन्दर्यचिन्तन भनेको सामाजिक-सांस्कृतिक अवस्थामा एवम् राजनीतिक अर्थतन्त्रमा महिलाका लागि स्थान बनाउने र हरेक कुरामा पुरुषहरूसँगै अगाडि बढ्नुपर्छ भन्ने दृष्टिकोणमा आधारित दर्शन हो।

कथामा जगतको जीवन्त, स्पष्ट र यथार्थ प्रतिबिम्बन हुने भएकाले यसमा महिलाको सामाजिक एवम् आर्थिक वर्गको अभिव्यक्ति प्रत्यक्ष रूपमा प्रकट हुन सक्छ। नेपाली कथामा नवचेतनावादी युग (२०२०) देखि पारिजात र प्रेमा शाहको लेखनमा लैङ्गिक विभेदको विरोध, पुँजीवादी व्यवस्थामा भइरहेको महिलाहरूको भूमिकाको सङ्क्रमण तथा विभेदबाट मुक्तिको विद्रोह निहित छ (शर्मा, २०८१, पृ. २१०)। तिनमा महिलाका सामाजिक सांस्कृतिक भूमिकासँगै उनीहरूको सिर्जनशीलता, यौनिकताको सम्मान, समानता र स्वतन्त्रता जस्ता राजनीतिसम्बद्ध सन्दर्भहरूको वास्तविकता र जनचासो आलोचनात्मक रूपमा प्रकट भइरहेको छ। यस्तै विशेषता बोकेको अर्चना थापाको 'विवस्त्र रामायण' कथा *कठपुतला* (२०७४) कथासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ। यसमा *रामायण*मा चित्रित महिलामाथिको पितृसत्तात्मक दमनको प्रतिरोधस्वरूप महिलाबाटै 'विवस्त्र रामायण' शीर्षकको कृति लेखिन लागेको तथा महिला पात्र नै पितृसत्ताले आफूलाई प्रदान गरेको सामाजिक र सांस्कृतिक भूमिका परिवर्तन गर्न जुमुराएको सन्दर्भप्रतिको लेखकीय पक्षधरताबाट महिला सौन्दर्यचेतना प्रकट भएको छ। समकालीन समयका महिलाहरू समेत पितृसत्ताको छायाँमा उत्पीडित जीवन जिउन विवश भएको अवस्था देखेर त्यसको अन्त्यका लागि महिला सचेतनाको अपरिहार्यता बोध गरेकी थापाले आफ्नो साहित्यमा उत्पीडक पितृसत्ताको निर्मम आलोचना र त्यसको प्रतिकार गरिरहेका महिलाहरूप्रति पक्षधरता प्रकट गरेकी

छन् । त्यसैले प्रस्तुत कथामा महिला सौन्दर्य चिन्तन विश्लेषण गर्दा त्यसले सही गति र स्पष्ट दिशा लिन पाउँछ । बिन्दु शर्मा (सन् २०२२) ले समकालीन नेपाली कथामा प्रयुक्त कथानकका स्रोत विश्लेषण गर्दा मिथकीय स्रोतका कथा अन्तर्गत 'विवस्त्र रामायण' कथाको अति सङ्क्षिप्त विश्लेषण गरेकी छन् । रजनी ढकाल (सन् २०२३) ले *कठपुतला* सङ्ग्रहका कथाको लैङ्गिकता अध्ययन गर्ने क्रममा 'विवस्त्र रामायण' कथाका महिला पात्र पूर्वरूपमा आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक आधारबाट पितृसत्ताको अधीनस्थ रहेका भए पनि पुनर्सिजित स्वरूपबाट समाजको प्रतिरोध गर्न सक्षम रहेको भनेर मूल्याङ्कन गरेकी छन् । सीता अधिकारी (२०८१) ले चाहिँ 'विवस्त्र रामायण' कथाको मिथकीय पुनर्लेखनका कोणबाट विश्लेषण गर्दै रामायणका लुकेका सन्दर्भलाई पात्रीय पुनर्लेखनका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको भनेर मूल्याङ्कन गरेकी छन् । त्यसै गरी भूमिराज बस्ताकोटी (२०८१) ले प्रस्तुत कथाको संरचनावादी दृष्टिले विश्लेषण गर्ने क्रममा अधीनस्थताका केन्द्रीयतामा प्राथमिक मानिएका मान्यतामाथि प्रहार गरेको र त्यस क्रममा पुरुष/नारी र संस्कृति/प्रकृतिको द्विचर उल्टिएर नारी/पुरुष र प्रकृति/संस्कृति बनेको बताएका छन् तर यी कुनै पनि अध्ययनमा प्रस्तुत कथामा चित्रित महिला सौन्दर्यचेतनाको स्वरूप र पितृसत्ताको प्रतिरोधी चिन्तनसहितको महिला सौन्दर्य विश्लेषणले भने ठाउँ पाएको छैन । अतः अर्चना थापाको 'विवस्त्र रामायण' कथामा महिला सौन्दर्यचेतनाको उद्घाटन के कसरी गरिएको छ भन्ने जिज्ञासा यस अनुसन्धानमा रहेको थियो र सोही जिज्ञासा समाधान गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत अध्ययन गरिएको हो । 'विवस्त्र रामायण' कथामा महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण, नवीन भाष्यको प्रवर्तन, शरीर राजनीतिको प्रतिरोध तथा महिलामाथिको ऐतिहासिक विभेदको उत्खनन गर्ने उद्देश्य रहेकाले महिला सौन्दर्यचेतनाका आधारबाट यस कथाको विश्लेषण गर्नु उपयुक्त रहेको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक शोधविधिमा आधारित छ । यसमा प्राथमिक सामग्रीको सङ्कलन अर्चना थापाको 'विवस्त्र रामायण' कथामा प्रकटित महिला उत्पीडन, त्यसविरुद्धका महिला पात्रका क्रियाकलाप, उनीहरूको जिम्मेवारी र चिन्तनलाई प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भहरूबाट गरिएको छ । यसरी सामग्री लिँदा महिला सौन्दर्यचेतना विश्लेषणका निम्ति उपयुक्त प्रसङ्गमा मात्र सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धति प्रयोग भएको छ । यस अध्ययनमा द्वितीयक सामग्रीका रूपमा कथाको महिला सौन्दर्यचेतना विश्लेषणका लागि आवश्यक सैद्धान्तिक ग्रन्थ, कथाविश्लेषणका आधार भएका अनुसन्धानात्मक लेख र समालोचनात्मक लेख उपयोग गरिएको छ भने समस्या समाधानका लागि मूलतः पाठविश्लेषणको पद्धति उपयोग गरिएको छ । कथामा प्रकटित महिला सौन्दर्यचेतनालाई (१) महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण, (२) नवीन भाष्यको प्रवर्तन, (३) शरीर राजनीतिको प्रतिरोध, र (४) ऐतिहासिक विभेदको उत्खनन विश्लेषणमा मात्र सीमित गरिएको छ ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

सामन्तवादी पितृसत्ताले महिलाका सम्बन्धमा निर्माण गरेका मानकहरूलाई भत्काउँदै महिलालाई समाजको अभिन्न शक्तिका रूपमा हेर्ने दृष्टिकोण नै महिला सौन्दर्यचिन्तन हो । समाजमा महिलाका जनपक्षीय सांस्कृतिक मूल्य स्थापित गर्न, सुन्दरताका आशङ्का र त्यसको आन्तरिक मूल्य अन्य गुणहरूमा केन्द्रित गर्न यसमा जनपक्षीय चिन्तनहरू समावेश हुन्छन् । यसबाट नै साहित्यमा चित्रित महिलाहरूको चिन्तन, पहिचान, रुचि र उदात्तताका सन्दर्भहरूसहित उनीहरूको सौन्दर्यचिन्तन उद्घाटन हुन्छ । महिलाहरूको सामाजिक

भूमिका खोज्ने प्रयासमा जीवविज्ञान, ऐतिहासिक भौतिकवाद र मनोविश्लेषणबाट प्राप्त योगदानलाई उपेक्षा नगरीकन शरीर, यौनगत जीवन र प्रविधिका सारा साधन वास्तवमा मानिसको आवश्यकताका लागि बनेका हुन् र मानिसले यिनीहरूलाई आफ्नो आस्तित्वको सन्दर्भमा विनियोजित गर्दछ (बोडवार, २०७५, पृ. ५२-५३) । त्यसैले महिलाहरूलाई घरेलु कामबाट बाहिर निकालेर आयमूलक काममा लगाउने र उत्पादनमा उनीहरूलाई प्रत्यक्ष रूपले संलग्न गराउनुपर्दछ । घरेलु कामले महिलालाई भान्से र धार्मा सीमित गर्दै बुद्धिहीन बनाइरहेको निष्कर्ष यस चिन्तनले निकालेको छ । महिलाको श्रमलाई अनुत्पादक, तुच्छ र ढाड भान्ने बनाइदिने घरेलु दासत्वका विरुद्ध सर्वहाराको नेतृत्वमा जनसङ्घर्ष गर्नुपर्छ (जेटकिन, २०६५, पृ. ३७) भन्दै महिलाहरूका लागि पूर्ण स्वतन्त्रताको वकालत पनि महिला सौन्दर्यचिन्तनले गर्दै आएको छ । त्यसै गरी महिलाहरूको राजनीतिक शिक्षा, गर्भ र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारलाई पनि यसले अपरिहार्य ठानेको छ । कानुनी र व्यावहारिक रूपमा पुरुष र महिलाका बिचमा रहेको फराकिलो अन्तराललाई पुर्नका लागि राजनीतिमा पनि बढी भन्दा बढी महिलाहरूलाई प्रतिनिधिका रूपमा चुन्नुपर्ने हुन्छ । सर्वहारा वर्गले जहिलेसम्म महिलाका लागि पूर्ण स्वतन्त्रता हासिल गर्न सक्दैनन्, तबसम्म उनीहरू स्वयम् पूर्ण स्वतन्त्र हुन सक्दैनन् (जेटकिन, २०६५, पृ. ४२) भन्ने लेनिनको भनाइले महिलामुक्तिलाई वर्गीय मुक्तिसँगै जोड्दछ । जब महिलाहरू राजनीति र प्रशासनको काममा सक्रिय रहेर सिकाइ र अनुभवका आधारमा पुरुषका हाराहारीमा पुग्न सक्छन्, तब मात्र उनीहरूले पुरुषसहको कानुनी अधिकारक प्राप्त गर्न सक्दछन् । त्यसैले कानुनी रूपबाटै सांस्कृतिक विभेद निमिदयान्न पार्नका लागि महिलाहरू राजनीतिक रूपले पनि शिक्षित र सचेत हुनुपर्दछ भन्ने चिन्तनमा नै सौन्दर्य निहित छ ।

महिला सौन्दर्यचिन्तन जनवादी सारतत्त्वमा आधारित हुन्छ किनभने महिला परम्परादेखि नै शोषण र उत्पीडनमा परेको वर्ग हो र जनवादी सङ्घर्षबाट मात्र महिलामुक्तिको उपयुक्त मार्गचित्र तय हुन्छ । त्यसैले महिला सौन्दर्यचिन्तन सामन्ती र साम्राज्यवादी सौन्दर्यका विरुद्ध जनपक्षीय मूल्यहरूको पक्षमा उभिन्छ । जबसम्म भूमि र उद्योगमाथि पुरुषहरूको मात्र निजी स्वामित्व कायम रहिरहन्छ तबसम्म महिलामुक्ति सम्भव हुँदैन । यी अभीष्ट स्थापित गर्ने काम महिलामुक्ति आन्दोलनका प्रक्रियाबाट मात्र सम्भव हुन्छ, जसले सार्वजनिक गतिविधिहरूमा महिलाहरूको स्वतन्त्र सहभागिता, महिलामाथि लगाइएका सबै किसिमका प्रतिबन्धहरूको अन्त्य एवम् घरेलु काममा पिल्लिएका महिलाहरूलाई उत्पादनमूलक काममा लगाउनुपर्ने पक्षलाई आन्दोलनको आधार बनाएको हुन्छ । यस सन्दर्भमा श्रमिक महिलाहरूको शक्तिलाई महत्त्व दिँदै स्टालिनले राखेको अन्तरराष्ट्रिय श्रमिक महिलादिवस मजदुर एवम् किसान महिलाहरूका लागि एउटा यस्तो सैन्यशक्ति बन्ने माध्ययम हुनुपर्ने धारणा (जेटकिन, २०६५, पृ.२८) बाट पनि महिलासौन्दर्य चेतलाई वैचारिक सम्बल प्राप्त भएको छ । उनका अनुसार श्रमिक महिलाहरूको शक्ति मजदुर वर्गको आरक्षित शक्तिबाट निस्केर सर्वहाराको मुक्तिआन्दोलनमा सक्रिय रूपले सामेल हुन्छ । त्यसो त विभिन्न समयमा भएका वर्गीय मुक्तिआन्दोलनबाट पनि महिला सौन्दर्यचिन्तन परिपुष्ट बन्दै आएको हो । यस्ता आन्दोलनले महिलालाई सामन्ती अभिजात्यवाद र पुँजीवादी बजारवादका विरुद्ध परिलक्षित गर्नुका साथै महिला सौन्दर्य चिन्तनका क्षेत्रमा स्वतन्त्रता, महिला पहिचान, सिर्जनशीलता तथा उनीहरूको आमूल रूपान्तरणको पक्षपोषण गर्दै आएका छन् ।

वर्तमान समयको भुमण्डलीकृत पुँजीवादका कारण महिलाहरू दुई गुणा बढी उत्पीडित छन् । मजदुर एवम् किसान महिलाहरू पुँजीद्वारा उत्पीडित हुन्छन् र त्यसका अलावा जनवादी पुँजीवादी जनतन्त्रमा पनि एक

त उनीहरूलाई सबभन्दा निम्न दर्जाको स्थिति प्राप्त भएको हुन्छ, किनभने कानुनले उनीहरूलाई पुरुषसहको समानता दिँदैन र उनीहरू घरेलु रूपमा पनि दासी छन् (जेटकिन, २०६५, पृ. २९) भन्ने वास्तविकताबोध पनि महिला सौन्दर्यचिन्तनले गराउँछ। तत्कालीन सोभियत रुसमा पुरुषहरूसँग महिलाको कानुनी असमानताको कुनै पनि चिन्ह बाँकी रहेको थिएन। त्यहाँको समाजवादी सत्ताले उनीहरूका बिचको असमानतालाई पूर्णतया समाप्त पारिदिएको थियो। महिला सौन्दर्यचिन्तनको यो विशिष्ट उपलब्धि नै विश्वकै महिलामुक्तिका दिशामा पहिलो ऐतिहासिक कदम थियो तथापि अन्य मुलुकहरूमा भने बिसौ शताब्दीको अन्त्यतिर पनि पितृसत्ताले महिलालाई निर्माताका रूपमा हेर्नुको साटो पुरुष निर्मित भाष्यमा कुज्याउँदै उनीहरूको आर्थिक सामाजिक उपलब्धिलाई निरर्थक बनाई महिलाको न्यायोचित भूमिकालाई कलामा प्रस्तुत गर्न प्रतिबन्ध जस्तै गरेको थियो। अक्टोवर क्रान्तिपछि सोभियत सङ्घमा भएका कानुनी प्रावधान र त्यहाँका महिलाहरूले प्राप्त गरेको पुरुषसहको वरीयताले परिपुष्ट बनाएको महिला सौन्दर्यचिन्तनबारेको बहस पछिल्लो समय नारीवादी अनुसन्धान सुरु भएपछि लिन्डा नोचलिनले सन् १९७१ मा प्रकाशित आफ्नो प्रसिद्ध निबन्धमा “किन कुनै महिला कलाकार महान् छैन ?” भनेर सोधेको प्रश्नबाट पुनर्जागृत भएको हो (पेग, सन् २००८, पृ. २५६)। त्यसपछि विगत पाँच शताब्दीका अज्ञात महिला कलाकारलाई इतिहासकारले विस्तारै प्रकाशमा ल्याए। महिला कलाकारको पुनः प्राप्तिले स्वभावतः तिनीहरूको अस्पष्टता र कला इतिहासकै मानक पाठका रूपमा सैद्धान्तिक अनुसन्धानको नयाँ चरणलाई प्रेरित गर्न थाल्यो। महिलाहरूको सिर्जनात्मकता, तथा उत्पादनसँग सम्बन्धित सामाजिक अवस्थाहरूको गहन विश्लेषण हुन गई महिला विद्वानहरूले हराएको अस्पष्टता बुझ्न खोजियो। इतिहास र कलासिद्धान्तका पाठहरूमा महिला कलाकारहरूको अनुभव र कलाकृतिसँगै सौन्दर्यशास्त्रभित्र नारीवादी दार्शनिक अनुसन्धानको आधार बन्ने अवस्था पनि सिर्जना हुन थाल्यो र यस्ता नयाँ नयाँ अनुसन्धानले महिलाका बारेमा स्थापित रहस्यमय चारित्र देख्दाउने परम्परागत रूढ धारणाहरू भत्काउन थाले (पेग, सन् २००८, पृ. ५६)। उक्त पृष्ठभूमिमा साहित्य र पितृसत्ताको राजनीतिका बिचको स्वार्थपूर्ण सम्बन्ध, त्यसले सिर्जना गरेको आतङ्क तथा त्यसको प्रतिरोध र पितृसत्ताको पराजयमा हुने आनन्दको द्वन्द्वात्मक सम्बन्धमा सौन्दर्यको अनुभूति, साहित्यमा उदात्त जीवनमूल्य एवम् श्रमिक महिलाको महाआख्यानात्मक जीवन गाथाको रचना जस्ता कलात्मक क्रियाकलापबाट नेपाली महिला सौन्दर्यचिन्तनको निर्माण भएको छ र यसले मार्क्सवादी वैचारिकतासहितको समाजवादी महिलावादकै पृष्ठपोषण प्राप्त गरेको छ। कलासाहित्यको रचनामा यसले नेपाली महिलाहरूको सौन्दर्यमूल्यबारे गहन विमर्श प्रस्तुत गर्दै समर्थन र आलोचना दुवै कोणबाट सौन्दर्य चिन्तनको क्षेत्रलाई गतिशील तुल्याएको छ। उपर्युक्त विमर्शानुसार अर्चना थापाको ‘विवस्त्र रामायण’ कथामा अभिव्यञ्जित महिला सौन्दर्यचिन्तनको विश्लेषण र मूल्याङ्कनका लागि यहाँ सैद्धान्तिक आधार र कथामा अभिव्यक्त महिला सौन्दर्यचिन्तनको स्वरूप संयोजन गरेर (१) महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण, (२) नवीन भाष्यको प्रवर्तन, (३) शरीर राजनीतिको प्रतिरोध र (४) ऐतिहासिक विभेदको उत्खनन शीर्षकका बुँदाहरूको एउटा कृतिविश्लेषणको प्रारूप तयार पारिएको छ र निगमन विधिबाट सामग्रीको व्यवस्थापन गर्दै त्यसलाई अर्थापन गरिएको छ।

नतिजा र विमर्श

अर्चना थापा उत्पीडनमा परेका समुदायको न्याय र महिलाको आत्मकथ्य लेखनलाई महत्त्वका साथ स्थापित गर्ने कथाकार हुन्। उनको *कठपुतला* (२०७४) सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ‘विवस्त्र रामायण’ कथामा

पितृसत्तात्मक समाजका महिलाको वस्तुगत परिस्थिति, सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्ध, पितृसत्तात्मक जीवनभोगाइका यथार्थ र उनीहरूको चेतनाको स्वरूप तथा लैङ्गिक विभेदयुक्त समाजका महिलाको जीवनदशाको वास्तविकताबोध गराइएको छ । यसमा महिलाहरूको सामाजिक असन्तुष्टि र विरोधको चित्रण गरी उनीहरूको प्रतिरोधको निश्चिततालाई महिलामुक्ति प्रक्रियाको अनिवार्यता ठान्दै महिलाको विचारधारा, उद्देश्य र सङ्घर्षसित लेखकको रचनाशीलतालाई संयोजन गर्ने क्रममा महिला सौन्दर्यचिन्तन प्रकट भएको छ, जसलाई (१) महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण, (२) नवीन भाष्यको प्रवर्तन, (३) शरीर राजनीतिको प्रतिरोध, र (४) ऐतिहासिक विभेदको उत्खनन गरी महिला सौन्दर्यचेतना विश्लेषणका निम्ति चारओटा उपकरण प्रयोग गरिएका छन् ।

महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण

महिला व्यक्तित्वको स्वतन्त्र सत्ता हो र उसले समाजका आदर्शको नियन्त्रणमा नभई स्वयम्ले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण गछन् । आफूले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण गर्नका लागि महिलाले पितृसत्तात्मक समाजमा विद्रोह गर्नेपर्दछ किनभने पितृसत्तात्मक समाजमा महिलाको रोजाइ कहिल्यै पनि प्राथमिकतामा पर्दैन । पहिरन, खानपान, बोली, व्यवहार जस्ता महिलाका नितान्त वैयक्तिक कुराहरू समेत समाजले निर्धारण गरिदिने पुरुषप्रधान व्यवस्थामा आफूले चाहेको जस्तो काम गर्नका लागि उसले ठुलै मूल्य चुकाउनुपर्दछ । त्यसैले उनीहरूको सङ्घर्षलाई पितृसत्तात्मक सामाजिक सम्बन्धको समग्रतामा हेर्नुपर्दछ । यसलाई पछौटे सामाजिक सम्बन्ध र महिलामुक्तितर्फको सङ्क्रमण गरी दुवै पक्षबाट पनि हेर्न सकिन्छ । यसका साथै पितृसत्तात्मक समाजमा महिला र पुरुषबिचको सम्बन्धका आधारबाट पनि महिलाले आफ्नो व्यक्तित्व बनाएका हुन्छन् । यस तथ्यलाई पुष्टि गर्न 'विवस्त्र रामायण' कथामा पितृसत्तात्मक सामाजिक सम्बन्धहरूका कारण महिलाहरू उत्पीडित हुँदै सङ्कटग्रस्त जीवन जिउनुपरेको अवस्था चित्रण गरिएको छ । जनकपुर पुग्न भनी हिँडेको लक्ष्मण गाडी रोकेको ठाउँको होटलमा भेटेकी मीनाक्षीलाई एकलै बसेर ल्यापटप चलाएको देख्दा आश्चर्यचकित जस्तै भएको छ—“टुँडिखेल जस्तो खैलाबैला भएको ठाउँमा बसेर के लेख्दै होला ! एकलै हो वा परिवारसित आएको हो ?” (पृ. १५२) भन्ने उसका भनाइले महिला एकलै हिँडनुहुँदैन भन्ने पितृसत्तात्मक चिन्तनको पक्षपोषण गरेका छन् । यो बुझाइलाई कथामा आएका समाख्याताका तलका भनाइले पनि अभि प्रस्ट पारेका छन्— “युवतीतिर हेर्दै दाल भात तरकारी एउटै ठाउँमा मुछ्यो । ...एक त युवती ! त्यो पनि एकलै बसेकी ! भन ल्यापटप चलाएकी ! उसको ध्यानाकर्षण घरीघरी उतै तानिएको थियो । युवती परिचित जस्तो पनि लागी । सायद टिभीमा देखेको हो ? कुनै कार्यक्रममा देखेको हो कि ?” (पृ. १५२) । यस अभिव्यक्तिबाट एकलै हिँडेकी र कसैको वास्ता नगरेर ल्यापटपमा आफ्नो काम गरिरहेकी केटी देखेर अचम्म मान्ने समाजमा मीनाक्षीले त्यत्तिको व्यक्तित्व बनाउन गर्नुपरेको सङ्घर्षको अनुमान मात्रैले पनि महिलालाई आफ्नो रोजाइअनुसार बाँच्न सहज नभएको स्पष्ट हुन्छ । एकातिर सक्षम केटीमान्छे देखेर अचम्मित हुने युवाहरू र अर्कातिर बेलायतको प्रतिष्ठित प्रकाशनगृहकी सम्पादक र लेखक मीनाक्षी जस्ता आत्मनिर्भर महिला पनि रहेको समाज देखिनुले नेपाली समाजको पुँजीवादी सङ्क्रमणलाई कथाले सङ्केत गरेको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा परिवारभित्रको महिला र पुरुषको अवस्थाले पनि महिलाको व्यक्तित्वलाई प्रभावित गरेको हुन्छ । प्रस्तुत कथामा पुनर्सिर्जित पात्र मीनाक्षीको व्यक्तित्व निर्माणमा पनि उसकै पूर्वरूप रहेकी मिथकीय पात्र

शूर्पणखाको जोधाहापनले काम गरेको छ । आर्यकुलका तुलनामा महिला स्वतन्त्रतायुक्त राक्षसकुलको पारिवारिक पृष्ठभूमिले पनि उसलाई पुँजीवादअनुकूलको आफ्नो सक्षम व्यक्तित्व निर्माणमा सघाएको हो ।

प्रस्तुत कथाकी अर्की पात्र मैथिलीले चाहिँ आफ्नो अवशायुक्त जीवनलाई व्यवस्थित गर्दै ढिलै भए पनि आफूले चाहेको व्यक्तित्व निर्माणकार्यलाई अगाडि बढाएकी छ । *रामायण*की आदर्श महिला पात्र सीताको पुनर्सिर्जित रूपमा प्रकट भएकी ऊ आफ्नो पूर्वरूपबाट आफैँ पीडित भएको अभिव्यक्तिका केन्द्रीयताबाट लेखिएको आत्मकथा प्रकाशनको तयारीमा जुटेकी छ । आत्मकथामा आएका उसका स्वीकारोक्ति यस्ता छन् :

...अलौकिक चित्रणमा रम्यै म आफूलाई बिसँदै गएँ । अग्रजका उपदेश, विचार र विश्वदृष्टिले मलाई गाल्दै गए । पग्लँदै गएँ मै न पग्लेसरह र ढल्दै गएँ नयाँ स्वरूप र आचारविचारमा । थाहा नपाउँदै मेरो आफ्नो भन्ने केही बाँकी रहेन । आफ्नो पतिको पछि हिँड्ने मौन छायामा परिवर्तन भएकी आफैँलाई जानकारी भएन । यो आत्मकथा लेख्न बस्दा मेरा काल्पनिक र वास्तविक दुवै स्वरूप आज मलाई साथ दिन सँगसँगै उभिएका छन् । मेरा मनोचिकित्सकका अनुसार मेरो खण्डित व्यक्तित्वले मलाई सताएको छ, तर मलाई विश्वास छ आत्मकथा लेखनमा यी दुवैको सहयोगबिना म आफ्नो अकथ्यनुभव लेख्न सकिदैन । आज मलाई मेरो काल्पनिकता र वास्तविकता दुवैको साथ चाहिएको छ । (पृ. १५६-५७)

पितृसत्ताको भ्रामक प्रशंसामा रमाउँदै आफूले आफैँमाथि अन्याय गरेको निष्कर्षमा पुगेकी मैथिलीका उपर्युक्त अभिव्यक्तिले पुरुषप्रति परनिर्भर रहेका महिलाहरूले आत्मनिर्णयको अधिकार पनि गुमाएको वास्तविकता उद्घाटन गरेको छ । एउटै समयकी मीनाक्षी चाहिँ हरेक कुरामा एकलै निर्णय गर्न सक्षम देखिनु तर मैथिली अक्षम देखिनुको कारण यहीँनिर प्रस्टिन्छ, किनभने आर्य समाजमा महिलाहरू उत्पादनमूलका काममा संलग्न थिएनन् भने असुर समाजमा तुलनात्मक रूपले महिलाहरू आर्थिक अधिकारसम्पन्न थिए । यहाँ, मैथिलीले पिता जनकबाट पैतृक सम्पत्ति प्राप्त गरेको त बताइएको छ तर त्यसको भोगचलन राम र लक्ष्मणले मात्र गरेको देखिन्छ (पृ. १६८) । यसका साथै मैथिलीले यहाँ सङ्केत गरेका आफ्ना वास्तविक र काल्पनिक रूपले पनि महिला एउटै समयमा बहुरूपी स्वरूपमा बाँच्न विवश भएको वास्तविकतालाई प्रस्ट पारेका छन् । यसले राजघरानाका महिलाहरूमा पनि चाहना र प्राप्तिका बिचमा ठुलो अन्तराल रहेको अवस्थालाई सङ्केत गरेको छ । यसरी कथामा मीनाक्षीको निडरता, सङ्घर्षबाट प्राप्त सफलता तथा महिलापीडक लक्ष्मणलाई दिएका उसका मर्मभेदी जवाफ अनि मैथिलीको आफूमाथिको थोपरिएको आर्य महिलाको आदर्श एवम् पितृसत्ताद्वारा निर्मित आफ्नो स्वपीडक व्यक्तित्वबाट सम्पूर्ण महिलाहरूमाथि अन्याय भएको भन्ने स्वीकारोक्तिबाट महिला सौन्दर्यचिन्तनको वैयक्तिक स्वरूप प्रकट भएको छ ।

महिलाको सौन्दर्यचिन्तनको सही अभिव्यञ्जनाका निम्ति 'विवस्त्र रामायण' कथामा चयन गरिएका मिथकीय घटना र पात्रको पुनर्सिर्जन तथा त्यस्तो चिन्तनको प्रसारमा प्रभावकारी ठहरिएको छ भने वर्गीय पात्रको केन्द्रीयता एवम् महिलामुक्तिको सङ्घर्षतर्फको उनीहरूको क्रियाशीलताको अभावका कारण महिलामुक्तिको वैचारिकीलाई संयोजन गरी महिला सौन्दर्यचिन्तनलाई सार्वभौम बनाउने सन्दर्भबाट भने यस कथामा केही सीमाहरू विद्यमान छन् ।

नवीन भाष्यको प्रवर्तन

समाजमा स्थापित पुरातन चिन्तनलाई कुनै कालखण्ड विशेषमा जागृत हुने आधुनिक सामाजिक चेतनाले विस्थापित गरेपछि त्यसका स्थानमा नवीन भाष्यको प्रवर्तन हुन्छ। कतिपय अवस्थामा एउटै समयावधिको समाजका चिन्तन पनि सर्वत्र एकै हुँदैनन् किनभने नवीन चिन्तन उत्पादक समुदायमा अधिक स्पष्ट हुन्छ। उत्पादक समुदायले नै आफ्नो न्यायपूर्ण अस्तित्वका लागि त्यसको निर्माण पनि गरेको हुन्छ। अतः उत्पीडित समुदायको हितअनुकूल व्यवस्थित रूपले स्थापित गरिएका दृष्टिकोणबाट नै महिलाको न्यायिकता प्रवर्द्धन गर्ने नवीन भाष्यहरू प्रचलनमा आउँछन्। 'विवस्त्र रामायण' कथाका महिला पात्रहरूले आफ्नो वास्तविक छवि र *रामायण*ले स्थापित गरिदिएको आफ्नो पुरुष निर्मित छविका बिचको द्वन्द्वबाट नवीन भाष्यको प्रवर्तन गरेका छन्। *रामायण*मा कामुक र दुष्ट करार गरिएकी शूर्पणखाको चरित्रलाई यस कथाकी मीनाक्षीमा रहेको आधुनिक महिला चेतनाले चाहिँ यसरी निसङ्कोच र प्रस्ट दृष्टिकोणका रूपमा स्थापित गरेको छ— "शूर्पणखाले आफ्नो इच्छा निसङ्कोच व्यक्त गरेकै कारण अस्त्रशस्त्र भिरेका दिव्यपुरुषहरूले 'स्लट शेमिङ' गरे। सुनसान ठाउँमा एकली केटी, सरी एकली राक्षसी देखेर ऊसित जिस्केर क्षणिक रमाइलो पनि गरे। तपाईंहरूको गलत बुझाइले गर्दा शूर्पणखाको इच्छा अभिव्यक्ति अनैतिक ठहरियो तर तपाईंहरू ऊसित जिस्केको नैतिक...?" (पृ. १७५)। यसमा आफूहरू जस्तो सुकुमार (ह्यान्डसम) लोग्नेमान्छे देखेर कामोत्तेजक शूर्पणखा यौनयाचना गर्दै आफूहरूसमक्ष आएको बताएको लक्ष्मणलाई मीनाक्षीले सोधेको स्पष्टीकरणका रूपमा आएका उपर्युक्त भनाइमा महिलालाई पनि पुरुषसरह आफ्ना चाहना प्रकट गर्ने नैसर्गिक अधिकार रहेको र त्यसैको प्रयोग गर्दा ऊसमाथि दमन भएको भन्ने न्यायिक दृष्टिकोण अभिव्यक्त भएको छ। महिला र पुरुषलाई समानताका आधारमा हेरेको यस अभिव्यक्तिले पुरुषनिर्मित परम्परागत भाष्यका स्थानमा नवीन दृष्टिकोण प्रवर्तन गरेको छ। सामन्तवादी पुरुषसत्तामा विराजमान भएका कारण महिलामैत्री दृष्टिकोण लक्ष्मणमा भने निर्माण हुन सकेको छैन तर उही समयकी मीनाक्षीमा चाहिँ समानताको दृष्टिकोण प्रस्ट भएको छ, किनभने मीनाक्षी आफ्नो श्रममा बाँचेकी उत्पादक समुदायकी पात्र हो। त्यसैले उसले आफ्नो न्यायपूर्ण अस्तित्वका लागि यस्तो नवीन भाष्य स्थापित गरेकी हो। यही दृष्टिकोणका कारण उसले परम्परागत पुरुषप्रधान चिन्तनका साथ लेखिएको रामायणलाई "नरदृष्टिले देखेका र लेखेका नरलीला कलेवर एवम् पुंजातीय सरितसिन्धु" (पृ. १६९) भनेकी छ। रामायणले स्थापित गरेको चिन्तनलाई भत्काउँदै ऊ कथामा अगाडि भन्छे :

दण्डको त्रास देखाएर, आदर्शप्रेरित रोमाञ्च थपेर सांस्कृतिक आलेख तयार पारियो। नैसर्गिक यौनेच्छा र प्रेमेच्छालाई पतीत स्वेच्छाकारी राक्षसीको विद्रूप इच्छा भनेर परिभाषित गरियो। विद्रूप इच्छा गर्ने आइमाईलाई दण्ड दिइन्छ भन्ने त्रासलाई जीवन्त राखियो। मौन, ग्रहणशील र स्वत्व-निस्सारता स्विकारेकी आइमाईलाई पूजिता मानिने संस्कारको थालनी गरियो। (पृ. १७५)

रामायणले पितृसत्तात्मक र एक पक्षीय भाष्यलाई अझ मजबुत बनाएर प्रसार गरेका कारण पनि महिलाहरू समाजमा अन्यायपूर्ण जीवन जिउन बाध्य भएको भन्ने उसको आशय यहाँ प्रकट भएको छ। यही विभेदकारी दृष्टिकोणको प्रतिरोध गर्नका लागि उसले रामायणले अन्याय गरेका महिला पात्रका केन्द्रीयताबाट विवस्त्र रामायण लेखे भनेर गरेको उद्घोषमा पनि नवीन चिन्तन प्रकट भएको छ। त्यसै गरी "मौन अभ्यास रुचाउने भाउजू आत्मकथा लेख्ने मान्छे त होइन। भाउजूको नाम राखेर अरूले नै लेखेको होला" भन्ने

लक्ष्मणको पुरुषनिर्मित दृष्टिकोणलाई प्रतिकार गर्दै “मैथिलीले किन आत्मकथा लेख्न सकिदैन ? आफ्नो कथा अरूले कसरी लेख्न सक्छन् ? कथा, गाथा, पुराण लेख्ने तपाईंहरू मात्रै ?” (पृ. १७७) भनेर गरेको मीनाक्षीको प्रश्नले पनि ग्रन्थको रचना महिलाले पनि गर्दछन् भन्ने नवीन भाष्य स्थापित गरेको छ । यसरी प्रस्तुत कथा पितृसत्ताको शोषणमा थिचिएका महिलाका दृष्टिकोणबाट पुरुषनिर्मित परम्परागत भाष्यले स्थापित गरेका एकपक्षीय र भ्रामक चिन्तनको प्रतिरोध गर्दै वैज्ञानिक तर्कसहितका नवीन भाष्य प्रवर्तन गर्न सक्षम रहेको छ । कथाले स्थापित गरेको महिलाले पुरुषसहर स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना चाहना र आवश्यकताहरूको उपयोग गर्न सक्छन् भन्ने चिन्तन नै महिला दृष्टिकोणअनुसारको बढी न्यायिक र मानवीय चिन्तन हो । यस्तो चिन्तनलाई कथामा महिला पात्रप्रतिको पक्षधरतासहितको आख्यानिकरण तथा उत्पीडित पात्रको नायकत्वले विश्वसनीय र प्रभावकारी बनाएको छ ।

शरीर राजनीतिको प्रतिरोध

महिलाको शरीरमाथि दमन र नियन्त्रण राखेर उसलाई उपभोग्य वस्तु बनाउने पितृसत्तात्मक चिन्तन नै शरीर राजनीति हो । शरीरले पहिचान र प्रतिनिधित्वको स्थानका रूपमा काम गर्छ जसका माध्यमबाट निश्चित संस्कृतिका आधारभूत मापदण्डमा रहेर अन्तरक्रिया, समीक्षा र अनुकूलन गर्न सक्छ (बटलर, सन् २०११, पृ. खण्ड-हहह) । यस्तो राजनीतिलाई सामाजिक शक्तिका माध्यमबाट मानव शरीरलाई परिचालन गर्ने कार्य र नीतिका रूपमा पनि लिइन्छ (एटम, सन् २०२२, पृ. ५२) । यसमा शरीरमाथि व्यक्ति र समाजको नियन्त्रणको मात्रा, त्यसको परिणाम र सङ्घर्षको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । सामन्ती समाजमा उत्पादनका साधन र त्यसको उपयोगको स्वामित्व पुरुषमा रहने भएकाले उसले महिलाको शरीरमाथि समेत वर्चस्व कायम राख्दै आएको हो । पितृसत्ताले आफूलाई निर्विवाद रूपमा प्राप्त शक्तिका आडमा महिलाको शरीरमाथि अधीनस्थता देखाउने पद्धतिलाई ‘विवस्त्र रामायण’ कथामा रामायणका पुनर्सिर्जित सन्दर्भबाट प्रतिरोध गरिएको छ । सीताको अग्निपरीक्षा लिइएको सन्दर्भका तलका पङ्क्तिबाट पनि यसको पुष्टि हुन्छ :

अग्रजहरूको सम्मानित उपस्थितिमा मलाई पवित्रताको परीक्षा दिन पुनः उभ्याइएको सपना देखेर आतङ्कित हुन पुगेकी रहेछु त्यो राति । एक हुल रमिते मेरा सतित्व परीक्षक बनेर हल्ला गर्दै उभिएका थिए । सम्पूजनीय पुरुषहरूको अगाडि मलाई अरू पुरुषले छोएको छैन, हेरेको छैन, भनेर प्रमाणित गर्नुपर्ने अवस्था फेरि सिर्जित भएको थियो तर उनीहरूको फैसला सुन्नुअघि म परीक्षा बहिष्कार गरेर भाग्ने कोसिस गर्दै थिएँ । (पृ. १५९)

रामबाहेक अरूसँग संसर्ग गरेकी छैन भनेर सार्वजनिक रूपमा परीक्षा दिनुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको *रामायण* कालीन परिस्थितिको पुनस्मृतिका रूपमा आएका मैथिलीका उपयुक्त अभिव्यक्तिले उसको शरीरमाथिको रामको वर्चस्वलाई पुष्टि गर्दछन् । आफूले भोगेको यही पितृसत्तात्मक अधीनस्थताको आघातबाट आतङ्कित हुँदै अन्ततः ऊ विक्षिप्त बन्न पुगेकी छ र अन्तिममा परीक्षा बहिष्कार गरेर भाग्ने उसको कोसिस पनि पुरुषसत्ताले गर्दै आएको महिला शरीरमाथिको राजनीतिप्रतिको मौन प्रतिरोध नै हो । त्यसै गरी यहाँ *रामायण* कालीन प्रसङ्गमा सीतालाई ‘रामजाया’ (रामकी पत्नी) भनेर सम्बोधन गरिनु र उसको मौनतालाई सर्वकालीन स्वीकृति जस्तो बनाएर अर्थ्याइनु पनि पुरुषराजनीति नै हो र यसप्रतिको असन्तुष्टि मैथिलीले आफ्नो आत्मकथामा प्रकट (पृ. १५५) पनि गरेकी छ ।

प्रस्तुत कथामा पतिव्रता एवम् सहनशीलता जस्ता पुरुषपक्षीय अभिलक्षणयुक्त चरित्रलाई आदर्श बनाई त्यसैको महिमा र गुणगानका आधारमा महिलालाई कज्याउने पितृसत्तात्मक नीतिको पनि मैथिलीले विरोध गरेकी छ । “विश्वास र आस्थाको राजनीति, धर्मको राजनीति, स्वास्नीमानिसको नाममा गर्ने बिराट राजनीति बुझ्नेबित्तिकै आफूमा दमनदामिनी बन्न सक्ने सम्भावना भेटेको” (पृ. १६१) तथा “मौनताको मुखुण्डो त्यागेर आफूले मानवीय स्वरूप अँगाल्ने प्रयास गरेको” (पृ. १६३) भन्ने उसका अभिव्यक्तिमा पनि शरीर राजनीतिको प्रतिरोध निहित छ । यसका साथै महिला लजालु, कोमल र निर्बल हुन्छन् भन्ने नारीपहिचानको पितृसत्तात्मक निर्मितिलाई मीनाक्षीले पनि गतल सावित गरिदिएकी छ । यात्रामा एकलै भेटेर अचम्मित हुँदै “तपाईं एकलै यात्रा गर्दै हुनुहुन्छ ?” भनेर गरेको लक्ष्मणको प्रश्नको प्रतिउत्तरमा उल्टै “तपाईं कोसँग यात्रा गर्दै हुनुहुन्छ ? आफ्नो आमा कि बासित ?” (पृ. १६६) भन्ने प्रश्न गरेर उसले आक्रोशपूर्ण ढङ्गले आफ्नो कठोर व्यक्तित्व प्रदर्शन गरेकी छ । उसकै पूर्वरूप रहेकी शूर्पणखाको यस्तै निशङ्कोच, प्रबल र दृढ निश्चयी व्यक्तित्वलाई लक्ष्मणले कामोत्तेजनामा सुद्धी हराएकी नकचरी करार गर्दै नाक काट्नुपर्ने बाध्यता आइलागेको (पृ. १७४) बताउनु पनि पितृसत्ताको ठुलो राजनीति हो किनभने स्वविवेकयुक्त र तार्किक क्षमताका निशङ्कोच महिलाहरू पितृसत्ताका सड्कट हुन् । महिलामाथि प्रभुत्व कायम राखिरहनका लागि उसलाई जहिले पनि आफ्नो परिभाषाभित्र मात्र सङ्कुचित गरिराख्न खोज्ने पितृसत्ताको राजनीतिको प्रमुख हतियार नै शरीर राजनीति हो ।

महिलाको शरीर र स्वभावलाई आफूअनुकूल परिभाषित गर्दै सदैब एकोहोरो नाफाको राजनीति गरेको पुरुषप्रधान चिन्तनको प्रतिरोध एवम् महिलाको स्वपहिचानको पैरवी गरेर प्रस्तुत कथाले महिलाको शरीर राजनीतिको प्रतिरोधलाई जीवन्तता प्रदान गरेको छ । कथामा गरिएको घटना र चरित्रको विकास एवम् सोहीअनुकूलको विभेदपूर्ण परिवेश संयोजन पनि मीनाक्षीको सचेत चरित्र र मैथिली जस्तो भोगाइबाट खारिँदै गएको पात्रको महिला चिन्तनलाई बलशाली बनाउन सफल रहेको छ भने महिलाको सचेतना र पितृसत्ताको प्रतिरोधबाट महिलाहरूमाथिको न्याय सम्भव हुने कुराको सङ्केत पनि यसमा गरिएको छ ।

ऐतिहासिक विभेदको उत्खनन

महिलामाथिको विभेदको परम्परा हजारौं वर्ष लामो छ । सांस्कृतिक शोषणका बहुआयामिक स्वरूपहरू खप्दै अहिले कानुनी समानता प्राप्तिको सङ्घर्षमा रहेका महिलाहरूलाई इतिहासले राज्यको राजनीतिक र आर्थिक प्रणालीमाथिको पहुँच र प्रभुत्वको अवस्थाबाट हेर्ने गरेको छ । यस कारण पनि कला र साहित्यमा व्यक्त यथार्थ ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा आधारित हुन्छ । इतिहासको विकासप्रक्रियामा पहिलो श्रमविभाजन सन्तान उत्पादनको लागि महिला र पुरुषका बिचमा नै भएकाले पहिलो पटक वर्गीय उत्पीडन पनि पुरुषद्वारा महिलामाथिको आधिपत्यको साथसाथै सुरु भएको हो (एड्गेल्स, सन् १९८६, पृ. ५३) । यस किसिमको शोषण एवम् सामन्ती समाजदेखि अहिलेको पुँजीवादी व्यवस्थासम्म आइपुग्दा सामाजिक, सांस्कृतिक क्रियाकलापमा विद्यमान महिलाविभेदलाई नेपाली आख्यानले पुनर्सिर्जित स्वरूपबाट उद्घाटन गरिरहेका छन् । ‘विवस्त्र रामायण’ कथाले लैङ्गिक विषमतायुक्त समाजका महिला र पुरुषको सम्बन्ध चित्रण गर्दै महिलामाथिको शोषणको ऐतिहासिकता पनि सङ्केत गरेको छ । यसमा चित्रित पितृसत्तात्मक उत्पीडनका विरुद्ध सचेत हुन थालेका मीनाक्षी जस्ता पात्रका अभिव्यक्तिबाट प्रकटित महिलामाथिको युगीन विभेदको उत्खनन यस्तो छ :

नैसर्गिक यौनेच्छा र प्रेमेच्छालाई...विद्रूप इच्छा भनेर परिभाषित गरियो । विद्रूप इच्छा गर्ने आइमाईलाई दण्ड दिइन्छ भन्ने त्रासलाई जीवन्त राखियो ।...सामाजिक दण्डको डरले गर्दा आइमाईहरू आफ्ना इच्छा लुकाउने अभिनयमा पोख्त भए । त्यसपछि विद्वान्हरूले आइमाईका मनका कुरा कसैलाई थाहा हुँदैन भनेर ज्ञानका नयाँ अध्याय थपे । आदर्शोन्मुख रामराज्यमा केटी जिस्क्याउने नरलीलाको क्षणिक रमाइलो नैतिक मानियो ।...आइमाईका शरीर इच्छा र अभिव्यक्तिमाथि निषेधाज्ञा जारी गर्न पाउने परिपाटीसमेत निर्माण हुँदै गए । (पृ. १७५)

यसमा परपुरुषसित सिधै यौनआमन्त्रण गर्ने शूर्पणखा निर्लज्ज भएकाले त्यसको दण्डस्वरूप उसको नाक काट्नुपरेको तर्क दिएको लक्ष्मणलाई समाजमा प्रचलित दण्ड र नैतिकताको पितृसत्तात्मक अर्थ र परम्परा बोध गराउन गराइएको छ । मीनाक्षीका उपर्युक्त अभिव्यक्तिमा यौन र प्रेमलाई पुरुषपक्षीय दृष्टिकोणबाट मात्र परिभाषित गरेको समाजमा महिलालाई पुरुषले रमाइलो गर्ने साधन मात्र ठानेको परम्परित भाष्य निर्मितिको वास्तविकता उद्घाटन पनि भएको छ । पुरुषको अधीनमा रहेका कारण उनीहरूलाई रिभाउनकै लागि पनि महिलाहरू आफ्ना चाहना दबाउन विवश भएको र साहस गरेर बोलेका महिलालाई चाहिँ पितृसत्ताले दण्डित गरेर चुप लगाएको तथ्यबाट यहाँ महिलामाथिको ऐतिहासिक विभेदको वास्तविकता उद्घाटन भएको हो । त्यसै गरी मैथिली जस्ती पितृसत्ताकी आदर्श महिलाले पनि आफूमाथिको विभेदलाई आत्मकथामार्फत सार्वजनिक गरेको सन्दर्भले पनि कथामा महिलामाथिको पितृसत्तात्मक विभेदको परम्परालाई सघन बनाएको छ :

हाम्रो दाम्पत्य जीवनबारे सर्वस्तुत्य ग्रन्थ रचिने कुरा चल्दै थियो । समयलाई अलौकिक कथा चाहिएको थियो । समाजलाई कालजयी आदर्श नायक र नायिकाको खाँचो थियो । साधारण कथाको असाधारण लेखनमार्फत मेरो काल्पनिक स्वरूप निर्माण हुँदै गयो । उक्त अलौकिक चित्रणमा रम्यै म आफूलाई बिसँदै गएँ । (पृ. १५६)

यहाँ, मैथिलीले आफ्नो दाम्पत्य जीवनको सर्वस्तुत्य ग्रन्थ *रामायण*लाई अलौकिक कथा भनेर चिनाएको छ । आदर्श नायकनायिकाका माध्यमबाट असाधारण कुराहरू थपेर निर्माण गरिएको उक्त कथामा वर्णित आफ्नो काल्पनिक स्वरूपमा आफूले मानवीय गुण पनि बिसँदै गएको भन्ने उसको स्वीकारोक्तिबाट ग्रन्थरचना गरेर महिलामाथि अन्याय गर्ने परम्परालाई निरन्तरता दिइएको जानकारी पाइन्छ । श्रमविभाजनको प्रारम्भिक चरणबाटै घरेलु विभाग सम्हालेकी महिलालाई लेखनको स्वतन्त्रता थिएन । त्यसैले उसको चरित्र, आनीबानी, चाहना र भविष्यसमेतको प्राथमिकता निर्धारण गरिदिने अधिकार पाएको पुरुषले समाजमा उसलाई अधीनस्थ बनाउनकै लागि उसको लौकिक छवि लुकाएर अलौकिक चित्रण गर्न थाल्यो । यसरी काल्पनिक कथाका माध्यमबाट भएको ऐतिहासिक विभेदको बोध गराएर महिलालाई आफ्नो न्यायका लागि आफैँ आआफ्नो स्थानबाट सचेत भएर लाग्नुपर्ने आशय प्रकट गर्न गरिएको कथाको आख्यानिकरण पनि सफल रहेको छ ।

निष्कर्ष

अर्चना थापाको *कठपुतला* कृतिमा सङ्गृहीत 'विवस्त्र रामायण' कथाको महिला सौन्दर्यचेतना समाजमा व्याप्त महिलामाथिको उत्पीडन र त्यसको अन्त्यका लागि महिला पात्रहरूले चालेको सचेत प्रतिरोधको कदमबाट प्रकट भएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा कृतिविश्लेषणका लागि निर्धारण गरिएका चार ओटा प्रतिमानहरूमध्ये महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माणलाई पितृसत्तात्मक समाजको सामाजिक र सांस्कृतिक

सम्बन्धको आलोचनात्मक आधारबाट उद्घाटन गरिएको छ । यसलाई पितृसत्तात्मक शोषणको मारमा परेका मीनाक्षी (शूर्पणखा) र मैथिली (सीता) जस्ता उत्पीडित महिलाहरूले पुरुषनिर्धारित मर्यादामा बाँच्नुपर्दा आफ्नो आत्मसम्मानका लागि गरेका सङ्घर्षसँगै महिलाको न्यायका लागि पुरुषनिर्मित परम्परागत भाष्यहरू खारेज गर्नुपर्ने दृष्टिकोणले सघन बनाएको छ । मीनाक्षीको निडर र निसङ्कोच व्यवहार एवम् उसका तार्किक सवालले लक्ष्मणलाई नाजवाफ बनाएका सन्दर्भ तथा पितृसत्ताद्वारा मैथिलीको काल्पनिक र स्वपीडक चरित्र निर्माण गरेर महिलाहरूले चाहेको व्यक्तित्व निर्माणमा अवरोध सिर्जना गर्दागर्दै पनि मैथिली आफ्नो चरित्रको वास्तविकता उद्घाटनमा सफल भएको देखाएर महिलाको प्रतिरोधी चेतना विस्तारमा पनि यो प्रभाकारी ठहरिएको छ । यसमा नवीन भाष्यको प्रवर्तनलाई चाहिँ महिला र पुरुष समानताको आधारबाट हेर्दै त्यसका लागि महिलाले पुरुषसह स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना दृष्टिकोण सार्वजनिक गर्ने प्रक्रिया सुरु भएको देखाइएको छ । यसका लागि गरिएको मीनाक्षी जस्ती *रामायण*की उत्पीडित पात्रको नायकत्व र शोषणमा परेका महिलाप्रतिको पक्षधरताले यसलाई विश्वसनीय र समसामयिक बनाएको छ । शरीर राजनीतिको प्रतिरोधका कोणबाट हेर्दा प्रस्तुत कथा महिलाशरीरमाथिको नियन्त्रणका लागि निर्धारित सहनशीलता र पतिव्रता जस्ता पुरुष निर्मित अस्वीकार गर्न सक्षम पात्रविधान एवम् महिला कोमल, लजालु र कमजोर हुन्छन् भन्ने भाष्यको विघटन गराउन सक्षम रहेको देखिन्छ । ऐतिहासिक विभेदको उत्खननलाई यसमा विशेष गरी *रामायण*कालीन सन्दर्भहरूबाट मूर्त बनाइएको छ । महिलालाई तर्साएर, दण्डको भागिदार बनाएर पितृसत्ताअनुकूल बनाउँदै ल्याइएको ऐतिहासिक तथ्यबोध गराएको सन्दर्भबाट विभेदको उत्खनन प्रगाढ बनेको छ । यसरी प्रस्तुत कथाले नेपाली समाजको लैङ्गिक सम्बन्ध तथा त्यसमा आफ्नो प्रभुत्व कायम राख्न पितृसत्ताले गरेको षड्यन्त्र प्रस्ट पारेको छ । अतः लैङ्गिक सम्बन्धको आख्यानिकरणद्वारा 'विवस्त्र रामायण' कथा पुरुष र महिलाबिचको सामाजिक सम्बन्ध, उनीहरूको द्वन्द्व एवम् सांस्कृतिक शोषण पितृसत्तात्मक दाउपेचमा आधारित रहेको कुरालाई प्रतिरोधी ढङ्गले पुष्टि गर्न सफल रहेको छ । कथाको उद्देश्यलाई महिला सौन्दर्यचेतनामा केन्द्रित गर्नका लागि गरिएको महिलाले चाहेको व्यक्तित्व निर्माण, नवीन भाष्यको प्रवर्तन, शरीर राजनीतिको प्रतिरोध तथा ऐतिहासिक विभेदको उत्खननका दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दा प्रस्तुत कथा नेपाली समाजको महिला सौन्दर्यचिन्तको उद्घाटन, पितृसत्तासँगको त्यसको द्वन्द्वात्मक सम्बन्धको पहिचान र महिलाको न्यायका लागि प्रतिरोधी चेतनाको प्रसार गर्न अपनाइएका मिथकीय घटनाको आख्यानिकरण एवम् सारवस्तुमा उत्पीडित महिला पक्षीय अभिव्यक्तिबाट महिला सौन्दर्यचेतना प्रकटीकरण गर्न सक्षम रहेको छ ।

सन्दर्भसामग्री

- अधिकारी, सीता (२०८१ असार). विवस्त्र रामायण कथामा मिथकीय पुनर्लेखन. *वैखरी वाणी*, १ (२). पृ. ४७—६० ।
- एङ्गल्स, फ्रेडरिख (सन् १९८६). *परिवार निजी स्वामित्व र राज्यको उत्पत्ति* (अनु.). राजेन्द्र मास्के. काठमाडौँ : प्रगति पुस्तक सदन ।
- एटम, नेत्र (सन् २०२२ असार). पहुँलो गुलाफ कथामा नारी शरीरमाथिको राजनीति. *वाङ्मय*, १८. पृ. ५१—६० ।

जेटकिन, क्लारा (२०६५). *महिलाहरूको मुक्तिका बारेमा (मार्क्स, एङ्गेल्स, लेनिन, स्टालिन, माओ)*. (अनु.) रमेश सुनुवार. काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन ।

ढकाल, रजनी (सन् २०२३ डिसेम्बर). कठपुतलाका कथामा लैङ्गिकता. *मङ्गल रिसर्च जर्नल*, ४. पृ. ७१—८४ ।

थापा, अर्चना (२०७४). *कठपुतला*. काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।

पेग, ब्रान्ड वेइजर (सन् २००८). फेमिनिजम् यान्ड एस्थेटिक्स. वेब.

<https://www.researchgate.net/publication/229813987>

बटलर, जुडिथ (सन् २०११). *बडिज द्याट म्याटर अन द डिस्कर्सिभ लिमिट्स अफ सेक्स*. लन्डन : रुटलेज ।

बस्ताकोटी, भूमिराज (२०८१ असोज). विवस्त्र रामायण कथामा द्विचर विरोध. *अवधारणा*, १५ (८). पृ. ३७—३७ ।

बोडवार, सिमोन द (२०७५). *महिला* (अनु.). रमेश सुनुवार. काठमाडौं : प्रगति पुस्तक सदन ।

शर्मा, बिन्दु (सन् २०२२). समकालीन नेपाली कथामा प्रयुक्त कथानकका स्रोत. *इन्टरडिसिप्लिनरी रिसर्च इन एडुकेसन*, ७ (२). पृ. २३—३६ ।

शर्मा, बिन्दु (२०८१ कार्तिक). नेपाली महिलालेखन : उपलब्धि र चुनौती. *युगदूत*, ४५ (६). पृ. २०५—२२४ ।

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

पीताम्बर नेपालीका कवितामा प्रगतिवादी चेतना**डा. रजनी ढकाल**

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Dr. Rajani Dhakal

Email: binodmanjan@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74544>**लेखसार**

पीताम्बर 'नेपाली' प्रगतिवादी स्रष्टा हुन् । राष्ट्रवादी स्वरसमेतका उपस्थितिबाट निर्मित प्रगतिवादी चेतनालाई उनका पेटको राँको र सिमानाको गीत कवितासङ्ग्रहका कविताले सशक्त रूपमा मुखरित गरेका छन् र त्यस प्रगतिवादी चेतनाका व्यापक फलकभित्र जन्मभूमिप्रतिको सचेत जागरुकता, सामाजिक थिचोमिचो र दमनका विरुद्धको चेतना र आफ्नो देशको सिमानाका बारेमा चिन्ता र चासोका सन्दर्भहरू विशेष रूपले प्रकट भएका छन् । यसै विशेषतालाई दृष्टिगत गरी प्रस्तुत अध्ययनमा प्रगतिवादी चेतनालाई आधार बनाएर पीताम्बर नेपालीका कवितामा प्रकट भएको वैचारिकीको विश्लेषण गरिएको छ । कविका चिन्तनलाई प्रगतिवादका आलोकमा हेरिएको भए पनि कविताको विश्लेषणमा आगमनात्मक तर्कपद्धतिसमेतको उपयोग गर्दै निष्कर्ष निकाल्ने काम भएको छ । सिमानाको गीत सङ्ग्रहमा कविले नेपाली भूमिमाथिको निरन्तर अतिक्रमणको विरोध गर्नुका साथै समयसमयमा नेपालका अनेक नाकामा भारतबाट भइरहेका त्यस्ता सीमा अतिक्रमणका वास्तविक तथ्य प्रस्तुत गरी हरेक राष्ट्रवादीलाई सचेत हुन आग्रह गरेका छन् । पेटको राँको कवितासङ्ग्रहमा सर्वहारा तथा सीमान्तीकृत समुदायका पक्षमा कवि नेपालीको प्रगतिवादी आवाज मुखरित भएको छ । यसरी प्रस्तुत अध्ययनबाट पीताम्बर नेपाली राष्ट्र, संस्कृति, प्रकृति तथा स्वाधीनताप्रति प्रतिबद्ध हुँदै यथास्थितिका विरुद्ध दृढ प्रगतिवादी चेतना प्रकट गर्ने कवि हुन् भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : असमानता, राष्ट्रिय भूगोल, वर्गीय चेतना, सांस्कृतिक वैभव, स्वाधीनता**विषयपरिचय**

पीताम्बर 'नेपाली' नेपाली साहित्यमा पाँच दशकभन्दा बढी समयदेखि साधनारत स्रष्टा हुन् । उनले कविता, निबन्ध र समसामयिक विषयका विभिन्न आलेखबाट निरन्तर नेपाली साहित्यको साधना गरेका छन् । कवि नेपालीका दुईवटा कवितासङ्ग्रह *पेटको राँको* (२०२२/२०६५) र *सिमानाको गीत* (२०६५) मा नेपालको

संस्कृति, प्रकृति र नेपालको स्वतन्त्र पहिचानका साथै छिमेकी राष्ट्रले गर्ने सीमाअतिक्रमणका विरुद्ध जागरुक र जुभारु चेतना प्रकट भएको छ। पीताम्बर नेपालीका कवितामा प्रगतिवादी चेतनाको सबल अभिव्यक्ति छ र त्यसको एउटा विशेष अभिलक्षणका रूपमा राष्ट्रियताको भावना रहेको छ।

जुनसुकै व्यक्तिले आफ्नो जन्मस्थानप्रति र आफू हुर्केको माटोप्रति श्रद्धाभाव राखेको हुन्छ। ऊ आफू बाँचेको समाज र संस्कृतिप्रति भावुक र जन्मभूमिप्रति असल नागरिकको कर्तव्य पूरा गर्न चाहेको हुन्छ। कवि त भन्नु देश र माटो सम्भरे मात्रै पनि सिर्जनाको लामो यात्रा तय गर्न सक्छ। स्रष्टाले आफ्नो माटो र भूगोललाई स्नेहले चिन्छ अनि चिनाउँछ भने उसका रचनामा राष्ट्रियताको भाव अभिव्यक्त हुन्छ। राष्ट्रियता राष्ट्रसँग सम्बद्ध हुन्छ र राष्ट्रसँग जोडिएका हरेक विषय राष्ट्रिय हुन्छन्। राष्ट्रिय भन्नु नै देशसँग जोडिएको विषय हो। आफू जन्मेहुर्केको भूमिसँग सचेत र चिन्तनशील रहेर राष्ट्रको अग्रगमनका लागि व्यक्त गरिने भावना र अभिव्यक्ति राष्ट्रिय चेतना हुन्। तर राष्ट्रिय चेतनाका तात्पर्य केवल भूगोलप्रतिको माया र चिन्ता होइन। समाज र राष्ट्रिय जीवनका समस्याप्रतिको चासो र चिन्ता पनि राष्ट्रिय चेतनाकै बृहत् फलकभित्रै आउने कुरा हो। पीताम्बर 'नेपाली' लेखनको आरम्भिक समयदेखि नै आफ्नो समाजको अवस्थाप्रति जानकारी हुँदै तिनका अटेरा र दुःखद स्थितिसँग गहिरो गरी गाँसिएर काव्यिक अभिव्यक्तिमा समाहित भएका छन्। समाजमा होचो अर्घेलोमा परेका पीडित वर्गप्रति सहानुभूतिशील हुँदै पीडितका आवाजलाई मलम लगाउन जुभारु भएर अघि बढेका स्रष्टा 'नेपाली'ले देश र समाजलाई अग्रगतिमा लैजाने चेतनामा जागरुक भएको देखिन्छ। समयअनुसार समाजलाई अघि बढाउन आफूले बोध गरेको समाज र त्यहाँको पछाँटेपनलाई कवि 'नेपाली'ले प्रगतिवादी चिन्तनका माध्यमबाट कवितामा प्रकट गरेका छन्। पीताम्बर नेपाली बिसको दशकदेखि नै नेपाली समाजमा रहेको थिचोमिचो र अन्धमान्यताको विरुद्धमा सचेतता देखाएका स्रष्टा हुन्। उनका कवितामा प्रकट भएको प्रगतिवादी स्वर सामाजिक रुढिका विरुद्धको सचेत अभियान हो र उनको त्यो प्रवृत्ति लेखनको पछिल्लो समयसम्म पनि कायम छ। सरल भाषा र लोकभाकामा लेखिएको उनका कविताहरूको अध्ययन भने प्रगतिवादी चेतनाको कोणबाट आजसम्म हुन सकेको छैन। यसै अभावलाई दृष्टिगत गरी यस लेखमा पीताम्बर नेपालीका कवितामा प्रगतिवादी चेतनाको स्वरूप र आयाम के कस्तो छ भन्ने मूल समस्याको समाधान खोज्ने काम गरिएको छ। त्यस क्रममा 'नेपाली'का उक्त दुवै कवितासङ्ग्रहका कविताको सूक्ष्म पठन गर्दै प्रगतिवादी चेतनाका स्वरूप र आयामलाई चिनाउने विभिन्न कथ्यगत सन्दर्भहरूको पहिचान र विश्लेषण गरिएको छ। यस प्रयोजनका लागि प्रगतिवादी चेतनासँग सम्बद्ध अवधारणात्मक ढाँचाको निर्माण पनि गरिएको छ र त्यसरी निर्मित ढाँचाको उपयोग गर्दै कविताको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा कविमा भएको प्रगतिवादी चेतनाको पुष्टि गरिएको छ।

प्रगतिवादी चेतनाको अवधारणा र विश्लेषणको ढाँचा

प्रगतिवादी चेतना भनेको आफ्नो देशका श्रमजीवी जनता र जन्मभूमिप्रतिको संवेदनशीलता, आस्था र गहिरो सरोकार नै हो। यसले आफ्नो राष्ट्र र राष्ट्रियताको सबालमा सचेत भई आवाज उठाउँछ भने आफ्नो देशका जनता, उनीहरू बसेको भूमिको प्रकृति, संस्कृति र सभ्यताको विशाल परम्परालाई अतिक्रमण र प्रदूषणबाट मुक्त गराई समृद्ध बनाउन विशेष विचारधाराको निर्माण गर्छ। जन्मस्थान र भूगोलको सचेतनामा कसैको दबाब र अपहेलनाका विरुद्ध र त्यहाँका जनताको पक्षमा ओजिलो आवाज उठाउनु प्रगतिवादी चेतनाको

मूल स्वरूप हो । यस्तो अवधारणाले देशका सुन्दर वैभवपूर्ण संस्कृति र सभ्यतालाई मानवीयताको आडमा जगेर्ना गर्ने चेतना पनि बढाएको हुन्छ । यो यस्तो वैचारिक अभिमत हो जसले एउटा सचेत नागरिकलाई जिम्मेवारीबोध गराउँदै देशको स्वाधीनताको रक्षामा सिर्जनात्मक आवाज उठाउन प्रेरित गर्छ । प्रगतिवादी चेतनाले राष्ट्रमा रहेका नागरिकका अनेक विभेदमाथि असन्तुष्टिको आवाज मात्र उठाउँदैन समानता, स्वतन्त्रता र न्यायका लागि सचेत जागरुकताको विशेष आग्रह पनि राख्दछ । आफ्नै सांस्कृतिक अन्धोपनले अनावश्यक रूपमा बचाएका भूल र अन्धमान्यताको अन्त्य र नवसिर्जनाबाट समाजको अग्रगति र रूपान्तरणका लागि आवाज समेत उठाउँछ । कवितालाई जनसापेक्ष र साहित्यमा विशेष बनाउने सन्दर्भमा रामचन्द्र शुक्लले सुन्दर र उत्कृष्ट कविता त्यही हो जसले लोकमङ्गलको साधना गरिएको हुन्छ भनेका छन् (सिंह, सन् १९९०, पृ. १८०) । प्रगतिवादी चिन्तक नामवर सिंहका अनुसार लेखन अनुभूति त्यस्तो प्रक्रिया हो जसले हाम्रो जीवन र परिस्थितिलाई बदलिनेहेको हुन्छ (पाण्डेय, सन् २००५, पृ. ६३) । नवीन अनुभूतिले लेखनबाट नयाँ दिशा निर्देश गरिरहेको हुन्छ ।

प्रगतिवादी चेतनाको मूल स्वर राष्ट्रियताको भावना पनि हो । 'राष्ट्र' शब्दलाई बहुजातीय सहिष्णुता, अन्तर्वर्गीय समानता र विभिन्न पम्परामा हुर्केका भिन्न भिन्न मतालम्बीहरूका बिचको सम दारीले उत्पन्न भावनात्मक एकताका गठबन्धनको समष्टिगत सङ्गठनका रूपमा लिइन्छ । वास्तविक अर्थमा राष्ट्र भूगोल मात्र नभएर समुदायको नाम हो । यसलाई राजनीतिक र सामाजिक संस्थाका रूपमा लिने गरिन्छ (म्याकलिन र मिलान, सन् २००९, पृ. ३५६) । यसरी हेर्दा राष्ट्रलाई भिन्न जाति, संस्कृति, तिनीहरू बीचको सहिष्णुताका रूपमा पनि चिनाउन सकिन्छ । केरले राष्ट्रलाई मानिसहरूको भावनात्मक एकताको अर्थमा चिनाएका छन् । उनले अमेरिका जातीय दमनबाट मुक्त भएपछि मात्र वास्तविक अर्थमा राष्ट्र भएको दृष्टान्त प्रस्तुत गरेका छन् । केरका अनुसार आधुनिक युगमा राष्ट्रका जातीय, जनजातीय र पहिचान, वर्ग, लिङ्ग र भाषा लगायतका पक्षका आधार र यस आधारमा समुदाय र समाजमा आउने चेतना वा स्वरलाई राष्ट्रिय चेतना भनिन्छ (केर, सन् २००६, पृ. ३७९) । यसरी देशको समग्र समुदाय र तिनका सचेतनाबाट व्यक्त राष्ट्रिय भाव नै राष्ट्रिय चेतना हो । समाजका उत्पीडित जाति र वर्गका हितमा जागरुक आवाज उठाउने दृष्टि प्रगतिवादी राष्ट्रिय चेतना हो ।

प्रगतिवादी चेतना भन्नु नै समाज र आफ्नो भूमिका नागरिकप्रति समान हैसियतको जीवनशैली तथा अग्रगामी परिवर्तनको आवाज हो । यसले सामाजिक जीवनमा वर्गका अतिरिक्त वर्ण, लिङ्ग, जाति, र जातका आधारमा गरिने उत्पीडनको विरोध गर्छ (चैतन्य, २०६९, पृ. ५०) । जन्मभूमिप्रति निष्ठावान् हुँदै यसको सार्वभौमिकता र स्वाधीनताका पक्षमा व्यक्त हुने अभिमत प्रगतिवादी राष्ट्रिय चेतना हो । प्रगतिवादी स्रष्टाहरू सिर्जनालाई भावना र कल्पनाको अभिव्यक्ति नभई सामाजिक चेतना र मानवजीवनको स्थितिलाई बुझाउने चेतनशील र उपयोगी कला मान्दछन् (पौडेल, २०७२, पृ. ५०८) । यस सन्दर्भमा प्रगतिवादी राष्ट्रिय चेतनाको मूल अभिलक्षण वर्गीय समानताका लागि समाजका न्यून तहसम्म पुगेर असमानताका जड पहिचान गरी विभेदका विरुद्ध आवाज उठाउनु र राष्ट्रिय स्वाधीनताको लागि जागरुक चेतना निर्माण गर्नु हो । यसका साथै समानता र न्यायिक चेतनाका आधारमा समाजलाई गतिशील बनाउँदै सामाजिक रूपान्तरण तथा राष्ट्रनिर्माणमा समर्पित रहनु पनि यसको अभिलक्षण हो ।

प्रगतिवादी चेतनाका उपर्युक्त अभिलक्षणहरू कवितामा विभिन्न स्वरूपमा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ। ती विविध सम्भावना र स्वयं कविकै कविताका साक्ष्यलाई हेर्दा निम्नलिखित सूचकहरूका आधारमा प्रगतिवादी चेतनाको खोजी गर्नु उपयुक्त र औचित्यपूर्ण हुने देखिन्छ :

- (क) गरिबी, असमानता र पछौटेपन विरुद्धको आवाज,
- (ख) राष्ट्रिय भूगोल र प्रकृतिको महिमा गान,
- (ग) राष्ट्रिय स्वाधीनता र अस्मिताको चेतनासँगै अतिक्रमणप्रतिको चिन्ता,
- (घ) सांस्कृतिक वैभवको चित्रण र अन्धमान्यताको विरोध।

तलका उपशीर्षकमा यिनै सूचकका आधारमा कविताको विश्लेषण गरिएको छ।

पीताम्बर 'नेपाली'का दुईओटा कवितासङ्ग्रहका अधिकांश कवितामा राष्ट्रिय चेतनाका जुभारु दृष्टिकोणहरू प्रकट भएका छन्। *पेटको राँको* कवितासङ्ग्रहका सत्ताईस ओटा कवितामा देशको सुन्दरताको वर्णन पाइन्छ। यी कवितामा नेपालीका दीन दशाको अवस्थाबाट जुभारु भएर व्यक्त भएका अनेक विचार, समाज र संस्कृतिका सुन्दर मूल्यका कुरा, समाजमा रहेका कुरूप विचारधाराप्रतिको असन्तुष्टि आदि व्यक्त भएका छन्। त्यसैगरी *सिमानाको गीत* कवितासङ्ग्रहमा भारतले नेपाली भूमिप्रति गरेका मिचाहा तथ्यहरूबाट नेपाल राष्ट्रको सिमानामाको यथार्थ वर्णन गरिएको छ। साना भाइबहिनीलाई संबोधन गरी सिमाना मूल शीर्षकमा लेखिएका बाईसवटा कविता (उठ !, दार्चुला, कञ्चनपुर, कैलाली, बर्दिया, बाँके, दाङ, कपिलवस्तु, रूपन्देही, नवलपरासी, चितवन, पर्सा, रौतहट, सर्लाही, सिराहा, सप्तरी, सुनसरी, मोरङ, भापा, इलाम, पाँचथर, ताप्लेजुङ) उपशीर्षकमा ५४ भन्दा बढी ठाउँमा भारतीय भूमिले सीमा मिचेका सन्दर्भलाई अति संवेदनशील रूपमा कवितात्मक अभिव्यक्ति दिइएको छ।

त्यसैगरी संस्कृति शीर्षकमा नयाँ वर्ष, मातृदिवस, उँभौली-उँधौली, बुद्धजयन्ती, असार पन् , राँकेसक्राती, गुरुपूर्णिमा, गौरा पर्व, पितृदिवस, तीज, दशैं, तिहार, छठपर्व, ल्होसार, पुसपन् , माघेसक्राती, श्रीपञ्चमी, शिवरात्री, फागुपूर्णिमा, जन्मोत्सव बीस उपशीर्षकमा नेपाली संस्कृतिका विभिन्न पक्षको रोचक अभिव्यक्ति दिइएको छ। पीताम्बर 'नेपाली'का कवितामा प्रगतिवादी चेतनाका यिनै चिन्तनसन्दर्भको विवेचना तल गरिएको छ।

गरिबी, असमानता र पछौटेपन विरुद्धको आवाज

पीताम्बर नेपाली समाजका वर्गीय असमानता र अन्धमान्यताका विरुद्ध जुभारु आवाज उठाउँछन्। उनको *पेटको राँको* कविता सङ्ग्रहकै नाउँबाट यसको सङ्केत प्रष्ट हुन्छ। गरिबीका कारण उद्गन नसकेका मानिसप्रति सहानुभूतिशील हुनु र राज्यव्यवस्थाको असमान नीतिका विरुद्ध स्वर उठाउनु नेपालीका कविताको मूल स्वर हो। उनी यस सङ्ग्रहका अधिकांश कवितामा समाजको गरिबीलाई अन्त्य गर्न सचेत भएर प्रस्तुत भएका छन्। समाजको असमान व्यवस्थाले निम्त्याएको निरीह अवस्थालाई चिनाउँदै गरिबका दीनदशाको जीवनलाई यसरी देखाएका छन्:

दिन र रात बोकेर भारी
पसिना आँसु बरर भारी
कमाइ गर्दा पुग्दैन भने
शरीर नाङ्गो अभै छ भने
पेटको राँको निम्छ कसरी ? (पृ. ५१)

रात दिन काम गर्ने जुभारू श्रमिकको अवस्था कहिल्यै नउठ्ने, उनीहरूको जीवनशैलीमा कहिल्यै परिवर्तन नआउने नेपाली समाजको वर्गीय विभेदको चित्रलाई कविले यहाँ देखाएका छन्। छ महिना काम गरेर छ महिना पनि खान नपुग्ने किसान र श्रमिक वर्गप्रति राज्यव्यवस्था अन्यायी भएको ठहर यस कविताले गरेको छ। यहाँ कविले सामन्ती नीति नढलेसम्म गरिबको पालो नआउने उद्घोष गरेका छन्। गरिबीकै कारणले शिक्षा र चेतनाबाट वञ्चित हुनुपरेका नेपाली नागरिकको निरीह जीवनावस्थाले कहिल्यै नेपालको अवस्थालाई उठाउन नसकेको तर्क गरेका छन्। राज्यव्यवस्थामा रहेका हरेक शोषकको महल ढाल्नुपर्ने र शोषित आत्मा हाँस्नुपर्ने तर्क कवितामा पाइन्छ। यहाँ कविले सानोदूलोको भावना नराखेर 'बाँचूँ र बाँचौँ' भन्ने सहअस्तित्वको चेतना सबैमा आउनुपर्ने सन्देश दिएका छन्। त्यसैगरी यस सङ्ग्रहका 'एकै गरिछौँ', 'भ्रान्ति', 'हली र गोरु', 'अघि बढ', 'जान्न घर' जस्ता कवितामा राज्य व्यवस्थाको असमान नीतिका कारण वर्गीय शोषणमा परेका गरिबको अवस्थाको चित्र खिचिएको छ। यी कवितामा कविले श्रमिक वर्गका आवाजलाई मुखरित गरेका छन्।

नेपाली समाजमा पितृसत्ताको कारणले पहिलेदेखि दलनमा परेका र समाज व्यवस्थाको दोषका कारण दोहोरो शोषणमा परेका नेपाली नारीको अवस्थालाई पनि 'जान्न घर' कवितामा कविले मुखरित गरेका छन्। गरिबीका कारण श्रममा बाँचेका नेपाली चेलीलाई घर र माइती दुवैतिरको अवहेलना कतिसम्मको हुन्छ भन्ने कुराको चित्र कविताले कोरेको छ। यस कविताले मार्क्सवादी नारीवादी चेतनालाई मुखरित गरेको छ। आर्थिक शोषणमा परेकी नारीको पीडापूर्ण जीवन र नारीभित्र उत्पन्न भएको क्रान्तिकारी चेतनालाई कविले यस कवितामा व्यक्त गरेका छन्:

छोरी बेच्ने यस्तो चलन कसले चलाइदियो ?
बाबा तिमी निष्ठुरीलाई कसले सिकाइदियो ?
मलाई दियौं खोजी खोजी दुखिया रोजेर
त्यही पनि हरे ! अभू बुझो बनाएर (पृ. ४८)

माइतघरबाट गएको एउटी गरिब चेलीको बिलौना मात्र होइन विद्रोहको स्वर यस कविताले बोकेको छ। छोरीलाई शिक्षा, चेतना र अवसरबाट वञ्चित गरी सानैमा अर्काको घर पठाई आफ्नो जिम्मेवारीबोध नगर्ने अभिभावकको सामन्तवादी सोचका विरुद्ध यस कविताले चर्को आवाज उठाएको छ। नेपाली साहित्यमा बीसको दशकमा नै कविमा आएको यो चेतना वास्तवमा निकै प्रशंसा गर्न लायक देखिन्छ। समाजमा चेतनाको लहर फैलाउन कवि नेपालीले आफ्नो कलम मार्फत् सक्दो प्रयास गरेको यो पाठो मार्क्सवादी चिन्तनका दृष्टिले विशिष्ट लाग्छ।

परिश्रम गरी जीवन बाँचेले पेटभरि खान पाउने अवस्था नरहेसम्म समाज अघि बढ्दैन । देशको अवस्था सुधार गर्न सर्वप्रथम नागरिकले बाँचे न्युनतम अधिकार र आवश्यकता पूर्ति हुनुपर्छ । युवा र जुभारू मानिस पनि कर्ममा तबमात्रै लाग्न सक्छ जब उसको पेट भरिएको हुन्छ । यहाँ कवि पीताम्बर नेपालीले पेटको राँको अर्थात् भोकलाई मार्न पनि नसकेका गरिब जनताको पीडालाई उठाएका छन् । देश उन्नत हुनु र अगाडि बढ्नु भनेको नै नागरिकको अवस्था सुनि हो । छ महिना श्रम गरेर एक वर्ष पनि खान नपुग्ने गरिब नेपालीको अवस्थालाई कविले यसरी देखाएका छन् :

फागुनदेखि साउनसम्म
उठाई फोका हातमा टम्म
हातमुख जोर्न पुग्दैन भने
भोकभोकै गरीब मर्दछ भने (पृ. ५१)

कविले त्यो बेलाको नेपाली समाजको वास्तविकतालाई मात्रै होइन आजको साँचो रूपलाई पनि देखाएका छन् । आज पनि नेपाली समाजका युवाहरू हातपाखुरा खियाएर पेटभरि खान पाउने स्थिति नभएरै विदेश पलायन भएका छन् । देशमा कृषि नीतिमा राम्रो सुधार नगरेसम्म, पर्याप्त उब्जनी हुने गरी उन्नत खेती प्रणाली लागू नभएसम्म देशका कर्मशील युवाहरू भोकै रहन्छन् र विदेशको मुख ताकिरहन्छन् । यहाँ कविले सामन्ती नीति नढलेसम्म गरिबको पालो नआउने प्रगतिवादी राष्ट्रिय चेतना प्रकट गरेका छन् । कवि भन्छन् :

कोटी एक बाँचे हावा एकै हो
हामीले पिउने पानी एकै हो
सबैको हाम्रो प्राण एकै हो
म केले ठूलो किन भएको ?
उच्च र नीचको नीति तोडिदौ
कोटी एकलाई एकै गरिदौ । (पृ. १३)

‘एकै गरिदौ’ कवितामा कविले सम्पूर्ण नेपाली नागरिकलाई एकसमान व्यवहार गरिनुपर्ने आग्रह प्रकट गरेका छन् । समाजमा विद्यमान आर्थिक असमानताले मात्र होइन सामाजिक सांस्कृतिक पछौटेपन र अन्धविश्वासले पनि जनतालाई विभेद गरेको कुरा कविले बुझाएका छन् । उनी चेतनशील भएर समाजका यस्ता छुवाछुत र विभेदी नियमको अन्त्य हुनुपर्ने विचार प्रकट गर्दछन् । यहाँ कविको प्रगतिवादी दलित चेतनाको स्वर मुखरित भएको छ ।

राष्ट्रिय भूगोल र प्रकृतिको महिमा गान

स्वदेशको सौन्दर्य जीवनको सौन्दर्य हो । राष्ट्रवादी स्रष्टा आफ्नो भूमिको सुन्दरता र महिमाप्रति गर्व गर्छन् । कवि पीताम्बर नेपाली पनि नेपाली प्रकृति र भूगोलको सौन्दर्यमा रमाउँदै यसका विविध सुन्दर छटाको बयानमा मग्न छन् । उनका पेटको राँको कविता सङ्ग्रहका ‘सुन्दर देश हाम्रो’, ‘शान्तिको स्वर्ग’, ‘स्वदेश सम्भना’, ‘रुन्छ मन’, ‘वसन्त’, ‘छहरासित’ जस्ता कविता र *सिमानाको गीत*का अधिकांश कवितामा नेपाली

भूगोलको विविध सुन्दरताको छटा वर्णन गरिएको छ । नेपालीका कविताले विविध सुन्दरताले भरिएको नेपालका हिमाल, पहाड र तराइको सुन्दरताको बयान गरेका छन् । देशको सुन्दरताको बयान गर्दै यहाँका बनपाखा, चराचुरुङ्गी, हिमाल र पहाडका जडीबुटी, शीतल जल र मङ्गल धूनका गीतका महिमा गाएका छन् :

डाँफेको साथ मुनाल कोइली साथ टुकुर
खोला र नाला किनार चिभेको स्वर मधुर
मजुर एक्लै के हुन्थ्यो सुगा र मैना हजार
मङ्गल गीत गाउँछन् लेक र ब्याँसी मधुर (पृ. १) ।

कोशी र गण्डकीले सिँचेको नेपालका हिमालहरू रत्नका खानी हुन् । यहाँ प्राकृतिक वैभवको अनेक छटा देख्न र यसको उपयोग गर्न सकिने सङ्केत कविले गरेका छन् । यहाँका किराफट्याङ्ग्रामा पनि सङ्गीतको एउटा धून देख्छन् कवि : “भ्याउँकिरी गाउँछ बजाई बाजा सुन्दछु मजा ली, भुलुक्क आई देखाउँछे बाटो जुनकिरी उज्याली ।” नेपालको सांस्कृतिक पर्यावरणसँग कविले गौरव गर्छन् । संसारमा सबै दृष्टिले सम्पन्न देशका अनेक सुन्दरतासँग कविलाई गर्व छ । श्रमको सुख, आनन्दको नन्दन बगैँचा र संसारको सुख मिल्ने ठाउँ नेपाल नै भएको ठहर कविले गरेका छन् :

बसुँला यहीं खनजोत गरी नेपाली माटोमा
शान्तिको स्वर्ग डाकौँला यहीं आमाको काखमा । (पृ. ५) ।

राष्ट्रिय स्वाधीनता र अस्मिताप्रतिको चेतनासँगै अतिक्रमणप्रतिको चिन्ता

प्रगतिवादी साहित्यकार देशको स्वाधीनता र अस्मितामा सधैं सचेत रहन्छ । आफ्नो स्वतन्त्र देशमा अरु कसैको दबाब र हैकम सहन सक्दैन । आफ्नै अस्मिता र अस्तित्वमा रमाउने एउटा स्रष्टा देशका सीमा मिचिएको हेर्न सक्दैन । त्यसका विरुद्ध आवाज उठाउँछ । राष्ट्रिय अस्मिता र स्वाधीनतामाथिको हस्तक्षेप आज पनि नेपालमा अनेक रूपमा भइरहेको छ । यसका विरुद्ध कविहरूले आवाज उठाएकै छन् । समसामयिक प्रगतिवादी कविताको एउटा मूल स्वर यो पनि हो (पाण्डेय, २०७२, पृ. ३४६) । भारतीय हस्तक्षेपका विरुद्ध आवाज उठाउने कविहरूको क्रममा पीताम्बर नेपाली पनि एक हुन् । उनको *सिमानाको गीत* कवितासङ्ग्रहमा भारतीयको सीमा हस्तक्षेपका विरुद्ध चेतनामूलक अभिव्यक्ति दिइएको छ । साना भाइबहिनीलाई संवोधन गरेर लेखिएको यस सङ्ग्रहका बाईसओटा कवितामा नेपालको सिमानामा भारतले गरेका अनेक हस्तक्षेपको चित्रण गरिएको छ । भारतसँग सिमा जोडिएको नेपाली भूमिका हरेक क्षेत्रमा कसरी सिमा अतिक्रमणमा परेको छ भन्ने कुरा यस सङ्ग्रहले विस्तारपूर्वक छर्लङ्ग पारेको छ । नेपालको भूगोलमा भारतीयको हस्तक्षेपको विरुद्ध आवाज उठाउँदै कविले आफ्नो स्वाधीनताको रक्षाका लागि बहस गरेका छन् । सुगौलीसन्धि हुँदै २००७ सालको दिल्ली सम्झौतामा आइपुग्दा फिरङ्गीपछि पनि फिरङ्गीहरूको प्रभुत्ववादी संस्कार भारतीय सम्भ्रान्त वर्गीय शासकहरूमा अनपेक्षित रूपमा सरेको र नेपालमाथि भारतीय हस्तक्षेप र औपनिवेशिक व्यवहार कायम रहेको तथ्य सबै नेपालीलाई थाहा भएको कुरा हो (पाण्डेय, २०७२, पृ. ३४६) । पीताम्बर नेपालीले *सिमानाको गीत*मा नेपालका एक्काइसवटा जिल्लाका विभिन्न ठाउँमा नेपाली भूमि मिचिएको तथ्य अत्यन्त संवेदनशील रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् :

एक नम्बर स्तम्भ आज कता हराएछ
मिच्छै जाने साँढेले त बाटो बनाएछ
यहाँसम्म मिचिसक्यो अरू पनि मिच्छा
चुपलागी बस्यौं भने अभै अघि बढ्ला ! (पृ. ३)

भारतको सीमा मिच्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको र यसमा नेपालीहरू सचेत नभए अभि यस्तो क्रियाकलाप बढ्दै जाने अभिव्यक्ति कविले दिएका छन्। भारतको मिचाहा स्वभावलाई यहाँ कविले साँढेको शक्तिशाली विम्बका रूपमा प्रयोग गरेका छन्। नेपाली भूमिबाट बगेर गएका नदीनालाको नेपालको हित विपरीत नीति बनाएर भारतले निकै फाइदा लिएको सन्दर्भलाई कविले राष्ट्रघाति सन्धिका रूपमा चिनाएका छन् :

आमालाई बेची खाने नकचरालाई
जानीराख राष्ट्रघाती सन्धि गर्नेलाई (पृ. ८)

नेपालको हितका विरुद्ध भारतसँग नेपाली नेतृत्वबाट चालीसको दशकमा नै भएको गलत कामलाई कविले यहाँ सङ्केत गरेका छन्। नेपालका नदीनालाको भारतपरस्त सम्झौताको विरोध मात्र होइन नेपाली भूमिको रक्षा गर्न नसक्ने नेतृत्वलाई कविले नकचरा अर्थात् लाज हराएको र स्वाभिमान गुमाएको भनी आलोचना गरेका छन्। पीताम्बर नेपालीका *पेटको राँको* कविता सङ्ग्रहका 'प्रतिज्ञा', 'अवशेष', 'उठै उठै', 'हाम्रो कबुल' कविताहरू स्वदेशको अस्मितासँग जोडिएका स्वाभिमानी चरित्रको प्रदर्शन गर्ने रचनाहरू हुन्।

सांस्कृतिक वैभवको चित्रण र अन्धमान्यताको विरोध

सिमानाको गीत कविता सङ्ग्रहमा 'संस्कृति' मूल शीर्षकमा नेपाली समाजका अनेक संस्कृतिलाई विषय बनाई कविता लेखिएको छ। कविले नयाँ वर्ष, मातृदिवस, उँभौली उँधौली, बुद्धजयन्ती, असार पन् , राँकेसक्राती, गुरुपूर्णिमा, गौरा पर्व, पितृदिवस, तीज, दशैं, तिहार, छठपर्व, ल्होसार, पुसपन् , माघेसक्राती, श्रीपञ्चमी, शिवरात्री, फागुपूर्णिमा, जन्मोत्सव जस्ता कवितामा नेपाली संस्कृतिका अनेक वैभवको चित्र खिचेका छन्। त्यसैगरी *पेटको राँको* कविता सङ्ग्रहको 'प्रायश्चित्त' कविताले "हर हर हर गङ्गे पाप मेरो सबै हर, कुलत जति मेरो जिन्दगीमा सबै हर" (पृ. ३२) भन्दै नेपाली संस्कृतिको गङ्गा स्नान गर्ने परम्परासँग मानिसका चेतना सधैं अग्रगामी हुनुपर्ने धारणा प्रकट गरेका छन्। कवि नेपाली यस सङ्ग्रहका कवितामा संस्कृतिका बहुविध रङ र मान्यताका विशेष ज्ञाता र उपासक भएका छन्। नेपालभित्र बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिका अनेक संस्कृतिका बारेमा वस्तुगत ज्ञान राख्दै तिनका बारेको कवितात्मक अभिव्यक्तिमा कवि रमाएका छन्। उनका कवितामा समाज र प्रकृतिका अनेक संवेदनासँग जोडिएका नेपालका अनेक सुन्दर संस्कृति प्रकट भएका छन्। कवि नेपालका विभिन्न जातजातिका संस्कृतिलाई समान सम्मान दिँदै तिनको पालनामा नै आफ्नो परम्परा र जातिको परिचय बाँच्ने विचार दिन चाहन्छन्। त्यसैगरी संस्कृतिका नाउँमा समाजका अन्ध मान्यताको विरोध गर्ने कविले नेपालीले सम्पूर्ण नेपाली जातिलाई आफ्नोपन बचाउन सचेत भएर जीवन बाँच्नुपर्ने आग्रह गरेका छन्। 'शिवरात्रि' कवितामा उनले शिवधुनी बाल्नुको अर्थ विसङ्गति र विकृतिलाई जलाउनु हो भनेका छन् :

एक भई सबै मिली भेदभाव त्यागी
 विकृति र विसङ्गति सबै पोको पारी
 शिवधुनी लगाएर भस्म बनाउँला
 जगत यो शिवमय छिटै बनाउँला । (पृ. ६०)

शिव अर्थात् कल्याणको भावनालाई उनले समाजको समानतासँग जोडेर व्याख्या गरेका छन् । सबैको एकताले देश बन्छ भन्ने विश्वास कविलाई छ । समाजका विकृति र विसङ्गतिका विरुद्ध उठ्ने चेतना कविमा पाइन्छ । समाजको विसङ्गतिको पाटोलाई कविले शिवरात्रिका अवसरमा लगाइने शिवधुनीलाई माध्यम बनाउन चाहेका छन् । यसरी नै कविले सामाजिक संस्कृतिका अनेक पक्षलाई विम्ब र प्रतीकमा प्रयोग गरी कवितालाई सशक्त र प्रतीकात्मक बनाएका छन् ।

पीताम्बर 'नेपाली' नेपाली भूमि, राष्ट्रियता र जातीय पहिचानमा गौरव गर्ने स्रष्टा हुन् । माथि विश्लेषित उनका दुवै कविता कृतिमा राष्ट्र र जातीय पहिचानका मुद्दाहरूले स्थान पाएका छन् । समाजमा रहेको वर्गीय विभेदका विरुद्धमा कविका विचार प्रखर भएका छन् । निम्न वर्गका पक्षमा उनले सहानुभूतिसँगै विद्रोहको आवाज प्रकट गरेका छन् । महिलामाथि विभेदी व्यवहार गर्ने तथा परम्परागत सोच राख्ने समाजलाई सचेत बनाउन कविको चेतना कविताका माध्यमबाट अगाडि बढेको छ । सत्ता र शक्तिका आडमा वर्चस्व कायम गरी सीमा अतिक्रमण गर्ने छिमेकीको कुचेष्टाका विरुद्ध कविले प्रखर आवाज बनाउँदै कवितामा माध्यमबाट प्रतिरोधी चेतना निर्माण गर्ने काम गरेका छन् ।

निष्कर्ष

कवि पीताम्बर 'नेपाली' राष्ट्रियताप्रति संवेदनशील रहेर सामाजिक परिवर्तनलाई अग्रगामी मोड दिन चाहने प्रगतिवादी स्रष्टा हुन् । उनका कवितामा देशप्रेमका अनेक आयाम र स्वरूप प्रगतिशील चेतनासहित प्रकट भएका छन् । उनले कविताबाट नेपाल देश र आ नो जन्मभूमिलाई सम्मानको भावले चिनाएका छन् । कवि 'नेपाली'मा नेपाली समाजका अनेक समस्या र विसङ्गतिका विरुद्ध जुभारु भएर अघि बढ्ने प्रगतिवादी दृष्टिकोण पनि उत्तिकै सघन रूपमा रहेको छ । पीताम्बर 'नेपाली'ले नेपाल आमाको अस्तित्वलाई माया गरेर यसमा आएका अनेक सङ्कट र समस्यामाथि सचेत हुँदै कवितामा उच्चस्तरका भावुक, वैचारिक र अनेक तीक्ष्ण तथ्यगत अनुभूति व्यक्त गरेका छन् भने नेपाली जनताको अवस्थामा सुधार ल्याउन तथा सामाजिक रूपान्तरण गर्नका लागि राज्यव्यवस्थाका नीति, सामाजिक मान्यता र सांस्कृतिक परम्पराप्रतिको आलोचनात्मक स्वरलाई प्रखर रूपमा व्यक्त गरेका छन् । यसबाट उनी नेपाली समतावादी समाजको स्थापनामा विश्वास राख्ने तथा समाजका पीडित वर्गप्रति सहानुभूतिपूर्ण आवाज प्रकट गर्ने प्रगतिवादी स्रष्टा हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

पीताम्बर नेपालीले नेपालका संस्कृति, प्रकृति र अनेक वैभवपूर्ण सम्पदाको महिमा गायन पनि गरेका छन् भने आफ्ना कवितामा सीमान्तीकृत जातिका पक्षमा आवाज उठाउँदै समाज परिवर्तनको सशक्त चेतना पनि व्यक्त गरेका छन् । उनी कवितामा सामाजिक अन्धमान्यताका विरुद्ध लाग्न सबैलाई आग्रह गर्छन् । *सिमानाको गीत* कवितासङ्ग्रहमा कविले भारतबाट समयसमयमा नेपालका अनेक नाकामा भइरहेको सीमा अतिक्रमणको वास्तविक तथ्यलाई कवितामा प्रस्तुत गरी नेपाली भूमिमाथिको निरन्तर सीमा अतिक्रमणको विरोध गर्दै हरेक

राष्ट्रवादीलाई सचेत हुन आग्रह गरेका छन् । यसरी उनले नेपालको स्वाधीनताको रक्षाका लागि सिमानामा पटक-पटक हस्तक्षेप गरिहेको छिमेकी देशको मिचाहा नीतिका विरुद्ध आवाज उठाएर राष्ट्रवादी चेतनाको अभिव्यक्ति गरेका छन् । समग्रतः पीताम्बर नेपाली राष्ट्र, संस्कृति, प्रकृति तथा स्वाधीनताप्रति प्रतिबद्ध हुँदै यथास्थितिका विरुद्ध दृढ प्रगतिवादी चेतना प्रकट गर्ने कवि हुन् र उनको परिचय प्रगतिवादी राष्ट्रिय चेतनाका प्रखर स्रष्टाका रूपमा स्थापित भएको छ भने सामन्तवादी राज्यव्यवस्थाका विरुद्धमा बिसको दशकमा नै जुभारू कविता लेखेका उनका कवितामा प्रगतिवादी चेतना उत्तरोत्तर प्रखर बन्दै गएको निष्कर्ष यस अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- केर, क्याथलिनन (सन् २००६). 'रेस, नेसन एन्ड इथ्निसिटी', *लिटरी थियोरी एन्ड क्रिटिसिजम्* (पेट्रिसिया वा. सम्पा.) अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस । .
- चैतन्य (२०६९). *माक्सवादी सौन्दर्य चिन्तन*. साभा प्रकाशन ।
- नेपाली, पीताम्बर (२०६५). *पेटको राँको* (दोस्रो संस्क.). श्रीमती राज्यलक्ष्मी शर्मा र विष्णुमती शर्मा ।
- नेपाली, पीताम्बर (२०६५). *सिमानाको गीत*. श्रीमती राज्यलक्ष्मी शर्मा र विष्णुमती शर्मा ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७२). 'समकालीन नेपाली प्रगतिवादी कविताको वैचारिक अन्तर्वस्तु'. *प्रज्ञा समकालीन नेपाली कविताविमर्श* (अमर गिरी, हेमनाथ पौडेल र लक्ष्मणप्रसाद गौतम सम्पा.). नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- पाण्डेय, मैनेजर (सन् २००५). *आलोचना की सामाजिकता*. वाणी प्रकाशन ।
- पौडेल, हेमनाथ (२०७२). 'समकालीन नेपाली प्रगतिवादी कवितामा सौन्दर्य चेतना'. *प्रज्ञा समकालीन नेपाली कविताविमर्श* (अमर गिरी, हेमनाथ पौडेल र लक्ष्मणप्रसाद गौतम सम्पा.). नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- म्याक्लिन, इयान एन्ड अलिस्टेयर मे मिलान (सन् २००९). *अक्सफोर्ड कन्साइस डिक्सनरी अफ पोलिटिक्स*. अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।
- सिंह, नामवर (सन् १९९०). *कविता के नये प्रतिमान*. (चतुर्थ संस्क.). राजकमल प्रकाशन ।

Solukhumbu Multiple Campus Research Journal

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2362-1400

Year 6, Volume 6, Issue 1, Dec. 2024

Solukhumbu Multiple Campus Research Development and Management Committee

**माध्यमिक नेपाली भाषापाठ्यपुस्तकका अभ्यासमा
पर्याशैक्षणिक दृष्टि****डा. राजेन्द्र खनाल**

Article History : Submitted 16 Sept. 2024; Reviewed 13 Oct. 2024; Accepted 15 Dec. 2024

Author : Dr. Rajendra Khanal Email: sauravabhirk@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/smcrj.v6i1.74546>**लेखसार**

प्रस्तुत लेखमा माध्यमिक तहका नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट अभ्यासमा प्रविष्ट पर्यावरणीय सन्दर्भको पहिचान र विश्लेषण गरिएको छ। गुणात्मक ढाँचामा आधारित प्रस्तुत लेखमा कक्षा नौ र दशका नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट पर्यावरणीय सन्दर्भ रहेका मुख्य, संरचनापरक र पूरक अभ्यास प्राथमिक स्रोत बनेका छन् भने सम्बद्ध सैद्धान्तिक ग्रन्थलाई द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा लिइएको छ। आलोचनात्मक विश्लेषण प्रक्रिया अपनाइएको यस लेखमा निर्दिष्ट पुस्तकमा पर्यावरणीय सन्दर्भ समावेश भएका प्रत्येक अभ्यास मूल तथ्य बनेका छन्। कक्षा नौको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा राखिएका पाठगत, व्याकरणगत र सिर्जनात्मक क्षेत्रका जम्मा १३ ओटा अभ्यासमा पर्यावरणीय सन्दर्भ प्रविष्ट भएको पाइएको छ। तीमध्ये जम्मा चारओटा अभ्यास पर्याचेतमा केन्द्रित छन् नौओटामा पर्यावरणीय सन्दर्भ मात्र रहेका छन्। कक्षा दशका पाठ्यपुस्तकका छओटा अभ्यासमा पर्यावरणीय पक्ष समावेश भएका छन्। तीमध्ये पाँचओटा अभ्यासमा पर्यावरणीय विषयवस्तु रहेका छन् भने एउटा अभ्यासमा पर्याचेतलाई सोदेश्यमूलक किसिमले समावेश गरिएको छ। यसरी कक्षा दशमा जम्मा छओटा अभ्यास मात्र पर्यावरण क्षेत्रसँग सम्बद्ध छन्। तुलनात्मक दृष्टिले कक्षा नौमा जम्मा १३ ओटा अभ्यास पर्यावरणीय सन्दर्भसहित रहेकामा चारओटामा पर्याचेतमा सबल छन् भने कक्षा दशमा छओटा अभ्यासमा पर्यावरणीय सन्दर्भ रहेकामा एउटा अभ्यासमा मात्र पर्याचेत रहेको छ। कक्षा दशका तुलनामा कक्षा नौको पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट अभ्यास पर्यावरणीय दृष्टिले उपयुक्त देखिन्छन्। निर्दिष्ट पाठ्यपुस्तकका अभ्यासमा पर्याशैक्षणिक सन्दर्भ र पर्याचेतकेन्द्री पक्षको सीमितता रहेको पाइएको छ।

शब्दकुञ्जी : पर्याचेत, पर्यावरण, पर्यावरण संरक्षण, पर्याशैक्षणिकता, पर्यावरण सन्तुलन

विषयप्रवेश

‘पर्यावरण’ भनेको जल, जमीन, हावाको समष्टि हो अर्थात् वातावरण हो । यी पक्षले नै मानव सभ्यता तथा विकासको स्रोत निर्माण गरेका मात्र छैनन् समग्र प्राणी तथा मानवजीवनको अस्तित्व कायम गरेका छन् । अर्कातर्फ मानवका जीवनव्यवहारले उक्त पक्षको प्रवर्धन तथा सम्वर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका पर्यावरणबिच अभेद्य सम्बन्ध छ भन्ने सन्दर्भ भट्टराई (२०७०) ले उल्लेख गरेका छन् । पर्यावरणले जैविक विविधताको समष्टि रूपलाई समेत जनाउँछ । शाब्दिक रूपमा पर्यावरणले कुनै व्यक्ति, वस्तु वा विषयको वरिपरिको स्थिति, वातावरण परिवेशलाई बुझाउँछ ।

पर्यावरणले मानव निर्मित जगत्भन्दा माथिको प्राकृतिक संरचनालाई जनाउँछ । यसअन्तर्गत समग्र ब्रह्माण्ड जगत् पर्छ । प्रयोगसन्दर्भका आधारमा यसले पारिस्थितिक पद्धतिसँग निकटको अर्थबोध गराउँछ । नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०७५) मा ‘पर्यावरण’ लाई कुनै वस्तु, विषय, व्यक्ति आदिको स्थिति, वातावरण तथा चारैतिर फैलिएको वा रहेको हावापानी भनी उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै, ग्लोटफेल्टी एन्ड फ्रोम (१९९६) द्वारा जैविक प्रक्रियाहरूको समष्टिगत रूपलाई पर्यावरणको रूपमा अर्थाइएको छ । तसर्थ मानिस र पर्यावरण आपसमा सम्बन्धित देखिन्छन् ।

मानिसले विज्ञान र प्रविधिको विकास गर्दै जाने क्रममा तथा प्राकृतिक स्रोतसाधनको उपयोग बढाउँदै जान्छ । जनसङ्ख्या वृद्धि हुँदै गएपछि यो क्रममा बढोत्तरी आउँछ । औद्योगिक क्रान्तिले फेरि पारिस्थितिक अवधारणाको पुनर्निर्माण गरिदियो । औद्योगिक विकास, आर्थिक उन्नति र मानव हित जस्ता पक्षहरूले प्राथमिकता पाउन थाल्यो । यसै सन्दर्भमा पर्यावरणीय सङ्कटप्रति चिन्ता व्यक्त गर्दै मानवीय व्यवहार र पर्यावरणबिचको सम्बन्धको विविध पक्ष र पाटाको उजागर गर्ने साहित्य समालोचनाको नवीन विषयलाई पर्यावरणीय समालोचना भनिन्छ । यो मानवकेन्द्री नभई जीवकेन्द्री र पर्यावरणकेन्द्री समालोचना हो ‘अङ्ग्रेजी भाषामा प्रचलित ‘इकोक्रिटिसिज्म’ शब्द ‘इकोलोजिकल क्रिटिसिज्म’ को सङ्क्षिप्त रूप हो । यसलाई बुझाउन नेपालीमा ‘पर्यावरणीय समालोचना’ को प्रयोग गरिन्छ । यसलाई पर्यावरणीय काव्यशास्त्र, वातावरणीय साहित्य अध्ययन, वातावरणोन्मुख, समालोचना, हरित साहित्य अध्ययन, हरित सांस्कृतिक अध्ययन, हरित व्याकरणजस्ता नामहरूबाट पनि चिनिन्छ’ (एटम, २०७६, पृ. ३११) । पर्यावरणीय अध्ययन इकोलोजीको प्रमुख अध्ययनशास्त्र बनेको देखिन्छ ।

इकोलोजी को अर्थ जीवविज्ञानको पारिस्थितिकीसँग सम्बन्धित रहेको छ जनाइएको छ । पर्यावरणीय अध्ययन साहित्य र भौतिक वातावरणबिचको अध्ययन हो (ग्लोटफेल्टी एन्ड फ्रोम १९९६, पृ. २४६) भन्ने मान्यताले पर्यावरणीय अध्ययनले मूलतः पाठ या कृतिमा प्रस्तुत गरिएको पर्यावरणीय सन्दर्भ तथा तत्सम्बन्धी चेतनाको विश्लेषणलाई प्राधान्य दिन्छ । मानिस चेतनशील र विवेकशील प्राणी हो । मानिसको चेतनशीलता र प्राणी जगत्मा रहेको सर्वश्रेष्ठताका कारण पृथ्वीमा उसको आधिपत्य बढ्दै गएको छ । समस्त प्राणी र वनस्पति जगत्को साझा बसोबासस्थलकारूपमा रहेको यस पृथ्वीमा मानव क्रियाकलापहरूले प्राकृतिक विकास र स्वतन्त्रता खण्डित भएको छ (थपलिया, २०७५) । मानिसले आफ्नो चेतनालाई विवेकपूर्ण ढङ्गले प्रयोग गर्नुपर्नेमा स्वार्थपूर्ण ढङ्गले प्रयोग भएको देखिन्छ । मानिसका समग्र क्रियाकलापहरू मानवको हितमा मात्र केन्द्रित गरिएकाले प्रकृति बेवास्तामा परेको छ । प्रकृतिप्रतिको उपेक्षाका कारण प्रकृति जगत् र स्वयम्

मानिसको अस्तित्व पनि सड्कटमा परेको छ। पर्यावरणको संरक्षण गर्ने कार्यले पनि मानवकै हित हुने भए पनि मानिसले तात्कालीन हितलाई बढी प्राथमिकता दिँदा पर्यावरण संरक्षण ओभरेलमा परेको हो। मानव जगतको दीर्घकालीन हितलाई जोड दिँदै पर्यावरणको दिशामा अग्रसर साहित्यिक कृतिमा रहेका चेनाको खोजी, विश्लेषण र तिनलाई महत्त्व प्रदान गर्ने कार्य पर्यावरणीय समालोचनाले गर्दछ। मानवकेन्द्री चिन्तनलाई महत्त्व नदिई साहित्यिक कृतिमा रहेको प्रकृतिकेन्द्री चेतनाप्रतिको खोजीमा पर्यावरणीय समालोचनाले ध्यान केन्द्रित गर्छ।

पर्यावरण र मानिसबिच या समग्र प्राणीबिच अभेद्य सम्बन्ध रहेकाले पर्यावरणीय पक्ष र मानवबिचमा परस्पर सम्बन्ध केलाई र पर्यावरणीय सचेतनाको पक्ष उद्घाटन गर्ने कार्य आवश्यक हुन्छ। साथै पर्यावरणीय सचेतता निर्माणमा सजग हुनुपर्ने पनि देखिन्छ। प्रस्तुत लेखमा मुख्य पाठहरूमा आधारित अभ्यास, सिपगत एवम् पूरक अभ्यासमा समाविष्ट वातावरणीय सन्दर्भ तथा सचेतताको स्थिति पहिल्याई विश्लेषण गरिएको छ। पर्यावरण तथा मानवबिचको सहसम्बन्धका सवालमा सचेतता निर्माणको आवश्यकता बढ्दै गएको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा औपचारिक र शैक्षणिक दृष्टिले तयार गरिएका पाठ्यपुस्तकको पर्यावरणीय दृष्टिले मूल्याङ्कन गरी सचेतता निर्माणमा योगदान पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएकाले प्रस्तुत लेखको औचित्य स्थापित हुने अपेक्षा गरिएको छ।

पाठ्यपुस्तकमा अभ्यास र पर्याशैक्षणिकता

भाषाशिक्षणको अत्यन्त उपयोगी र आधारभूत सामग्री भाषा पाठ्यपुस्तक भएकोले यसले पाठ्यक्रममा भाषिक उद्देश्य पूरा गर्ने गरी अभ्यासहरूको उपयुक्तव्यवस्था मिलाउनु अत्यन्त आवश्यक छ। भाषा पाठ्यपुस्तकका प्रत्येक पाठमा पाठानुरूप विभिन्न अभ्यासहरू गराउनमा जोड दिनुपर्छ (अधिकारी, २०६७, पृ.१५)। प्रत्यक्ष अभ्यास त पाठानुसारका बनाउनु पर्छ तर शब्दभण्डार, व्याकरण वा भाषिक संरचना र सिर्जनात्मक लेखनका अभ्यासमा विद्यार्थीलाई सामाजिक सांस्कृतिक एवम् मनोवैज्ञानिक पक्षका साथमा पर्यावरणीय सन्दर्भसँग सम्बद्ध विषयमा केन्द्रित अभ्यास गराउँदा उनीहरूमा तत्तत् क्षेत्रप्रति पनि सचेतता विकास हुँदै जान्छ। भाषापाठ्यपुस्तकका अभ्यास मूलतः सिपकेन्द्री हुनुपर्छ तथापि तिनमा प्रयोग गरिने पाठबाहेकका विषयवस्तु पनि हुने भएकाले पर्याशैक्षणिक पक्षलाई प्रविष्ट गर्न सकेमा विद्यार्थीमा पर्यावरणीय क्षेत्रको सूचना एवम् सचेतता विकास हुँदै जान्छ। भाषापाठ्यपुस्तकका अभ्यासमा भाषिक सिप र विषयवस्तुगत प्राप्तिलाई समुचित सन्तुलनका साथ प्रयोग गर्न योजनाबद्ध प्रयास हुनु जरुरी हुन्छ (ढकाल, २०७३, पृ १९४)। प्रत्येक पाठका अन्त्यमा राखिएका नमुना अभ्यासहरू कक्षाको स्तर, विद्यार्थीको क्षमता, रुचि र सिकाइ प्रवृत्तिअनुरूप तय गरी स्तरीकरण गर्नु आवश्यक हुन्छ।

भाषापाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका अभ्यास विषयवस्तुसँग पूर्णतः सम्बद्ध हुन्छन् भने विद्यार्थीमा सिकाइ सक्षमता परीक्षण एवम् विकासमा केन्द्रित हुन्छन्। भाषापाठ्यपुस्तकमा मौखिक अभ्यासका मौखिक अभ्यासका साथै स्तरानुसारका व्याकरणात्मक र सिर्जनात्मक अभ्यासहरू पनि राखिनु उपयुक्त हुन्छ (ढुङ्गेल र दाहाल, २०७४, पृ १३२)। कक्षामा विद्यार्थीहरूको मौखिक अभिव्यक्ति र तार्किक क्षमता विकासका लागि वक्तृता तथा वादविवाद गराउँदा पनि पर्याशैक्षणिक सन्दर्भलाई जोड्न सकेमा पर्यावरणीय पक्षप्रतिको सचेतना अभिवृद्धि हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। अभ्यास स्तर र आवश्यकता हेरी सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ सबैको

सन्तुलित अभ्यास हुने गरी व्यवस्था मिलाउनुपर्छ। हरेक पाठपछि उपयुक्त एवम् पर्याप्त अभ्यासको व्यवस्था मिलाउनुपर्छ। विधागत विविधताअनुरूप भाषा प्रयोगकर्ता विशिष्ट क्षेत्रहरूमा विद्यार्थीहरूलाई सरिक गराउन मिल्ने गरी अभ्यासहरूको सचेत व्यवस्था मिलाउनुपर्छ। पर्यावरणीय सचेतता निर्माणमा सजग हुनुपर्ने पनि देखिन्छ।

पर्यावरणीय सन्दर्भलाई केन्द्र बनाइएको शैक्षणिक प्रक्रिया नै पर्याशैक्षणिकता हो। अङ्ग्रेजीको 'इकोपेडागोजी' शब्दको नेपाली रूपान्तर पर्याशैक्षणिकता हो। 'पर्याशैक्षणिकता' नेपालीमा त्यति प्रचलनमा आइसकेको छैन। यसको मूल विचारसँग सम्बद्ध साहित्य विश्लेषणको शास्त्र पर्यावरणीय समालोचना अर्थात् इकोक्रिटिसिज्म वा पर्यासमालोचना भन्ने प्रयोगमा आई अध्ययन अनुसन्धान भइरहेको छ। 'पर्याशैक्षणिकता' शब्दले शिक्षण र पर्यावरणीय पक्षबिचको अन्तरसम्बन्ध एवम् सहकार्यलाई जनाउँछ। शिक्षणका सन्दर्भमा उपयोग गरिने पाठ्यसामग्री, शिक्षण कौशल, शैक्षणिक सामग्री, अभ्यास तथा प्रयोगात्मक व्यवहारमा प्रविष्ट पर्यावरणीय सन्दर्भ नै पर्याशैक्षणिकता हो। कक्षा शिक्षण सिकाइमा पर्यावरणको उपयोग, संरक्षण तथा प्रवर्धनका लागि सचेतनालाई प्राधान्य दिइन्छ। पर्यावरणीय संरक्षण एवम् सन्तुलनको सचेतनालाई पर्याचेतका रूपमा अर्थ्याउन सकिन्छ। यसले पर्यावरणीय पक्षबिचको अन्तरसम्बन्ध, पर्यावरणमा मानिसको भूमिका तथा अन्तरसम्बन्ध, तिनको संरक्षण एवम् सचेतना आदि सवाललाई प्राधान्य दिन्छ।

पर्याशैक्षणिकताले शैक्षणिक व्यवहार, सिकाइ तथा प्रकृतिबिचको सहसम्बन्ध विकासमा मदत पुऱ्याउँछ। पर्याशैक्षणिकतामा पृथ्वीसँग सन्तुलन कायम गर्दै सामाजिक तथा पर्यावरणीय सम्बन्धका बारेमा शैक्षिक गतिविधि केन्द्रित गर्नुपर्छ (मिसियजेक, २०२२, पृ. २६)। पर्याशैक्षणिकताले पारिस्थितिक प्रणालीहरूलाई एकीकृत गर्न सिकाउँछ। मानिसलाई स्वतन्त्रताको जति महत्त्व छ त्यति नै प्रकृतिका प्रत्येक प्राणी र वनस्पतिलाई पनि स्वतन्त्रताको महत्त्व छ। तसर्थ विद्यार्थीलाई पृथ्वी मानिसको मात्र हो भन्ने परम्परित मानसिकता, जीवनशैली तथा संस्कृतिका विरुद्धमा आलोचनात्मक दृष्टि राख्दै सबै प्राणी एवम् वनस्पतिको स्वतन्त्रता एवम् अस्तित्वका बारेमा चिन्तन गर्न सक्ने बनाउनु पर्याशैक्षणिकताको मूल ध्येय हो (कान, २०१०, पृ १३६)। शैक्षणिक क्षेत्रमा पर्यावरणीय पक्षको सान्दर्भिक प्रयोग आलोचनात्मक शैक्षणिकतासँग सम्बन्धित गर्न सकिन्छ। शैक्षिक अभ्यासमा पर्यावरणीय सचेतना सामाजिक न्यायको बढावा दिने कार्यका रूपमा पनि चिन्न सकिन्छ। यसले भूमण्डलीकरणबाट निर्मित कृत्रिम विकासका विरुद्धमा मौलिकताको खोजी गर्छ। पर्याशैक्षणिकताले पारिस्थितिक प्रणालीको प्राकृतिक र स्वाभाविक विकासमा बढावा दिन्छ। शिक्षकहरूले समाज र वातावरण बिचको अन्तरसम्बन्धका विषयवस्तुलाई कक्षामा अन्तर्क्रियाको विषयवस्तु बनाउनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ। पर्याशैक्षणिक मूल्य प्रत्येक व्यक्तिले सामाजिक र वातावरणीय न्यायका बारेमा चिन्तन गर्दै पृथ्वीका जैविक प्रजातिहरूको पारिस्थितिक गतिमा न्यायोचित व्यवहार सम्पादनमा केन्द्रित रहन्छ (कान, २०१०, पृ.१५२)। यसले ब्रह्माण्डीय अन्तरसम्बन्ध र चेतनाका विषयमा शिक्षक विद्यार्थीबिचको अन्तर्क्रियाको अपेक्षा राख्छ। विद्यालय र समाज दुवैतिर पर्यावरणीय पक्षसँग सम्बद्ध विषयवस्तुमा साक्षर र सचेत बनाउनु र विद्यार्थीलाई वातावरणीय संरक्षणका कार्यकलापमा प्रवृत्त गराउनु पर्याशैक्षणिकताको खास उद्देश्य हो। यसमा कक्षाको वातावरण पर्यावरणीय संवेदनशीलता र सचेततामा केन्द्रित गराउनुपर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ। यसले प्राकृतिक पारिस्थितिकी र सामाजिक पारिस्थितिकीका विषयवस्तुलाई स्पष्ट गर्दै तिनको स्वाभाविक अन्तरसम्बन्ध, चक्रीय प्रणाली तथा मानवीय भूमिकाका बारेमा सुसूचित गर्छ। पृथ्वीमा रुख, चराचुरुङ्गी,

जनावर, नदी, समुद्र आदि पर्यावरणीय पक्ष नभएको भए मानिसको अस्तित्व सम्भव थिएन । शैक्षणिक सन्दर्भमा शिक्षक उक्त पारिस्थितिकीको अन्तरसम्बन्धका बारेमा स्पष्ट दृष्टिकोणका साथ विद्यार्थीहरूलाई सचेत एवम् संवेदनशील बनाउन उद्दत हुनुपर्छ (फ्रेरे, २००५, पृ.८२) । यस मान्यताअनुसार शिक्षण सिकाइ कार्य सम्पादन गर्दा सामाजिक र प्राकृतिक वातावरणको बारेमा सिकाउने, सामाजिक र प्राकृतिक वातावरणमा शिक्षण गर्ने, सामाजिक तथा प्राकृतिक वातावरण मार्फत शिक्षण गर्ने विधि एवम् प्रक्रिया अवलम्बनमा प्राथमिकता दिइन्छ । साथै पर्यावरणीय सन्दर्भलाई दिगो विकासका लक्ष्यका मूल कार्यक्रमसँग एकीकृत गर्नका लागि जोड दिन्छ ।

प्राणी र पर्यावरणको आपसी सम्बन्धले नै सृष्टिको अस्तित्व गतिशील भएकाले पर्यावरणीय तत्त्वहरूको अस्तित्व रक्षा, सन्तुलन एवम् प्रवर्धनप्रति सचेत बनुपर्छ । यसका लागि साहित्य, पाठ्यपुस्तक, सामाजिक व्यवहार, सांस्कृतिक मूल्य आदि सबै पक्षमा तिनको उपयोगिता र महत्त्व देखाउनु आवश्यक हुन्छ । पर्यावरणीय चेतना साहित्यमा महत्त्वका साथ प्रस्तुत गर्नुपर्छ (गौतम, २०६९) । पर्यावरणीय सन्दर्भ मानिसको सांस्कृतिक पक्षसँग पनि सम्बन्धित छ (एटम, २०६९) । उत्तरऔपनिवेशिक प्रवृत्तिले पर्यावरणमाथि प्रभाव पारिरहेको छ (रेग्मी, २०६९) । पर्यावरणीय चिन्तन एवम् सचेततामा स्वच्छन्दतावादीहरू प्रकृतिका विविध पक्ष वा पर्यावरणसँग निकट भई सिर्जना गर्न लालायित हुने र स्वच्छन्दतावादी सिर्जनाले पर्यावरणको मित्रवत् परख गर्ने (भट्टराई, २०७०) भएकाले स्वच्छन्द साहित्यको पर्यावरणीय दृष्टिले उपयुक्त हुन्छ । पर्यावरण र नारीलाई पितृसत्ताको प्रतिनिधि राज्यसत्ताले प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा उपभोग गरी तिनको अस्तित्वलाई सङ्कटमा पारेर आफ्नो प्रभुत्व कायम गरेको हुँदा त्यसतर्फ सचेततापूर्वक प्रतिरोध गर्नुपर्छ (एटम, २०७७) । पितृसत्ताको प्रभुत्व र युद्धजनित विध्वंस एवम् विस्थापनले पर्यावरणीय पक्षमा ह्रास आइरहेको हुन्छ । त्यस्ता प्रभुत्व र विध्वंसका विरुद्धमा पनि आवाज उठाउनु आवश्यक छ ।

मानिसले विज्ञान र प्रविधिको विकास गर्दै जाने क्रममा तथा प्राकृतिक स्रोतसाधनको उपयोग बढाउँदै जान्छ । जनसङ्ख्या वृद्धि हुँदै गएपछि यस क्रममा बढोत्तरी आउँछ । औद्योगिक क्रान्तिले फेरि पारिस्थितिक अवधारणाको पुनर्निर्माण गरिदियो । औद्योगिक विकास, आर्थिक उन्नति र मानव हितजस्ता पक्षहरूले प्राथमिकता पाउन थाल्यो । प्रकृतिले प्राणी तथा वनस्पतिका आआफ्नै जीवन चक्र दिएको छ, तिनको सृष्टि तथा जन्म र अन्त्य वा मृत्युमात्र होइन तिनीहरूका माटो, पानी, हावा आदिमा सम्मिलनको प्राकृतिक नियम नै छ । त्यस्ता स्वाभाविक गतिमाथि मानिसको सकारात्मक सहयोग हुनु आवश्यक छ । मानिसले तिनको संरक्षण गर्न सक्नुपर्छ । पारिस्थितिक प्रणालीको स्वाभाविक गतिमा मानिसबाट नियन्त्रण र बाधा होइन कि सकारात्मक सहयोग हुनुपर्छ (दयाल, २०११, पृ. ४६) । तसर्थ प्रकृतिले मानिसबाट अभिभावकीय भूमिकाको अपेक्षा गर्छ ।

मानिसको चेतनशीलता र प्राणी जगत्मा रहेको सर्वश्रेष्ठताका कारण पृथ्वीमा उसको आधिपत्य बढ्दै गएको छ । समस्त प्राणी र वनस्पति जगत्को साझा बसोबासस्थलका रूपमा रहेको यस पृथ्वीमा मानव क्रियाकलापहले प्राकृतिक विकास र स्वतन्त्रताको हनन् भएको छ (थपलिया, २०७५) । मानिसले आफ्नो चेतनालाई विवेकपूर्ण ढङ्गले प्रयोग गर्नुपर्नेमा स्वार्थपूर्ण ढङ्गले प्रयोग भएको देखिन्छ । मानिस र प्रकृतिका बिचमा जैविक, आर्थिक तथा भावनात्मकलगायतका अनेक पक्षमा सम्बन्ध रहँदै आएको पाइन्छ । मानिस प्रकृतिकै अंश भएकाले ऊ हरेक किसिमले प्रकृतिसँग सम्बन्धित रहेको छ । मानिसले पर्यावरणप्रतिको आफ्नो

दायित्व पूरा गर्न सकेको छैन । असन्तुलित, स्वार्थपूर्ण र अति प्रयोग गरेका कारण प्रकृति जगत् विनाशको चपेटामा परेको छ । मानिस जिम्मेवारविहीन र विवेकहीन बन्दा प्रकृति जगत् र स्वयम् मानिसकै अस्तित्व पनि सङ्कटमा परेको छ ।

जीव र प्राणीको अन्तरनिर्भरताको वर्णन गर्ने पारिस्थितिक पद्धतिको सङ्कटप्रति मानिसको चासो र चिन्ता कम हुँदै गएको छ । प्रकृति विनाशका गतिविधिहरूका साथसाथै यसको संरक्षणप्रतिको चिन्ता र चासो पनि क्रमशः बढ्दै गएको पनि पाइन्छ । सुरुवातमा धार्मिक कोणबाट पर्यावरण संरक्षणको चिन्तन अगाडि आएको पाइन्छ । वैज्ञानिक चेतनाको विकास भएपछि वातावरण शिक्षाको माध्यमबाट वातावरण शिक्षाका सहायताले वातावरण रक्षाका लागि चेतना फैलाउन थालियो । वातावरणीय सङ्कट बढ्दै गएपछि यसको संरक्षणका लागि संस्थागत र विश्वव्यापी अभियानहरू सञ्चालन गरियो । ज्ञानका विभिन्न क्षेत्रमा यसको चेतना फैलियो । सन् १९६० देखि यसले साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा प्रवेश पायो ।

पर्यासमालोचनाको उद्देश्य प्रकृति र मानव सम्बन्धको ज्ञान प्रदान गर्ने, कृतिमा वर्णित वातावरणीय पक्षहरूको उजागर र महत्त्व प्रदान गरी पर्यावरण संरक्षणका लागि योगदान दिनु हो । मानवका जीवनव्यवहारले उक्त पक्षको प्रवर्धन तथा सम्बर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेकाले तसर्थ मानव तथा पर्यावरणबिच अभेद्य सम्बन्ध (भट्टराई, २०७०) हुन्छ । प्रकृति र मानवीय क्रियाकलापबिचको सम्बन्ध प्रगाढ हुने भएकाले पर्यावरणीय स्वच्छतातर्फ मानिस अग्रसर हुनुपर्छ । पर्यावरणबाट मानिस र मानिसबाट पर्यावरणको अस्तित्व रक्षा हुन्छ (थपलिया, २०७५) । प्रकृति र मानवीय क्रियाकलापको सम्बन्धको विश्लेषणका साथै पर्यावरणीय सन्दर्भमा प्रकृति र नारी सम्बन्ध अभि सुमधुर हुन्छ । ग्रामीणपन प्रकृतिसँग मानवीय सम्बन्ध मौलिक रहेको तर सहरिया परिवेशमा मानिस र पर्यावरणबिच अन्तरसम्बन्ध कायम हुन नसकेको स्थिति छ (न्यौपाने, २०७९) । पर्यावरण र मान्छेका बिचको सम्बन्ध तथा मान्छे पर्यावरणबाट भिन्न रहेर आफ्नो अस्तित्व कायम गर्न नसक्ने हुनाले मानिस र पर्यावरणका बिचमा घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको छ (पोखरेल, २०७६) । पहिले मानिस र प्रकृतिबिचको प्रगाढ सम्बन्ध कायम थियो भने अहिले मानिसका गतिविधिले प्रकृतिसँगको त्यो सम्बन्ध बिग्रिएको छ, मानिसका क्रियाकलापका कारण प्रकृतिको स्वाभाविक गति एवम् सुन्दरतामा बाधा सिर्जना भएको छ (गार्ड, २००४, पृ. ०१) । यसबाट पर्यावरणीय पक्षमाथि मानिसको नकारात्मक हमला भइरहेको प्रस्ट हुन्छ ।

पृथ्वी र प्रकृतिमाथि भइरहेका विनाश एवम् क्षयीकरणले प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा हामीलाई नकारात्मक असर परिरहेको सन्दर्भ एकातिर छ भने अर्कातिर पर्यावरणीय सन्तुलनका लागि मानिसबाट हुनुपर्ने पहल पनि नभइरहेको अवस्था छ । प्रकृतिलाई मानिसले आफ्नो मात्र सम्पत्ति ठानेको र अभि पुँजीवादी मानसिकताले प्रकृतिको निरन्तर दोहन गरिरहेको वर्तमान अवस्थामा विद्यार्थीहरूमा पर्यायैक्षणिक चेतनाको विकास गर्न सकिने जानकारी एवम् विषयवस्तु सम्बन्धित कक्षाका पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरी तदनुकूलका अभ्यासतर्फ अभिप्रेरित गर्नुपर्छ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख निर्दिष्ट पाठ्यपुस्तकमा समावेश भएका पर्यावरणीय सन्दर्भ एवम् सचेतता प्रकट भएका अभ्यासको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । पुस्तकालय कार्यबाट तथ्य सङ्कलन विश्लेषण गरिएको यस लेख

आलोचनात्मक विश्लेषण ढाँचामा आधारित छ । प्रस्तुत लेख पूर्णतः गुणात्मक ढाँचाको छ । प्रस्तुत लेखमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोत गरी दुवै स्रोतका सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा प्रकाशित कक्षा नौ र दशका नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट पर्यावरणसँग सम्बद्ध या पर्यावरणीय सन्दर्भ रहेका विविध विभागत पाठ, भाषिक सिपविकास लागि तयार पारिएका पूरक पाठ एवम् उक्त दुई पुस्तकमा समावेश भएका अभ्यास नै प्रस्तुत लेखका प्राथमिक स्रोत हुन् । त्यसैगरी पर्यावरणीय अध्ययन तथा समालोचनाका सैद्धान्तिक ग्रन्थ, तत्सम्बन्धी अनुसन्धान प्रतिवेदन, अनुसन्धानात्मक लेख एवम् आवश्यकताअनुसार विज्ञाबाट लिइने सुभाव र सूचना यस लेखका द्वितीयक स्रोत सामग्री रहेका छन् ।

प्रस्तुत लेखमा तथ्य सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यको उपयोग गरिएको छ । प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतका सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय स्रोतको उपयोग गरिएको छ । पर्यावरणीय अध्ययन, विश्लेषण एवम् समालोचनाको सैद्धान्तिक स्वरूप पहिचान र निर्धारण गरी पाठ विश्लेषण गरिएको छ । पाठ विश्लेषणका लागि सम्बद्ध प्राथमिक स्रोतका सामग्रीमा रहेका पर्यावरणीय सन्दर्भ भएका प्रत्येक उदाहरण या वाक्य या अनुच्छेद तथा चित्रहरू पहिचान गरी टिपोट गरिएको छ । उक्त टिपोट गरिएका पर्यावरणीय सन्दर्भसँग सम्बद्ध उदाहरणहरू नै प्रस्तुत लेखका मूल सूचना वा तथ्य हुन् । यस लेखमा प्राथमिक स्रोतबाट टिपोट गरिएका प्रत्येक सूचना या तथ्यको विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणका क्रममा द्वितीयक स्रोतबाट प्राप्त सैद्धान्तिक सामग्रीको गहन पठन र मनन विश्लेषणको सुभ्र विकास गरिएको छ । उक्त सुभ्रका आधारमा निर्दिष्ट पाठ्यपुस्तकमा रहेका सबै अभ्यासको पर्यावलोकन गरिएको छ । आलोचनात्मक विश्लेषणको ढाँचा अपनाइएको हुनाले पर्यावरणीय दृष्टिले वाञ्छनीय ठहरेका, पर्यावरणीय पक्ष एवम् सचेतता भएका अभ्यासगत तथ्य निरूपण गरी विश्लेषणसहित निष्कर्ष निकालिएको छ ।

प्राप्ति र विश्लेषण

यस लेखमा विश्लेषण गरिएका कक्षा नौ र दशका नेपाली पाठ्यपुस्तकमा रहेका पाठगत, व्याकरणगत तथा रचनागत अभ्यास खण्डमा समावेश गरिएका पर्यावरणीय पक्षसँग सम्बन्धित अभ्यासको तथ्यगत विश्लेषण गरिएको छ ।

कक्षा नौका पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट अभ्यास

कक्षा नौको पाठ्यपुस्तकमा व्याकरण अभ्यासअन्तर्गत शब्दवर्ग पहिचान क्षमता परीक्षणको अभ्यासमा दिइएको वाक्यमा पर्यावरणीय सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ :

हिमाली जिल्ला मुस्ताङमा स्याउ, आलु, जौजस्ता फलफूल तथा अन्नबाली लगाइन्छ । यहाँका मानिस भेडा, च्याङ्ग्रा, चोरीलगायतका पशुपालन गर्छन् (पृ.०८) ।

माथिको उदाहरणमा नेपालको उच्च भौगोलिक स्थानमा उत्पादन हुने बाली तथा उक्त स्थानमा पालिने घरपालुवा जनावरको सन्दर्भ प्रस्तुत भएको छ । यस उदाहरणमा पर्याचेतनाको सङ्केत पाइँदैन तर परिवेशअनुसारका कृषि उपज एवम् जनावरको सन्दर्भले मानिस, वातावरण, कृषि एवम् पशुबिचको अन्तर्सम्बन्ध प्रस्ट बुझ्न सकिन्छ । यसलाई अभ्यासमा प्रस्तुत भएको पर्यावरणीय पक्षको उदाहरणका रूपमा

लिइएको हो । यस्ता अभ्यासले विद्यार्थीमा व्याकरणिक अभ्यासका सिलसिलामा पनि पर्यावरणीय सन्दर्भको जानकारी गराउने अपेक्षा गर्न सकिने भएकाले यसलाई सकारात्मक मान्न सकिन्छ ।

पाठ्यपुस्तकमा सिर्जनात्मक अभ्यासका लागि कविता लेखन गराउने उद्देश्यले दिइएको कविता प्रारम्भिक अंशमा फूलबारी, फूल र तिनका रङ उल्लेख गरिएको छ । विद्यार्थीले उक्त दिइएको सन्दर्भसँगै सम्बन्धित भएका कविता तयार गर्नुपर्ने भएकाले उनीहरूमा रहेको फूलसँग सम्बद्ध ज्ञानका आधारमा रचना पूरा गर्न सक्ने देखिन्छ । यसले विद्यार्थीमा मानिस, फूल, फूलबारी, वातावरण आदिको अन्तर्सम्बन्धका बारेमा सुसूचित हुने अवस्था सिर्जना गर्ने देखिन्छ । तसर्थ यस्ता कार्यले विद्यार्थीलाई पर्यावरणीय पक्षतर्फ अभिमुख गराउन सकिने भएकाले यस्तो लेखन अभ्यास उपयुक्त हुन जान्छ ।

ढकमक्क फूल फुल्ने हाम्रो फूलबारी सयपत्री फूल फुल्ने ..... मखमली .....
फूलबारी रङ्गीचङ्गी ..... फूल..... (पृ. ०९) ।

निर्दिष्ट पाठ्यपुस्तकमा व्याख्या गर्ने अभ्यासका लागि राखिएको पङ्क्ति पर्यावरणीय सचेतना र सन्तुलनका लागि उपयुक्त छ । वातावरणका लागि आवश्यक पर्ने तत्वको पहिचान एवम् तिनको अन्तर्सम्बन्धसम्बन्धी विषयवस्तुसहितको अभ्यास गराउने अपेक्षा गरिएको तलको अभ्यासात्मक कार्य पर्यायशैक्षणिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ ।

हरियो तरकारी फलेको दृश्यले घरको सौन्दर्य वृद्धि हुन्छ र वातावरण पनि स्वच्छ बन्न पाउँछ । (पृ. ३२) ।

माथिको पङ्क्तिमा पर्याचेतनामा केन्द्रित छ । घर वरपरको करेसाबारीमा हरियो तरकारी रोप्ने काम गरेको खण्डमा आफूलाई खान पनि हुने, वातावरण पनि स्वच्छ बन्ने, घरमा उत्पन्न भएका मलमा परिणत हुने भएकाले यस्ता अभ्यास पर्यावरणीय शैक्षणिकता दृष्टिले राम्रो मान्न सकिन्छ ।

विश्लेष्य पाठ्यपुस्तकमा सिर्जनात्मक लेखनका रूपमा अनुच्छेद लेखन गराउने उद्देश्यले दिइएको शीर्षक पर्यावरणीय दृष्टिले सकारात्मक रहेको छ ।

‘फूलबारी’ शीर्षकमा एउटा वर्णनात्मक अनुच्छेद तयार गर्नुहोस् (पृ. ३२) ।

उक्त पाठ्यपुस्तकमा सिर्जनात्मक लेखनको अभ्यासका रूपमा राखिएको अनुभव लेखन नमुनामा पर्यावरणीय सन्दर्भको प्रस्तुति छ ।

मेरो नाम धनराज धामी हो । मेरो घर सुदूरपश्चिम प्रदेशको दार्चुला जिल्लामा पर्छ । मेरो घर भएको ठाउँ दार्चुलाको लेकम गाउँपालिका वडा नम्बर २ को धरमघर हो । म नौ कक्षामा पढ्छु । मेरो घरमा बुबा, आमा, दिदी, भाइ र म छौं । मेरा आमाबुबाले खेती किसानी गर्नुहुन्छ । उहाँहरूले धान, गहुँ, कोदो, मकै फलाउनुहुन्छ । घरमा अन्न भियाएको दिन आफूले गरेको मिहिनेतको फल देखेर होला उहाँहरू असाध्यै खुसी हुनुहुन्छ । घर वरिपरि करेसाबारी पनि छ । हाम्रो घरको करेसाबारीमा घरमा खानका लागि बसैंभरि तरकारी उत्पादन गरिन्छ । करेसाबारीको काममा दिदी र मैले पनि सघाउँछौं । मैले करेसाबारीको बिरुवा र तरकारीमा हप्तामा दुई दिन पानी लगाउने गर्छु । पानी लगाउने दिनमा चाहिँ म विद्यालयबाट आएर गृहकार्य सकेपछि एकछिन खेल्छु र बिरुवामा पानी लगाउँछु । बिरुवामा पानी हाल्दा पानी खान पाएर

बिरुवा र तरकारी निक्कै खुसी भएका हुन् कि भैं मलाई लाग्छ । यसरी आफ्नो पढाइ सकेर घरमा आमाबुबाको काममा सघाउन पाउँदा ज्यादै खुसीको अनुभव हुन्छ । आफैले सिँचाई गरेर उब्जाएको तरकारी खाँदाखेरि त मलाई साह्रै आनन्द पो आउँछ (पृ. ३३) ।

माथिको नमुनामा नेपालको सुदूरपश्चिममा पर्ने दार्चुलाको खेती किसानको सन्दर्भसहित वृक्षरोपण, तिनको संरक्षण आदिका बारेमा चर्चा गरिएको छ । तसर्थ यस्तो नमुना र अभ्यास पर्याप्तैशैक्षणिक दृष्टिले राम्रो रहेको छ । उपर्युक्त नमुनामा पर्याप्तचेतना पनि सबल किसिमले प्रस्तुत गरिएकाले यसलाई पर्यावरणीय सन्तुलनका दिशामा सकारात्मक कार्य मान्न सकिन्छ ।

तपाईंलाई कस्तो प्राकृतिक वातावरण मन पर्छ, कक्षामा सुनाउनुहोस् (पृ. ३३) ।

पाठ्यपुस्तका मौखिक वर्णनको अभ्यासका लागि दिइएको कार्य पर्यावरणीय दृष्टिले उपयुक्त छ । विद्यार्थीलाई मन पर्ने प्राकृतिक वातावरणका बारेमा लेख्न दिइएको कार्यमा विद्यार्थीले वातावरणसँग सम्बद्ध विषयवस्तुका ज्ञान हासिल गर्ने, मनन गर्ने र कक्षामा सुनाउन कार्य गर्दा निज विद्यार्थी तथा श्रोता विद्यार्थी सबैले कुन न कुनै प्रकृतिको पर्यावरण, पर्यावरणीय तत्त्व तथा तिनको सम्बन्धका बारेमा जानकारी हुने भएकाले यो अभ्यास पर्याप्तैशैक्षणिक दृष्टिले उपयुक्त रहेको छ ।

नेपालमा पर्यटन उद्योगको प्रचुर सम्भावना देखिन्छ । यहाँको प्रकृति र पर्यावरणले पर्यटकलाई आकर्षण गरिरहेको छ । यसको प्रवर्धनका लागि विदेशबाट पर्यटक आउँदा अतिथिको सम्मानमा माला लगाएर भव्य स्वागत गर्नुपर्छ (पृ. ५६) ।

माथिको उदाहरण विद्यार्थीको शब्दनिर्माण प्रक्रिया क्षमता परीक्षण गर्न र अभ्यास गराउनका लागि निर्माण गरिएको हो । यो पर्यावरणीय सचेतता एवम् पर्याप्तैशैक्षणिक पक्षसँग प्रत्यक्षतः सम्बद्ध देखिँदैन । उक्त कक्षाको पाठ्यपुस्तकमा राखिएको यस उदाहरणमा प्रकृति र पर्यावरणको सामान्य सन्दर्भ मात्र रहेको भएकाले यसलाई सकारात्मक मान्न सकिन्छ ।

वायुमण्डल ओजन तह अतिवृष्टि पराबैजनी किरण क्लोरोफ्लोरो कार्बन नर्सरी अर्थ ओजन तह क्षयीकरण गर्ने एक किसिमको ग्याँस लामो समयसम्म टिकाउ हुने विकास पृथ्वीको चारैतिर रहेको हावाको आवरण पर्यावरणीय विविधता चाहिनेभन्दा बढी मात्रामा पानी पर्नु सूर्यका पराबैजनी किरणलाई छेकेर पृथ्वीसम्म आइपुग्न नदिने वायुमण्डलको तह सूर्यको प्रकाशमा रहेको हानिकारक विकिरण बिरुवा हुर्काउने ठाउँ बनाइएको हुन्छ (पृ. ६३) ।

दिइएका पद पदावलीलाई अर्थ खुल्ने गरी वाक्यमा प्रयोग गर्नुहोस् : पारिस्थितिक प्रणाली, अम्लीय वर्षा, हरितगृह प्रभाव, ग्लोबल वार्मिङ (पृ. ६३) ।

माथिको अनुच्छेद पर्यावरणीय सन्दर्भसँग सम्बद्ध छ । विद्यार्थीको शब्दभण्डार क्षमता विकास तथा परीक्षण गराउने उद्देश्यले यो समावेश गरिएको देखिन्छ । यस अनुच्छेदबाट विद्यार्थीमा ओजोन तहले पृथ्वीको सतह र वातावरणका लागि खेल्ने सकारात्मक भूमिकाका बारेमा सुसूचित गर्ने भएकाले यो पर्याप्तैशैक्षणिक दृष्टिले उपयुक्त रहेको छ । यति मात्र होइन कि यस अनुच्छेदका माध्यमबाट विद्यार्थीमा पर्याप्तचेतनासमेत विकास हुने अपेक्षा गर्न सकिने भएकाले यसलाई राम्रो मान्न सकिन्छ ।

‘पर्यावरण सन्तुलन’ संवादमा पर्यावरण संरक्षणबारे कस्तो विचार व्यक्त छ ? हामीले वातावरणीय सन्तुलन कायम गर्न कसरी सहयोग पुऱ्याउन सक्छौं, उल्लेख गर्नुहोस् (पृ. ६६) ।

पर्यावरणीय सचेतना र संरक्षणसम्बन्धी विद्यार्थीको ज्ञान एवम् मनोवृत्ति परीक्षण र विकास गर्ने गराउने उद्देश्यले कक्षा नौका पाठ्यस्तकमा राखिएको समीक्षात्मक लेखनसम्बन्धी माथिको अभ्यासका पर्याशैक्षणिक दृष्टिले उपयुक्त र सान्दर्भिक देखिन्छ । त्यसै गरी मानिस, कृषि, पशुपालन एवम् दैनिकीसँग सम्बन्धित रही पर्यावरणीय अन्तसम्बन्धमा आधारित भई विद्यार्थीमा पर्यावरणीय सन्दर्भको जानकारी विकासको अपेक्षासहित अनुच्छेद रचनाको अभ्यासका लागि दिइएको तलको उदाहरण पनि पर्यावरणीय दृष्टिले उपयुक्त रहेको छ ।

दिइएका पदावलीको प्रयोग गरी किसानका बारेमा एउटा अनुच्छेद तयार पार्नुहोस् : गाउँमा बस्नु, खेतीकिसानी गर्नु, गाईवस्तु पाल्नु, घाँसदाउरा गर्नु, ताजा खानेकुरा खानु, जीविका चलाउनु (पृ. ७४) ।

विश्लेष्य पुस्तकमा पाठपरक रचनामा आधारित अभ्यास मात्र होइन व्याकरणसँग सम्बद्ध कतिपय अभ्यास पनि पर्याशैक्षणिक दृष्टिले उपयुक्त रहेका छन् । तल देखाइएको काल परिवर्तनसम्बन्धी पहिलो उदाहरण एवम् वाक्य संश्लेषणको अभ्यासका लागि दिइएका दोस्रो उदाहरणमा पनि मानिस, माटो, खेतीपाती तथा सौन्दर्यसँग केन्द्रित गरी पर्याचेतको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने किसिमका रहेका छन् । तलको उदाहरणमा पनि वातावरणसँग सम्बन्धित ज्ञान एवम् व्यवहार विकासको अपेक्षा गरिएको पाइन्छ ।

हामी देश सेवामा लाग्छौं । हामी आफ्नै माटामा परिश्रम गर्छौं । आधुनिक खेती प्रणाली अपनाएर अन्न उब्जाउँछौं । आफ्नै धर्तीलाई हराभरा बनाउँछौं । यसबाट देश विकासमा टेवा पुग्छ (पृ. ७९) ।

सिन्धुली जिल्ला बागमती प्रदेशमा पर्छ । यहाँका किसान जुनार खेती गर्छन् । उनीहरू जुनार बिक्री गर्छन् । उनीहरूले प्रशस्त आर्थिक लाभ लिन्छन् (पृ. १४७) ।

निर्दिष्ट पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएको वर्ण पहिचान र पुनर्लेखनसम्बन्धी अभ्यासमा पनि पर्यावरणीय सन्दर्भ प्रस्तुत गरिएको छ । तलको पहिलो अनुच्छेदमा समयअनुसार बोटबिरुवाको स्वरूप तथा अवस्था परिवर्तन भइरहने र जतिबेला हरियाली हुन्छ त्यतिबेला सुन्दर देखिने, किसानहरू खुसी हुने अवस्था उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै दोस्रो अनुच्छेद वाच्यान्तरणको अभ्यासका लागि बनाइएको देखिन्छ । उक्त उदाहरणमा आँपको महत्त्व र उपयोगको सन्दर्भ छ । प्रत्यक्षतः यसको पर्याचेत विकासमा खासै महत्त्व नरहे तापनि पर्यावरणीय पक्षसँग सम्बन्धित छ ।

दिइएको अनुच्छेदलाई ‘ऋ’ र ‘रि’ को उपयुक्त प्रयोग गरी पुनर्लेखन गर्नुहोस् : वसन्त रितुमा पृथ्वीमा हरियाली छाउने हुनाले कृषक अत्यन्त खुसी हुन्छन् । उनीहरू रिण खोजेर भए पनि खेतीपातीमा जुट्छन् । किसानहरू पञ्चश्रमी हुनाले उनीहरूको हात ऋतो हुँदैन । उनीहरू आफ्नो संस्कार, संस्कृति तथा ऋतिऋवाजलाई कहिल्यै बिसँदैनन् (पृ. १६७) ।

मद्वारा आँप ल्याइयो । परिवारका सदस्यलाई आँप बाँडियो । धन्यवाद पाइयो । मिलेर आँप खाइयो (पृ. १७६) ।

माथि उल्लेख गरिएका र यस्तै प्रकृतिका अन्य अभ्यासका माध्यमबाट विद्यार्थीमा प्रत्यक्ष या परोक्ष किसिमले पर्याचेत विकास गराउन सकिने हुनाले पर्याशैक्षणिक दृष्टिले उपयुक्त रहेको मानिन्छ । तसर्थ पर्यावरणीय सन्दर्भ मूल पाठमा मात्र होइन पाठगत अभ्यास तथा व्याकरणगत अभ्यासमा पनि समावेश गरी शिक्षक एवम् शिक्षार्थीलाई पर्यावरणीय पक्षसँग परिचित गराउन सकिन्छ । कक्षा नौको नेपाली पाठ्यपुस्तकका अभ्यास खण्डमा राखिएका पर्यावरणीय सन्दर्भ पर्याशैक्षणिक दृष्टिले उपयुक्त र प्रभावकारी रहेको देखिन्छ ।

कक्षा दशका पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट अभ्यास

कक्षा दशको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा अभ्यासका लागि राखिएका पर्यावरणीय पक्षसँग सम्बन्धित सामग्री पाइन्छन् । शब्दभण्डार विकासका लागि दिइएको तलको अनुच्छेदमा घरपालुवा जनावर गाईका बारेमा केन्द्रित छ । मानिस र गाईबिचको अन्तर्सम्बन्ध उल्लेख गरिएको यस अनुच्छेदको पठनबाट विद्यार्थी एवम् शिक्षकमा गाईपालनको फाइदासम्बन्धी जानकारी प्राप्त हुन्छ । यसलाई पर्याशैक्षणिक दृष्टिले सकारात्मक मानिन्छ ।

गाई मानिसले पाल्ने घरपालुवा जनावर हो । यो चौपाया वर्गभित्र पर्छ । मानवका लागि गाईको दुध निकै पोसिलो हुन्छ । शरीर स्वस्थ राख्न तागतिला कुरा खानुपर्छ । दुग्ध र दुग्धजन्य पदार्थ बिक्री गरेर मान्छेले आर्थिक उपार्जन पनि गर्छन् । गाईपालनलाई व्यवसायका रूपमा प्रयोग गरेर धेरै आमदानी गर्न सकिन्छ (पृ.०३) ।

अभिनय वा हाउभाउसहित भूमिका निर्वाहको अभ्यासका लागि तयास पारिएको कक्षा दशको अभ्यासमा मानिस, खेती तथा पानीको सम्बन्ध दर्साइएको छ । यसले खेतीपातीका लागि पानीको आवश्यकता बोध गराउने देखिन्छ भने कृषि उत्पादनमा जोड दिएको देखिन्छ । यो प्रत्यक्षतः पर्याचेत विकासका लागि उपयोगी सामग्री नभए तापनि पर्यावरणका सन्दर्भ उल्लेख भएकाले सकारात्मक मान्न सकिन्छ ।

खेतमा रोपाइँको समय छ । घरमुली खेतराजले घरका सबै सदस्यलाई विभिन्न काममा खटाउँदै छन् । उनले जेठा छोरालाई भने, “बाबु, तिमी खेतमा पानीको बन्दोबस्त गर्न जाऊ” । यसै गरी कान्छा छोरालाई खेतमा आली लगाउने काम गर्न खटाए । छोरीलाई धानको बिउ काट्न पठाए । बुहारी र माइला छोरालाई धान रोप्ने काममा जान भने (पृ. २९) ।

अनुभव वर्णन सिपको विकास एवम् अभ्यासका लागि दिइएको तलको अनुच्छेद पूर्णतः पर्यावरणीय सन्दर्भमा केन्द्रित छ । यसका माध्यमबाट विद्यार्थी एवम् शिक्षकमा पर्यावरणीय तत्त्वको सहसम्बन्ध एवम् तिनको संरक्षणका लागि सचेतना विकास गर्न सकिन्छ । त्यस्तै पर्यावरणीय सन्तुलन र संरक्षणका लागि पनि संवेदनशील बन्न अभिप्रेरित गर्न गराउन सकिन्छ । तसर्थ यस्ता अभ्यासका माध्यमबाट पर्यावरणप्रति सजग र सचेत बन्न उत्प्रेरणा प्राप्त हुने भएकाले पर्याशैक्षणिक दृष्टिले यी सान्दर्भिक र प्रभावकारी देखिन्छन् ।

हावा, पानी, माटो, आदि जैविक वस्तुको अस्तित्वका लागि वातावरण संरक्षण अति आवश्यक हुन्छ । यी जैविक वस्तुमा भएको वातावरण विनाशको मात्राले पनि वातावरणमा बृहत् प्रभाव पार्छ । वनजङ्गल र जलमा पाइने प्राणी तथा वनस्पति मानिसको अस्तित्वका लागि आवश्यक हुन्छन् । वनजङ्गल, जल आदिको अस्तित्व सङ्कटमा पर्नु भनेको मानव जीवन नै पूर्ण सङ्कटमा पर्नु हो । अनियन्त्रित रूपमा डोजर चलाई प्राकृतिक स्रोतसाधनको दोहन, होहल्ला, आवाज तथा हर्न, कलकारखानाको ध्वनि, सिमेन्ट, गिट्टी उद्योग, ईटा उद्योग आदिले वातावरण विनाश भयो भने सर्वसाधारणको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर

पछि । फोहोरमैला व्यवस्थापनका लागि उचित ल्यान्डफिल्ड साइड भएन भने पनि वातावरण विनाश हुन्छ । घरायसी प्रयोजन, कारखाना, अस्पताल, सडेगलेका वस्तु आदिबाट हानिकारक फोहोरमैला निस्कने हुँदा तिनको व्यवस्थापनबाट मानव स्वास्थ्यमा अनुकूल प्रभाव पर्छ (पृ. ३५) ।

निर्दिष्ट पाठ्यपुस्तकमा राखिएको वाक्य परिवर्तनसम्बन्धी तलको पहिलो अनुच्छेदमा मानिस, पशुपालन, कृषिबिच सहसम्बन्ध दर्साइएको छ । त्यस्तै भाषिक संरचना र वर्णविन्यासका विकास तथा अभ्यासका लागि दिइएको दोस्रो उदाहरणमा पनि मानिसको खानपानका विषयवस्तु उठान गरिएको छ । पर्याचेत नभए पनि पर्यावरणीय सन्दर्भ रहेका यी उदाहरण पर्याशैक्षणिक दृष्टिले सकारात्मक देखिन्छ ।

संस्कृतिलाई कृषि व्यवसाय गर्ने रहर थियो । यसका लागि उनले पाँचथरमा पारिलो घाम लाग्ने जग्गा किनिन् । गाई, भैंसी र बाख्रा पनि किनेर ल्याइन् । कृषि व्यवसायबाट उनले प्रशस्त आमदानी गरिन् । उनले गाउँका १५ जनालाई रोजगारी पनि दिइन् (पृ. ८६) ।

गौरवले गहुँको रोटी खान्छन् भने मैदाको रोटी खान्छन् । सलिनाले स्याउ असाध्यै रुचाउँछिन् भने सुन्तला त्यति रुचाउनिन् । सुदीक्षा सधैं सबैसँग बोल्छिन् तर तिनै कहिलेकाही सबैसँग बोल्दिनन् । वैज्ञानिकहरूका अनुसार पृथ्वी गोलो छ तर ज्योतिषीका अनुसार पृथ्वी गोलो छैन । गङ्गाराम गुरु रायोको साग खुब मिठो मान्नुहुन्छ तर उहाँ फापरको साग खासै मिठो मान्नुहुन्न (पृ. १३९) ।

पदक्रम परिवर्तनको अभ्यास एवम् सिकाइका लागि कक्षा दशको पाठ्यपुस्तकमा राखिएको तलको पहिलो सामग्रीमा बालबालिका पर्यावरण र मौलिकतासँग साभेदारी गर्न रुचाउने देखाइएको छ । बालबालिका हुने प्रकृतिप्रेम पर्यावरणीय दृष्टिले उच्च महत्ताको रहन्छ । परेवासँगको साक्षात्कारमा बालक रमाएको देखाइएको यस उदाहरणमा बालक, परेवा तथा रुखबिचको त्रिकोणात्मक सम्बन्ध दर्साइएको छ । त्यसै गरी शब्दभण्डारको विकासका लागि प्रस्तुत दोस्रो सामग्रीमा नेपाली पहाडी क्षेत्र सिन्धुली जिल्लाको आसपासमा रहेको पर्यावरणीय सन्दर्भसहित कृषि पेसाका बारेमा विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ । मानिस, कृषि उत्पादन, भौगोलिक परिवेश, नेपाली संस्कृति र फूलको सम्बन्ध उल्लेख गरिएको उदाहरणमा पर्यावरणीय अन्तर्सम्बन्ध, नेपाली संस्कृतिका शैली र आर्थिक उपार्जनका पक्ष समेटिएको छ । शिक्षक एवम् शिक्षार्थीमा पर्यावरणीय सन्दर्भसँग परिचित गराई त्यसतर्फ अभिमुख तुल्याउन सक्ने भएकाले यस्ता अभ्यास एवम् उदाहरणलाई पर्याशैक्षणिक दृष्टिले सकारात्मक मानिन्छ ।

बालक परेवाको हुलानि पुग्यो । सेता परेवा भुरुर उडे । बालक पनि सेता परेवासँग भुरुर उड्न खोज्यो । परेवा परको रूखमा गएर बसे । बालकले परेवालाई हेर्‍यो । परेवाले माकुरघुर गरी कराए । परेवाले बालकलाई बाइबाइ भने होलान् । बालकले हात उठाएर परेवालाई बोलाएको इसारा गर्‍यो । परेवाले भोलि आउँला भने (पृ. २१६) ।

पाञ्चायन शर्माले सुनकोसी र तामाकोसीको सङ्गमस्थल खुर्कोट नजिक आफ्नै खेतमा कृषि खेती गरेका छन् । उनले आँप, मेवा, कटहर, केरा, जुनारजस्ता फलफूल लगाएका छन् । त्यससँगसँगै काउली, मुला, गाँजर, आलु आदि तरकारी र रायो, तोरी, चम्सुर, पालुङ्गोको साग पनि कलकलाउँदो बनाएका छन् । नेपालीको महान् चाड तिहारमा फूलको बढी माग हुने कारण सयपत्री, मखमली, गोदावरी, बाबरी

आदि फूलहरू पनि प्रशस्त फुलाएका छन् । उनले यसैबाट पर्याप्त आर्यार्जन गरी आफ्नो जीविकोपार्जन राम्रोसँग चलाएका छन् (पृष्ठ.२२७ – २२८) ।

पदक्रम परिवर्तनको अभ्यास एवम् सिकाइका लागि कक्षा दशको पाठ्यपुस्तकमा राखिएको तलको पहिलो सामग्रीमा बालबालिका पर्यावरण र मौलिकतासँग साभेदारी गर्न रुचाउने देखाइएको छ । बालबालिका हुने प्रकृतिप्रेम पर्यावरणीय दृष्टिले उच्च महत्ताको रहन्छ । परेवासँगको साक्षात्कारमा बालक रमाएको देखाइएको यस उदाहरणमा बालक, परेवा तथा रुखबिचको त्रिकोणात्मक सम्बन्ध दर्साइएको छ । त्यसै गरी शब्दभण्डारको विकासका लागि प्रस्तुत दोस्रो सामग्रीमा नेपाली पहाडी क्षेत्र सिन्धुली जिल्लाको आसपासमा रहेको पर्यावरणीय सन्दर्भसहित कृषि पेसाका बारेमा विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ । मानिस, कृषि उत्पादन, भौगोलिक परिवेश, नेपाली संस्कृति र फूलको सम्बन्ध उल्लेख गरिएको उदाहरणमा पर्यावरणीय अन्तर्सम्बन्ध, नेपाली संस्कृतिका शैली र आर्थिक उपार्जनका पक्ष समेटिएको छ । शिक्षक एवम् शिक्षार्थीमा पर्यावरणीय सन्दर्भसँग परिचित गराई त्यसतर्फ अभिमुख तुल्याउन सक्ने भएकाले यस्ता अभ्यास एवम् उदाहरणलाई पर्याशैक्षणिक दृष्टिले सकारात्मक मानिन्छ ।

निष्कर्ष

यस लेखमा माध्यमिक तह कक्षा नौ र दशका वर्तमान नेपाली पाठ्यपुस्तकमा समावेश गरिएका अभ्यासको पर्याशैक्षणिक दृष्टिले विश्लेषण गरिएको छ । निर्दिष्ट पाठ्यपुस्तकका अभ्यासमा पर्याचेतसहित पर्यावरणीय सन्दर्भ सामान्य किसिमले उपयोग गरेको देखिन्छ । कक्षा नौको नेपाली पाठ्यपुस्तकमा राखिएका पाठगत, व्याकरणगत र सिर्जनात्मक अभ्यासमध्ये १३ ओटा अभ्यासमा पर्यावरणीय सन्दर्भ समावेश गरिएका छन् । तीमध्ये जम्मा चारओटा अभ्यास पर्याचेतमा केन्द्रित देखि भने नौओटा अभ्यासमा पर्यावरणीय सन्दर्भ मात्र राखिएको छ । त्यसैगरी कक्षा दशका पाठ्यपुस्तकमा राखिएका समग्र अभ्यासमध्ये छओटा अभ्यासमा पर्यावरणीय पक्ष रहेका छन् । तीमध्ये पाँचओटा अभ्यासमा पर्यावरणीय चेतना विकासको अपेक्षाभन्दा भन्दा पर्यावरणीय विषयवस्तु मात्र रहेको देखियो तर मएउटा अभ्यासमा भने पर्याचेतको विकासका लागि सोद्देश्यमूलक अभ्यास राखिएको छ । तुलनात्मक आधारमा कक्षा नौका जम्मा १३ ओटा अभ्यास पर्यावरणीय सन्दर्भसहित रहेकामा चारओटामा पर्याचेत सबल छ भने कक्षा दशका जम्मा छओटा अभ्यासमा पर्यावरणीय सन्दर्भ रहेकामा एउटा अभ्यासमा मात्र पर्याचेतको पक्ष समाविष्ट छ । कक्षा दशका तुलनामा कक्षा नौको पाठ्यपुस्तकमा समाविष्ट अभ्यास पर्यावरणीय दृष्टिले उपयुक्त छन् ।

विश्लेषण गरिएका निर्दिष्ट पाठ्यपुस्तकको पर्याशैक्षणिक दृष्टिले मूल्याङ्कन गर्दा वर्तमान समयमा विकास गराउनुपर्ने पर्यावरणीय सन्तुलन एवम् संरक्षणका लागि विद्यार्थी तथा शिक्षकमा ज्ञान, सुझ तथा व्यवहार विकासका निम्ति अपर्याप्त देखिन्छन् । समकालीन समय विश्वमा नै पर्यावरणीय सन्तुलन तथा संरक्षणका लागि व्यापक कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहँदा नेपालका विद्यार्थीहरू जो माध्यमिक तहमा अध्ययनरत छन्, तिनमा सोसम्बन्धी सचेतना विकास गर्ने हेतुसहितका अभ्यास निर्माण गर्न सकिन्छ । पर्यावरणसँग सम्बद्ध पाठमा त तदनुकूलका अभ्यास हुने नै भए । ती पाठबाहेकका सिपगत अभ्यासका सामग्री एवम् संरचना तथा शब्दभण्डाको विकासका अभ्यासमा पनि पर्यावरणीय पक्षतर्फको सचेतताई प्रविष्ट गर्न सकिन्छ । माध्यमिक तहका विद्यार्थीको उमेर सामाजिक तथा प्राकृतिक उत्तरदायित्वको भाव विकास हुने

आधार उमेर पनि भएकाले ती कक्षामा पर्याचेत भएका अभ्यास सामग्री समावेश गरी पर्याशैक्षणिक पक्षलाई सबल बनाउनुपर्ने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७). *नेपाली भाषाशिक्षण*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६८). *सिद्धान्तका कुरा*. अक्षर क्रियसन्स नेपाल।
- एटम, नेत्र (२०६९). *‘पर्यावरणीय समालोचना’*. रत्न बृहत् नेपाली समालोचना : सैद्धान्तिक खण्ड. रत्न पुस्तक भण्डार।
- एटम, नेत्र (२०७०). *अन्तर्विषयक नेपाली समालोचना*. एकता बुक्स।
- एटम, नेत्र (२०७८) *‘मोदिआइन्’ उपन्यासमा पर्यावरणीय नारीवाद*. प्रज्ञा.(अङ्क २. पूर्णाङ्क १२०). नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान।
- कान, रिचार्ड (सन्.२०१०). *क्रिटिकल पेडागोजी, इकोलिटरेसी एन्ड प्लानेटरी क्राइसिस*. पिटर ल्याड पब्लिसिङ।
- केरिज, रिचार्ड (सन्.२००६). *इन्भारमेन्टलिज्म एन्ड इकोक्रिटिसिज्म लिटरेरी*. अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस।
- खनाल, पेशल (२०६८). *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*. सनलाइट प्रकाशन।
- खनाल, राजेन्द्र (सन् २०२०). *‘ओक्कल दोक्कल पिपलपात कविता सङ्ग्रहमा प्रतीकविधान’*. इन्टरडिसिप्लिनरी रिसर्च इन एजुकेसन. भोलुम – ५, (पृष्ठ. १५९-१६८). अनुसन्धान व्यवस्थापन एकाइ. शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.. कीर्तिपुर DOI : <https://doi.org/10.3126/ire.v5i1-2.34746>
- खनाल, राजेन्द्र (सन् २०२३). *‘प्रिय मौनता’ कविता सङ्ग्रहमा प्रतीकको उपयोग’*. इन्टरडिसिप्लिनरी रिसर्च इन एजुकेसन. भोलुम – ८, (पृष्ठ.२२-३०). अनुसन्धान व्यवस्थापन एकाइ. शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर DOI: <https://doi.org/10.3126/ire.v8i1.56723>
- गार्ड, ग्रेग (सन् २००४). *इकोक्रिटिसिज्म*, रट्लेज।
- गौतम, कृष्ण (२०६४). *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा*. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन।
- ग्लोटफेल्टी, सेरिल एन्ड ह्यारोल्ड, फ्रोम (सन्.१९९६). *द इकोक्रिटिसिज्म रिडर : ल्यान्डमाक्स इन लिटरेरी इकोलोजी*. युनिभर्सिटी अफ जर्जिया प्रेस।
- ट्यालर, पौल डब्लु (सन् २०११). *रेस्पेक्ट फर नेचर*. प्रिन्स्टन युनिभर्सिटी प्रेस।
- ढकाल, शान्तिप्रसाद (२०७३). *नेपाली भाषापाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षणपद्धति*. पिनाकल पब्लिकेसन।
- ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०७४). *नेपाली भाषापाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षणपद्धति*. एमके पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स।

- त्रिपाठी, गीता (२०७६). *समकालीन नेपाली कथामा पर्यावरण*. प्रज्ञा समकालीन नेपाली कथाविमर्श. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- थपलिया, गीता (२०७५). *आधुनिक नेपाली कवितामा पर्यावरण चेतना*. विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. नेपाली केन्द्रीय विभाग. त्रिभुवन विश्वविद्यालय. कीर्तिपुर ।
- न्यौपाने, महेन्द्र (२०७९) *ब्लु प्लानेट कथासङ्ग्रहमा पर्यावरण*. त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाध्यक्षको कार्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौँमा प्रस्तुत लघु अनुसन्धान प्रतिवेदन ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७९). *नेपाली* (कक्षा ९). नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०८०). *नेपाली* (कक्षा १०). नेपाल सरकार, शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय ।
- पोखरेल, गोकुल (२०७२). *‘नदी किनाराका माझी’ काव्यसङ्ग्रहमा पर्यावरण*. दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. नेपाली केन्द्रीय विभाग. त्रिभुवन विश्वविद्यालय. कीर्तिपुर ।
- पोखरेल, गोकुल (२०७५). *सिमसारका राजदूत काव्यमा मान्छे र पर्यावरणबिचको सम्बन्ध*. प्रज्ञा. (अङ्क १. पूर्णाङ्क ११७). नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (२०७५). *नेपाली बृहत् शब्दकोश*. (सम्पा.). नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- फ्रेरे, पाउलो (सन् २००५). *पेडागोजी अफ द अपेस्ट. द कन्टिनम इन्टरनेसनल पब्लिसिङ ग्रुप* ।
- बन्धु, चूडामणि (२०७५). *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन*. रत्न पुस्क भण्डार ।
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६४). *उत्तरआधुनिक विमर्श*. मोर्डन बुक्स ।
- भट्टराई, रमेश (२०७०). *समय सौन्दर्य : पर्यावरण र कविता*. विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा. लि. ।
- मिसियजेक, ग्रेग विलियम्स (सन् २०२२), *इकोपेडागोजी*, ब्लुम्स बरी पब्लिसिङ ।
- रेग्मी, अनुपमा (२०६९). *पर्यावरणीय समालोचनाको परिचय*. समकालीन साहित्य. (अङ्क २. पूर्णाङ्क ६९). नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।